॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥ ॥ श्रीगुरुराजो विजयते ॥

श्रीमन्मध्वाचार्यविरचितः

यतिप्रणवकल्पः

(श्रीतरङ्गिणीरामाचार्यव्याख्यासहितः)

श्रीमन्मध्वाचार्यविरचिता

सन्न्यासपद्धतिः

(श्रीविश्वनन्दनतीर्थविरचितव्याख्यासहिता)

सम्पादकः

सि.आर्. प्रदीपसिंहाचार्यः, चतुर्वेदी.

प्रकाशनम्

जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः ।

Rs 70 = 00

।। श्रीमन्मूलरामो विजयते ।।   ।।श्रीगुरुराजो विजयते ।।

श्रीमन्मध्वाचार्यविरचितः

यतिप्रणवकल्पः

(श्रीतरङ्गिणीरामाचार्यव्याख्यासहितः)

श्रीमन्मध्वाचाचार्यविरचिता

सन्न्यासपद्धतिः

(श्रीविश्वनन्दनतीर्थविरचितव्याख्यासहिता)

सम्पादकः

सि.आर्.प्रदीपसिंहाचार्यः, चतुर्वेदी.

प्रकाशनम्

जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯವಿರಚಿತಃ ಯತಿಪ್ರಣವಕಲ್ಪಃ

(ತರಂಗಿಣೀರಾಮಾಚಾರ್ಯವಿರಚಿತವ್ಯಾಖ್ಯಾಸಹಿತ)

ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯವಿರಚಿತಾ ಸನ್ನ್ಯಾಸಪದ್ಧತಿಃ

(ಶ್ರೀವಿಶ್ವನಂದನತೀರ್ಥವಿರಚಿತವ್ಯಾಖ್ಯಾಸಹಿತ)

ಈ ಗ್ರಂಥವು ವಿಕೃತಿಸಂವತ್ಸರದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ತೀಕಮಾಸದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಂಗಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಮೀರಸಮಯಸಂವರ್ಧಿನೀಸಭಾದಲ್ಲಿ ಬಿಡುಗಡೆಗೊಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು.

ಪ್ರತಿಗಳು: 1000

ಪ್ರಕಾಶನ: 2010

ಪ್ರಕಾಶಕರು:

ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳವರಮಠ.
ಮಂತ್ರಾಲಯ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ.

ಮುದ್ರಣ:

ವಾಗರ್ಥ. ನರಸಿಂಹರಾಜಾಕಾಲೋನಿ.
ಬೆಂಗಳೂರು.

॥ ಶ್ರೀಮನ್ಮೂಲರಾಮೋ ವಿಜಯತೇ ॥

ಅನುಗ್ರಹಸಂದೇಶ

ಶ್ರೀಮತ್ಪರಮಹಂಸ ಪರಿವ್ರಾಜಕಾಚಾರ್ಯ ಪದವಾಕ್ಯಪ್ರಮಾಣಪಾರಾವಾರಪಾರಂಗತ
ಸರ್ವತಂತ್ರಸ್ವತಂತ್ರ ಶ್ರೀಮದ್ವೈಷ್ಣವಸಿದ್ಧಾಂತಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನಾಚಾರ್ಯ
ಶ್ರೀಮನ್ಮೂಲರಘುಪತಿವೇದವ್ಯಾಸದೇವದಿವ್ಯಶ್ರೀಪಾದಪದ್ಮಾರಾಧಕ ಜಗದ್ಗುರು
ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯ ಮೂಲ ಮಹಾಸಂಸ್ಥಾನಾಧೀಶ್ವರರಾದ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಮಠೀಯ
ವೇದಾಂತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಿಗ್ವಿಜಯವಿದ್ಯಾಸಿಂಹಾಸನಾಧೀಶ್ವರರಾದ
ಶ್ರೀಮತ್ಸುಜಯೀಂದ್ರತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ಕರಕಮಲಸಂಜಾತರಾದ
ಶ್ರೀ ಶ್ರೀಮತ್ಸುಶಮೀಂದ್ರತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ವರಕುಮಾರಕರಾದ

ಶ್ರೀಮತ್ಸುಯತೀಂದ್ರತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು

ಮಾಡುವ ನಾರಾಯಣ ಸ್ಮರಣೆಗಳು.

ಪ್ರಕೃತ, ನಮ್ಮ ಪೂರ್ವೀಕರಾದ ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರಿಂದ ಹರಿದು ಬಂದ ಈ ಸತ್ಸಂಪ್ರದಾಯ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಕಾರರು ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳಾಗಿ ಮಧ್ವಸಿದ್ಧಾಂತ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡಿರುತ್ತಾರೆ. ಅಂತೆಲೇ ನಮ್ಮ ಮಹಾಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ವಿದ್ಯಾಸಿಂಹಾಸನವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ವಿದ್ಯಾಮಠದ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಅನೂಚಾನವಾಗಿ ನಡೆದುಬಂದ ಸಮೀರಸಮಯಸಂವರ್ಧಿನೀವಿದ್ವತ್‌ಸಭೆಯ ಸವಿನೆನಪಿಗಾಗಿ ಈ ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ **ಯತಿಪ್ರಣವಕಲ್ಪ** (ತರಂಗಿಣೀ-ರಾಮಾಚಾರ್ಯವಿರಚಿತವ್ಯಾಖ್ಯಾಸಮೇತ) ಹಾಗೂ **ಸನ್ನ್ಯಾಸಪದ್ಧತಿ** (ಶ್ರೀವಿಶ್ವನಂದನ ತೀರ್ಥವಿರಚಿತವ್ಯಾಖ್ಯಾಸಹಿತ) ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಶ್ರೀಮಠದಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಿಸುತ್ತಿರುವುದು ನಮಗೆ ಅತೀವ ಸಂತೋಷವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿದೆ.

ಇದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿನಮ್ಮ ಪೂರ್ವೀಕರ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಅಪ್ರಟಿತ ಗ್ರಂಥಗಳು ಹೊರ ಬರುವಂತಾಗಲಿ ಎಂದು ನಮ್ಮ ಉಪಾಸ್ಯಮೂರ್ತಿಯಾದ ಮೂಲ ರಘುಪತಿ ವೇದವ್ಯಾಸದೇವರಲ್ಲಿತಥಾ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಇತಿ ನಾರಾಯಣ ಸ್ಮರಣೆಗಳು.

ಪ್ರಕಾಶಕರ ನುಡಿ

ಹಂಸನಾಮಕ ಪರಮಾತ್ಮನ ಭವ್ಯ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ವಿರಾಜಮಾನರಾದ ಜಗದ್ಗುರುಗಳೆನಿಸಿದ ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ದಿವ್ಯಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಅಧುನಾ ವಿರಾಜಮಾನರಾಗಿರುವ ಶ್ರೀ1008ಶ್ರೀಸುಶಮೀಂದ್ರತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ವರಕುಮಾರಕರಾದ ಶ್ರೀ1008 ಶ್ರೀಮತ್ ಸುಯತೀಂದ್ರತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು ಶ್ರೀರಂಗದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಸಮೀರಸಮಯಸಂವರ್ಧಿನೀವಿದ್ವತ್ಸಭಾದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಉದ್ಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕಾಶನವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಆದೇಶಿಸಿದ್ದರು.

ಶ್ರೀಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ಆಜ್ಞಾನುಸಾರವಾಗಿ ಅನೇಕಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆಗೊಳಿಸುವ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವನ್ನು ಹಮ್ಮಿಕೊಂಡು ಯತಿಪ್ರಣವ-ಕಲ್ಪ (ಸಟೀಕಾ) ಹಾಗೂ ಸನ್ನ್ಯಾಸಪದ್ಧತಿ (ಸಟೀಕಾ) ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಜಿಜ್ಞಾಸುಗಳ ಮುಂದೆ ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದೇವೆ.

ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಸನ್ನ್ಯಾಸಿಗಳ ಅವಶ್ಯ ಆಚರಣೆಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ, ಅನುಸಂಧಾನಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾದ, ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳು ಮೂಡಿ ಬಂದಿವೆ. ಆಯಾ ಸಂಪ್ರದಾಯಭೇದಗಳನ್ನೂ ಸಹ ಟಿಪ್ಪಣೀಕಾರರು ಉಲ್ಲೇಖಿ-ಸಿದ್ದಾರೆ. ವೃಂದಾವನಸ್ಥಾಪನವಿಧಿ, ಚಾತುರ್ಮಾಸ್ಯಸಂಕಲ್ಪ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಪ್ರದಾಯಭೇದವಿದೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಯೋಗ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಈ ಶ್ರಮವು ಸಾರ್ಥಕ ಎಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಶ್ರೀಶ್ರೀವಿಶ್ವನಂದನತೀರ್ಥರು ತಮ್ಮ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಟೀಕೆಯನ್ನು ಸನ್ನ್ಯಾಸಪದ್ಧತಿಗೆ ನೀಡುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಈ ಎರಡು ಗ್ರಂಥಗಳ ಸಾರಾಂಶ –ವನ್ನೂ ಸಹ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ನೀಡಿ ಈ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಮೆರಗು ತಂದಿದ್ದಾರೆ. ಅವರಿಗೆ ಸಾಷ್ಟಾಂಗಪೂರ್ವಕ ಅನಂತಾನಂತ ನಮಸ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಹಾಗೂ ಈ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದಿಸುವುದರ ಜೊತೆ ಅತ್ಯುಪಯುಕ್ತ-

ವಾದ ಅನೇಕ ಪರಿಶಿಷ್ಟಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಗ್ರಂಥದ ಗಾಂಭೀರ್ಯ, ಗಹನತೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ ಶ್ರೀಯುತ ಪ್ರದೀಪಸಿಂಹಾಚಾರ್ಯರನ್ನು ಅಭಿನಂದಿಸುತ್ತೇವೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಇವರು ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಹೊರತರುವಂತೆ ನಮ್ಮೊಂದಿಗೆ ಸಹಕರಿಸುತ್ತಿರಲಿ ಎಂದು ಶ್ರೀಗುರುರಾಜರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಗ್ರಂಥ ಪ್ರಕಾಶನದಲ್ಲಿ ಸಹಕರಿಸಿದ ಶ್ರೀಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿದ್ಯಾಪೀಠದ ಅಧ್ಯಾಪಕವರ್ಗ, ಹಾಗೂ ಅಂದವಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿಕೊಟ್ಟ ವಾಗರ್ಥ ಮುದ್ರಣಾಲಯದವರಿಗೂ, ಮತ್ತು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಸಹಕರಿಸಿದ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರ ಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮರು ಸಕಲ ಸನ್ಮಂಗಳವನ್ನುಂಟುಮಾಡಲಿ ಎಂದು ಹಾರೈಸುತ್ತೇವೆ.

ಇತಿ ಸಜ್ಜನ ವಿಧೇಯರು

ರಾಜಾ. ಎಸ್ ರಾಜಗೋಪಾಲಾಚಾರ್ಯ
ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ಆಪ್ತ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳು

ಶ್ರೀಸುಯಮೀಂದ್ರಾಚಾರ್ಯ
ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಆಪ್ತ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳು,
ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳವರ ಮಠ
ಮಂತ್ರಾಲಯ

ಸಂಪಾದಕೀಯ

ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ರಚಿಸಿದ ಯತಿಪ್ರಣವಕಲ್ಪಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಎರಡು ಟೀಕೆಗಳು ಇರುವ ಮಾಹಿತಿ ಇದೆ. ಒಂದು ಶ್ರೀವ್ಯಾಸತತ್ವಜ್ಞರು ರಚಿಸಿರುವ ಟೀಕೆ. ಈ ಟೀಕೆಯು ಇದೆಯಾದರೂ ಅಪ್ರಕಟಿತವಾದದ್ದೇ. ಮತ್ತೊಂದು ಟೀಕೆ ತರಂಗಿಣೀ ರಾಮಾಚಾರ್ಯರು ರಚಿಸಿರುವುದು. ಈಗ ಮುದ್ರಣಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಗ್ರಂಥ ಇದು.

ಈ ಗ್ರಂಥದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೇ ಪತ್ರವು ದೊರೆತಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಮಂಗಲಾಚರಣೆ ಹಾಗೂ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿತವಾದ ವಿಷಯಗಳು ನಮಗೆ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದೇ ಸನ್ನ್ಯಾಸದ ಅಧಿಕಾರ ಕ್ಷತ್ರಿಯರಿಗೆ ಇದೆಯೋ ಇಲ್ಲವೋ ಎಂಬ ಜಿಜ್ಞಾಸಗೆ ಉತ್ತರರೂಪವಾದ ವಾಕ್ಯದಿಂದ. ಮತ್ತೆ ಈ ಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೆ ವಿವರಿಸಿದಷ್ಟು ಮತ್ತಾವ ಶ್ಲೋಕಕ್ಕೂ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ನೀಡಿಲ್ಲ.

ಟೀಕೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸನ್ನ್ಯಾಸಿಗಳಿಗೆ ಸಂಧ್ಯಾಂಗ ತರ್ಪಣ, ಅರ್ಘ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಮರ್ಶೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಮಣವಮಂತ್ರದದ ನ್ಯಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುವಾಗ ತಾವು ಮಾಡಿರುವ ತಂತ್ರಸಾರದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಸ್ತಾರವಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಿಂದ ಇವರ ತಂತ್ರಸಾರದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವೊಂದು ಇರುವ ಬಗ್ಗೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲಿದಂತಾಗಿದೆ.

ಮತ್ತೊಂದು ಗ್ರಂಥ ಸನ್ನ್ಯಾಸಪದ್ಧತಿ. ಇದರ ಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅಪೂರ್ವಾಂಶಗಳು ಇದ್ದು ದಂಡೋದಕಕ್ರಮದ ಬಗ್ಗೆ ಚರ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪರಿಶಿಷ್ಟದಲ್ಲಿ ಸದಾಚಾರಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ಬಂದ ಸನ್ನ್ಯಾಸಿಗಳ ವಿಚಾರ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಸ್ಮೃತಿಮುಕ್ತಾವಲೀಕಾರರಾದ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣಾಚಾರ್ಯರು ತಮ್ಮ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ ಅನೇಕ ಯತಿಧರ್ಮಗಳ ಸಂಗ್ರಹವಿದೆ.

ಸರ್ವಮೂಲದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬಂದ ಯತಿಧರ್ಮ, ಗೃಹ್ಯಸೂತ್ರ, ಸ್ಮೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದ

ಯತಿಧರ್ಮದ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ನೋಟ, ಯತಿಗಳಿಗೆ ಅವಶ್ಯ ಜಪ್ಯವಾದ ಪ್ರಣವ ಮಂತ್ರದ ಅರ್ಥವಿಸ್ತಾರ ಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ನಿರೂಪಿತಾಗಿದೆ ಎಂಬ ವಿಚಾರವೂ ಸಹ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ.

ಮತ್ತೊಂದು ವಿಶೇಷಾಂಶ – **ಚಾತುರ್ಮಾಸ್ಯಸಂಕಲ್ಪವಿಧಿ.**

ಅನೇಕ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದ ಈ ವಿಧಿಯನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಸಂಪಾದಿಸಿದವರು ಶ್ರೀಶ್ರೀದೇವೇಂದ್ರತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಇರುವ ವಿಶೇಷಾಂಶಗಳು ಹೀಗಿದೆ. ಚಾತುರ್ಮಾಸ್ಯಸಂಕಲ್ಪಕ್ಕೆ ಅಂಗವಾಗಿ ಗುರುಗಳ ಹತ್ತಿರ ಹೋಗಿ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಮಾಡುವ ಕ್ರಮ. ಮೃತ್ತಿಕಾಸಂಗ್ರಹಣಕ್ರಮ, ಇತ್ಯಾದಿ.

ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ನೈಮಿತ್ತಿಕಕರ್ಮಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಯತಿಗಳ ವೃಂದಾವನಸ್ಥಾಪನಕ್ರಮವನ್ನೂ ಸಹ ಪರಿಶಿಷ್ಟದಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಸನ್ಯಾಸಿಗಳಿಗೆ ಯಾವ ಯಾವ ವಿಷಯಗಳು ಉಪಯುಕ್ತವೆನ್ನಬಹುದೋ ಅವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಸಹ ಯಥಾಮತಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ, ಸಂಶೋಧಿಸಿ, ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದೇನೆ. ಹಂಸಕ್ಷೀರನ್ಯಾಯದಿಂದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇದನ್ನು ಗ್ರಹಣಮಾಡಬೇಕು.

ನನ್ನ ಎಲ್ಲಾ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೂ ಮೂಲಕಾರಣರು ನನ್ನ ವಿದ್ಯಾಗುರುಗಳಾದ ಶ್ರೀಶ್ರೀಪೇಜಾವರಮಠಾಧೀಶರಾದ ಶ್ರೀಶ್ರೀವಿಶ್ವೇಶತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದರು. ಅವರಿಗೆ ಅನಂತಾನಂತ ನಮಸ್ಕಾರಗಳು.

ಶ್ರೀಮಂತ್ರಾಲಯಮಠದ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳಾದ ಶ್ರೀಸುಯತೀಂದ್ರತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದರು ಶ್ರೀಮಠದ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ತಮ್ಮ ಅನುಗ್ರಹ ಮಂತ್ರಾಕ್ಷತೆಯನ್ನು ನೀಡಿ ಹರಸಿದ್ದಾರೆ. ಶ್ರೀಶ್ರೀಪಾದರಿಗೂ ನನ್ನ ಅನಂತಾನಂತ ನಮಸ್ಕಾರಗಳು.

ಈ ಎರಡುಗ್ರಂಥಗಳ ಅಂತರಂಗದ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತಸಾರವನ್ನು ನೀಡಿ ಅನುಗ್ರಹಿಸಿದ ಗುರುಗಳಾದ ಶ್ರೀಶ್ರೀವಿಶ್ವನಂದನತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದರಿಗೆ ಅನಂತಾನಂತ ನಮಸ್ಕಾರಗಳು.

ಈ ಸಾಧನಶರೀರವನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ಮಾತಾಪಿತೃಗಳಿಗೆ ಅನಂತಾನಂತ ನಮಸ್ಕಾರಗಳು.

ಶ್ರೀಮಂತ್ರಾಲಯಶ್ರೀಗಳವರ ಆಪ್ತಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳಾದ ಶ್ರೀರಾಜಾ. ಎಸ್. ರಾಜಗೋಪಾಲಾಚಾರ್ಯರ, ಹಾಗೂ ಹೆಚ್ಚುವರಿಆಪ್ತಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳಾದ ಶ್ರೀಸುಯಮೀಂದ್ರಾಚಾರ್ಯರ ಸಾತ್ವಿಕ ಇಚ್ಛೆಯ ಫಲವಾಗಿ ಈ ಗ್ರಂಥವು ಇಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಕೈ ಸೇರುವಂತಾಗಿದೆ. ನನಗೆ ಅಳಿಲು ಸೇವೆಗೆ ಅವಕಾಶಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಶ್ರೀಯುತ ಆಚಾರ್ಯರುಗಳಿಗೆ ನಾನು ಚಿರಋಣಿಯಾಗಿದ್ದೇನೆ.

ಪುಸ್ತಕಪ್ರಕಾಶನಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಸಹಕರಿಸಿದ ಶ್ರೀಮಂತ್ರಾಲಯಮಠದ ವಿದ್ಯಾಪೀಠದ ಅಧ್ಯಾಪಕವರ್ಗದವರಿಗೂ, ಪಾಂಶುಪಾಲರಾದ,ಡಾ. ವಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯರಿಗೂ, ಗ್ರಂಥಾಲಯಾಧಿಕಾರಿಗಳಾದ ಬದರೀನಾರಾಯಣಚಾರ್ಯರಿಗೂ, ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ಮುದ್ರಣಮಾಡಿದ ವಾಗರ್ಥಪ್ರೆಸ್‌ನ ಸಿಬ್ಬಂದಿವರ್ಗದವರಿಗೂ ಧನ್ಯವಾದಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಇತಿ

ಸಿ.ಆರ್. ಪ್ರದೀಪಸಿಂಹಾಚಾರ್ಯ. ಚತುರ್ವೇದೀ.

ಗ್ರಂಥಾಂತರಂಗ

'सन्यासे तु तुरीये वै प्रीतिर्मम गरीयसी' ಎಂದು ಗೀತಾಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದಂತೆ ಪರಮಹಂಸಾಶ್ರಮವು ಭಗವಂತನಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಿಯಕರವಾದದ್ದು. ಇಂತಹ ಪರಮಹಂಸಾಶ್ರಮವನ್ನು ಯಾರು ಸ್ವೀಕರಿಸಬೇಕು ? ಆ ಯತಿಯ ಪರಮಹಂಸಾಶ್ರಮದ ಕರ್ಮವೇನು ? ಇವುಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಭಗವತ್ಪಾದರು **ಯತಿಪ್ರಣವಕಲ್ಪ** ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಆ ಯತಿಗಳ ನಿತ್ಯಕರ್ಮಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಲು **ನ್ಯಾಸಪದ್ಧತಿ** ಎಂಬ ಮತ್ತೊಂದು ಗ್ರಂಥವನ್ನೂ ಮಾಡಿರುತ್ತಾರೆ. ಇವೆರಡು ಗ್ರಂಥಗಳ ಸ್ಥೂಲ ಪರಿಚಯವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಗಿದೆ.

ಸಂನ್ಯಾಸಾಧಿಕಾರ

ಪರಮಹಂಸಾಶ್ರಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಲು ಎರಡು ಅಧಿಕಾರ ಇರಬೇಕು. ವಿರಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಹರಿಭಕ್ತಿ. ಇವೆರಡನ್ನೂ ಸಹ ಆಚಾರ್ಯರು **ವಿರಕ್ತಃ** ಎಂಬ ಶಬ್ದದಿಂದ ತಿಳಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ವಿರಕ್ತ ಎಂದರೆ ವಿಷಯವಿರಕ್ತ ಎಂದು ಒಂದು ಅರ್ಥ. 'ವಿಃ ಪಕ್ಷಿಪರಮಾತ್ಮನೋಃ' ಎಂಬ ಕೋಶದಂತೆ 'ವಿ' ಎಂದರೆ ಪರಮಾತ್ಮ. ಅವನಲ್ಲಿ ರತಿ ಎಂದರೆ ಭಕ್ತಿವುಳ್ಳವನು–ವಿರಕ್ತ. ಇಂತಹ ವಿರಕ್ತರು ಭಗವಂತನ ಪ್ರೀತಿಗಾಗಿ ಸರ್ವಸಂಗವನ್ನು ತೊರೆದು ಸಂನ್ಯಾಸವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಬೇಕು.

ಸಂನ್ಯಾಸಕ್ರಮ

ಹೀಗೆ ಸನ್ನ್ಯಾಸ ಸ್ವೀಕರಿಸುವಾಗ ಇದರ ಅಂಗವಾಗಿ ಆತ್ಮಶ್ರಾದ್ಧ ವಿರಜಾ ಹೋಮಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಚಾಲ್ತಿ ಇರುವ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣದೇ ಇರುವ, ಆದರೆ ವೈಷ್ಣವರ ಸಂನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಅತ್ಯವಶ್ಯಕವಾದ ಪುರುಷಸೂಕ್ತಹೋಮವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಆಚಾರ್ಯರು ವಿಧಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ವೈಷ್ಣವಹೋಮಸಾಮಾನ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಪುರುಷಸೂಕ್ತಹೋಮವು ಅಂಗವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹಾಗಿರುವಾಗ ಸರ್ವೋತ್ಕೃಷ್ಟತೆಯ ಸಂಕೇತವಾದ ಸಂನ್ಯಾಸಾಶ್ರಮಗ್ರಹಣದಲ್ಲಿ ಪುರುಷಸೂಕ್ತ ಹೋಮವನ್ನು ಮಾಡಲೇ-ಬೇಕೆಂದು ಆಚಾರ್ಯರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಇತರ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಗುವ ಆತ್ಮಶ್ರಾದ್ಧಾದಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ಮಾಡದೇ ಪುರುಷಸೂಕ್ತ-ಹೋಮವನ್ನು ವಿಧಿಸಿದ್ದು.

ಈ ಪುರುಷಸೂಕ್ತ ಹೋಮದಲ್ಲಿ ಪುರುಷಸೂಕ್ತಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ಪರಮ ಪುರುಷನೇ ದೇವತೆ ಎಂದು ಬೇರೆ ಹೇಳಬೇಕಾದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಹೋಮ-ವಿಧಿಯು ಸಿದ್ಧಿಸಬೇಕಾದರೆ ದೇವತೆಯಂತೆ ದ್ರವ್ಯದ ಜ್ಞಾನವೂ ಅವಶ್ಯಕ. ಆದ್ದರಿಂದ ಆಚಾರ್ಯರು ಸಮಿತ್, ಚರು ಮತ್ತು ಆಜ್ಯ ಎಂಬ ದ್ರವ್ಯಗಳಿಂದ ಹೋಮ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ತಿಳಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ಹೀಗೆ ಹೇಳುವಾಗ **ಸಮ್ಯಕ್** ಚೆನ್ನಾಗಿ ಹೋಮ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂದು ಹೇಳಿರುತ್ತಾರೆ. ಇದರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೇನೆಂದರೆ ಯಜ್ಞ ಭೋಕ್ತೃವು ಶ್ರೀಹರಿ ಎಂದು ತಿಳಿದುಕೊಂಡು ಈ ಕರ್ಮಪ್ರೇರಕನೂ ಭಗವಂತ ಎಂದು ಅನುಸಂಧಾನ ಮಾಡುತ್ತಾ ಕೇವಲ ಭಗವತ್ಪ್ರೀತಿಯ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಹೋಮ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂಬುದಾಗಿ.

ಹೀಗೆ ಸನ್ನ್ಯಾಸಾಂಗ ಹೋಮಗಳನ್ನು ಮುಗಿಸಿದ ನಂತರ ಭಗವಂತನಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಸಮರ್ಪಿಸಿದ್ದೇನೆ ಎಂದು ಹೇಳುವ ಕೆಲವು ಮಂತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಮಂತ್ರಗಳ ಉಚ್ಚಾರಣೆಗೆ **ಪ್ರೇಷೋಚ್ಚಾರಣ** ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಈ ಪ್ರೇಷೋಚ್ಚಾರಣವನ್ನು ಮಾಡಿ, 'ಎಲ್ಲ ಭೂತಗಳಿಗೂ ನಾನು ಅಭಯವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದೇನೆ' ಎಂದು ಘೋಷಿಸಬೇಕು. ಅನಂತರ ಕಾವಿ, ದಂಡ, ಕಮಂಡಲು ಮೊದಲಾದವು ಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿ ಗುರುಗಳ ಸಮೀಪಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕು. ಅನಂತರ ಸಾಷ್ಟಾಂಗ ನಮಸ್ಕಾರ ಮಾಡಿ, ಕೈ ಜೋಡಿಸಿ, 'ನನಗೆ ಬ್ರಹ್ಮೋಪದೇಶ ಮಾಡಿ' ಎಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಬೇಕು.

ಗುರೂಪದೇಶಕ್ರಮ

ಹೀಗೆ ತನ್ನ ಸಮೀಪಕ್ಕೆ ಬಂದ ಶಿಷ್ಯತ್ವವನ್ನು ಬಯಸುವ ಯತಿಗೆ ಗುರುಗಳು ಶಂಖೋದಕದಿಂದ ಪ್ರೋಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಬೇಕು. ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಸಾಲಿಗ್ರಾಮವನ್ನು ಇಟ್ಟು ಶಂಖದಿಂದ ಪುರುಷಸೂಕ್ತವನ್ನು ಪಠಿಸುತ್ತ ವಿರಜಾ ಹೋಮದ ಕಲಶೋದಕದಿಂದ ಅಭಿಷೇಕ ಮಾಡಬೇಕು. ಅನಂತರ ಯತಿಗಳಿಗೆ ಪರಮ ಮುಖ್ಯವಾದ ಪ್ರಣವಮಂತ್ರವನ್ನು ಉಪದೇಶ ಮಾಡಬೇಕು. ಆ ಮಂತ್ರದ ಋಷಿ, ದೇವತೆ, ಛಂದಸ್ಸುಗಳನ್ನೂ ಧ್ಯಾನ-ಕ್ರಮವನ್ನೂ ಹೇಳಿ ಕೊಡಬೇಕು. ಹಾಗೆಯೇ ಉಳಿದ ಮಹಾಮಂತ್ರಗಳನ್ನೂ ಉಪದೇಶ ಮಾಡಬೇಕು.

ಅನಂತರ ಗುರುಗಳು ಕೆಲವು ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಶಿಕ್ಷಣ ಮಾಡಬೇಕು.

೧.ಪ್ರತಿನಿತ್ಯವೂ ಪ್ರಣವ ಮಂತ್ರಜಪವನ್ನು ಮಾಡು.

ದಿನಕ್ಕೆ ೧೨೦೦೦ಜಪ ಮಾಡುವುದು ಪೂರ್ಣಜಪ.

೩ಸಾವಿರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಾಡಿದರೆ ಉತ್ತಮ ಜಪ.

೩ಸಾವಿರ ಜಪ ಮಾಡಿದರೆ ಮಧ್ಯಮ.

೧ಸಾವಿರ ಜಪ ಮಾಡುವುದು ಕನಿಷ್ಠ ಪಕ್ಷ.

೨.ಇದರಂತೆಯೇ ಇತರ ಮಹಾಮಂತ್ರಗಳನ್ನೂ ಉಪಮಂತ್ರಗಳನ್ನೂ ಸಹ ಯಥಾಶಕ್ತಿ ಜಪ ಮಾಡು.

೩. ಐಕ್ಯವಾದಿಗಳು, ಹಾಗೂ ಸಾಮ್ಯವಾದಿಗಳು (ಎಂದರೆ ನಾನೇ ದೇವರು ಎಂದು ಹೇಳುವವರು ಹಾಗೂ ನಾವಾಗಲೀ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿ ದೇವತೆಗಳಾಗಲೀ ದೇವರಿಗೆ ಸಮ ಎಂದು ಹೇಳುವವರು)ಇವರ ಸಹವಾಸವನ್ನು ಮಾಡಬೇಡ.-

೪. ನಿತ್ಯವೂ ದೇವರ ಪೂಜೆಯನ್ನು ಮಾಡು.

೫. ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಶ್ರುತಿ, ಸ್ಮೃತಿ, ಇತಿಹಾಸ ಪುರಾಣಗಳ ಅರ್ಥವನ್ನು ನಿರ್ಣಯಿಸಿ ವಿಷ್ಣುವೇ ಸರ್ವೋತ್ತಮನೆಂದು ಸರ್ವದಾ ಪ್ರತಿ-ಪಾದನೆ ಮಾಡು.

ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಶಿಷ್ಯನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು 'ಹಾಗೆಯೇ ನಡೆಯುತ್ತೇನೆ' ಎಂದು ಮೂರು ಸಲ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಆಗ ಗುರುಗಳು ಶಿಷ್ಯನ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕೈಇಟ್ಟು 'ಸಂಸಾರಸಮುದ್ರದಿಂದ ಉತ್ತೀರ್ಣನಾಗಿ ಸುಖಿಯಾಗು' ಎಂದು ಅನುಗ್ರಹ ಮಾಡಬೇಕು.

ಯತಿಗಳ ಆಚರಣೆ

ಯತಿಯು ಅರುಣೋದಯಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಎದ್ದು ಶೌಚಾಚಾರಗಳನ್ನು ಮುಗಿಸಿ ಭಗವದ್‌ಧ್ಯಾನ ಮಾಡಬೇಕು.

ಅನಂತರ ಅರುಣೋದಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಎಂದರೆ ಸೂರ್ಯೋದಯಕ್ಕೆ ೪ ಘಳಿಗೆ (೧ವರೆಘಂಟೆ)ಮುಂಚೆ ಗಂಗಾದಿಪವಿತ್ರ ತೀರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ನಾನ ಮಾಡಬೇಕು.

ಹೀಗೆ ಸ್ನಾನ ಮಾಡುವಾಗ ನೀರಿನ ಮಧ್ಯೆ ನಿಂತು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸೊಂಟವನ್ನು ತೊಳೆದು ಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಟಿಶೌಚ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ.

ಸ್ನಾನಕಾಲದಲ್ಲೂ ಮುಂದೆ ಹೇಳುವಂತೆ ವಿಷ್ಣುವನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿಯೇ ತರ್ಪಣವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು.

ಸ್ನಾನವನ್ನು ಮುಗಿಸಿ ಮಠ ಮೊದಲಾದ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬಂದು ಒಣಗಿದ ಬಟ್ಟೆಯನ್ನು ಧರಿಸಿ ಒದ್ದೆಯಕೌಪೀನವನ್ನು ಹರಡಬೇಕು.

ಆಸನದಲ್ಲಿಕುಳಿತು ಊರ್ಧ್ವಪುಂಡ್ರವನ್ನು ಧರಿಸಬೇಕು.

ಅನಂತರ ಗುರೂಪದಿಷ್ಟವಾದ ಪ್ರಣವಾದಿಅಷ್ಟಮಹಾಮಂತ್ರಗಳನ್ನೂ ರಾಮಕೃಷ್ಣಾದಿ ಉಪಮಂತ್ರಗಳನ್ನೂ ಜಪಿಸಬೇಕು.

ಜಪದ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ದಂಡೋದಕವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು. ಅನಂತರ ಪರ-ದೇವತೆಯಾದ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಪೂಜೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಭಗವಂತನ ಪರಿವಾರ

ರೂಪವಾಗಿ ರಮಾಬ್ರಹ್ಮಾದಿ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಪೂಜಿಸಬೇಕು.ಅನಂತರ ಭಿಕ್ಷಾಟನೆಗೆ ಹೊರಡಬೇಕು.

ಯತಿಗಳಿಗೆ ಒಬ್ಬ ಗೃಹಸ್ಥನಲ್ಲಿಯೇ ಭಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವುದು ಅಧಮ ಪಕ್ಷ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮೂರು, ಐದು, ಆರು ಅಥವಾ ಏಳು ಮನೆಗಳಿಗೆ ಭಿಕ್ಷೆಗೆ ಹೋಗಬೇಕು.

ಭಿಕ್ಷಾಗ್ರಹಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಿಕ್ಷಾದಾತೃವಿನಿಂದ ನೀರನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಭಿಕ್ಷಾನ್ನಕ್ಕೆ ಪ್ರೋಕ್ಷಿಸಿ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ನೈವೇದ್ಯ ಮಾಡಬೇಕು. ಮತ್ತೆ ನೀರನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಶಂಖೋದಕದಿಂದ ಭಿಕ್ಷಾನ್ನವನ್ನು ಪ್ರೋಕ್ಷಿಸಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ ಅನ್ನವನ್ನು ಉಳಿಸದಂತೆ ಹರಿಯನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸುತ್ತ ಭೋಜನ ಮಾಡಬೇಕು. ರುಚಿಯ ಕಡೆಗೆ ದೃಷ್ಟಿ ಕೊಡದೇ, ಅನ್ನವನ್ನು ನಿಂದಿಸದೇ ಅಥವಾ ಹೊಗಳದೇ ಆಡು ಸಿಕ್ಕಿದ ಮೇವನ್ನು ತಿನ್ನುವಂತೆ ಭಗವಂತನ ಇಚ್ಛೆಯಂತೆ ದೊರೆತದ್ದನ್ನು ತಿನ್ನಬೇಕು.

ಯತಿಗಳಿಗೆ ಮೂರುಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ನಾನ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ವಿಧಿಯಿದೆ. ಅಶಕ್ತರಾದವರು ಎರಡು ಹೊತ್ತು ಮಾಡುವುದು. ಅತ್ಯಂತ ಅಶಕ್ತರು ಒಂದು ಹೊತ್ತು ಮಾಡಬಹುದು. ಅಂತೂ ಪ್ರಾತಃ ಸ್ನಾನವನ್ನು ಮಾಡಲೇಬೇಕು.

ಯತಿಗಳಿಗೆ ವೇದಾಂತ ಶಾಸ್ತ್ರಾಭ್ಯಾಸವು ನಿತ್ಯಧರ್ಮ.

ಭಗವಂತನು ಗುಣಪೂರ್ಣನೆಂದೂ ಜಗತ್ ಸೃಷ್ಟ್ಯಾದಿಕರ್ತನೆಂದೂ, ಭಕ್ತರಿಗೆ ಮುಕ್ತಿಪ್ರದನೆಂದೂ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಅಂಧಂತಮಸ್ಸನ್ನು ಕೊಡುವವನೆಂದೂ ನಿರಂತರವೂ ಚಿಂತಿಸುತ್ತಿರಬೇಕು.

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಭಗತ್ಪಾದಾಚಾರ್ಯರು ಯತಿಗಳ ಆಚರಣೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಭಗವಾನ್ ವೇದವ್ಯಾಸರ ವಾಕ್ಯಗಳನ್ನೇ ಉದ್ಧರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ಆಚಾರ್ಯರು ರಚಿಸಿದ ಯತಿಪ್ರಣವಕಲ್ಪ ಹಾಗೂ ನ್ಯಾಸಪದ್ಧತಿಗಳ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನರೂಪವಾಗಿ ಅವರ ತಮ್ಮಂದಿರೇ ಆದ ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುತೀರ್ಥಾ-ಚಾರ್ಯರು ಸನ್ಯಾಸಪದ್ಧತಿ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ಅಧ್ಯಾಯವಿರುವ ವಿಸ್ತಾರದ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಮಾಡಿರುತ್ತಾರೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಶ್ರೀಮದ್ವಾದಿರಾಜಶ್ರೀಮಚ್ಚರಣರ

ತಮ್ಮಂದಿರಾದ ಶ್ರೀಸುರೋತ್ತಮತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡಿರುತ್ತಾರೆ.

ಪ್ರಕೃತ ತರಂಗಿಣೀ ರಾಮಾಚಾರ್ಯರ ಯತಿಪ್ರಣವಕಲ್ಪ ಟೀಕೆಯನ್ನು ಹಾಗೂ ನಮ್ಮಿಂದ ರಚಿತವಾದ ನ್ಯಾಸಪದ್ಧತಿಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳ ಮಠದವರು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿರುವುದು ಶ್ಲಾಘನೀಯ.

ಇದರ ಸದುಪಯೋಗವನ್ನು ಯತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಮುಂದೆ ಯತಿಗಳಾಗ ಬಯಸುವವರು ಪಡೆಯಲೆಂದು ನಮ್ಮ ಉಪಾಸ್ಯ ಶ್ರೀಹಯಗ್ರೀವವಿಠ್ಠಲ ದೇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಇತಿ ನಾರಾಯಣ ಸ್ಮರಣೆಗಳು.

ಶ್ರೀಶ್ರೀವಿಶ್ವನಂದನತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದರು
ಶ್ರೀಕ್ಷೇತ್ರ ಹನಸೋಗೆ ಮಧ್ವಮಠ
ಹನಸೋಗೆಗ್ರಾಮ. ಕೆ.ಆರ್‌ನಗರ ತಾಲ್ಲೂಕು.

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकश्रीलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

यतिप्रणवकल्पः

समिच्चर्वाज्यकान् हुत्वा सम्यक् पुरुषसूक्ततः ।

सर्वेषामभयं दत्वा विरक्तः प्रव्रजेद्धरिम् ।। १ ।।

तरङ्गिणीरामाचार्यविरचिता

यतिप्रणवकल्पटिप्पणी तरङ्गिणी

(सन्न्यासाधिकारवर्णनम्)

..........लिङ्गधारणं 'बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते' इति वचनं तत् काषायदण्डादिधारणनिषेधपरम् । अत एव याज्ञवल्क्येन सन्न्यासप्रकरणे द्विजशब्दः प्रयुक्तः ।

'सन्निरुद्ध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ व्युदस्य च ।

दत्त्वाऽभयं च भूतानाममृतो भवति द्विजः ' इति ।।

कूर्मपुराणेऽपि -द्विजग्रहणं कृतम् ।

'अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।

योगाभ्यासरतो नित्यं ब्रह्मविद्यापरायणः' इति ।।

तस्माद्यानि क्षत्रियादीनां सन्न्यासनिषेधकानि वचनानि तानि दण्डादिलिङ्ग-धारणनिषेधपराणीति न सन्न्यासवाक्यानां तद्विरोधः ।।

यस्तु **'आत्मन्यग्नीन् समाधाय ब्राह्मणः प्रव्रजेद्धरिम्'** इति

'ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छन् त्यक्त्वा सङ्गं परिव्रजेत्'

इत्यादिवचनेषु ब्राह्मणशब्दः स प्रदर्शनार्थः । यथा **'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणवान् जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः । यज्ञेन देवेभ्यः । प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी'** इति वाक्ये श्रुतो ब्राह्मणशब्दः ऋणापकरणद्वारेण ऋणापकरणसमर्थत्रैवर्णिकपरः (सन्) 'यः ऋणवान् जायते यः ऋणापकरणसमर्थः इत्यर्थो अवगम्यते । तथा अत्रापि यः आत्मनि अग्न्याधानादिसमर्थः सङ्गत्यागसमर्थः सः प्रव्रजेत्' इति फलचमसन्यायेनार्थोपपत्तेः ।। ब्राह्मणशब्दो ब्रह्माणनरूपयोगेन क्षत्रियादिपरो वा ।।

नच यावता कालेन अवयवव्युत्पत्त्या ब्राह्मणशब्दः क्षत्रियादिपरः ततः पूर्वमेव रूढ्या ब्राह्मणस्यैव बोधनात् न क्षत्रियादेरन्वय इति वाच्यम् । **'ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्'** इत्यादिषु विशिष्य क्षत्रियादि-निर्देशादिरूपबाधकसत्वेन रूढेर्बाधनात् ।। अन्यथा क्षत्रियादिशब्दे प्रव्रज्यादिशब्दे च लक्षणापत्तेः । नचात्र क्षत्रियादिशब्दः क्षत्रियवृत्त्युपजीविब्राह्मणपरः । अनेक-पदलक्षणापातात् । नचैवंविधकल्पनायां मानमन्यदस्ति । अन्यत्राभिनिवेशात् । अतोऽस्ति क्षत्रियादेः सन्यासः ।।

(सन्यासानधिकारिनिरूपणम्)

अथ तत्रानधिकारी

आरूढपतितो यस्तु कुनखी श्यामदन्तकः ।
क्षयक्षोभाङ्गविकलो न च सन्यासमर्हति ।। इति यमः ।।
व्रतयज्ञतपोदानहोमस्वाध्यायवर्जितः ।
सन्यस्यैवाश्रमत्रासं सन्यासं नैव कारयेत् ।।

सम्प्रेत्यावस्थितानां च महापातकिनां तथा ।

व्रात्यानामभिशस्तानां सन्न्यासं नैव कारयेत् ।। इति ।।

अत्रिः

बालापत्योऽनपत्यो वा गर्भिणीपतिरेव वा ।

न सन्न्यसेद्विरक्तोपि प्रायश्चित्ती भवेत सः ।।

शङ्खः

'मुमूर्षू पितरौ यस्य भार्या वा गर्भिणी भवेत् ।

आरूढपतितश्चापि नैव सन्न्यासमर्हति ।।'

दत्तात्रेयः

'भार्यायां यस्तु गर्भिण्यां सन्न्यसेद्वै विमोहितः ।

अनाश्रमी स तु ज्ञेयो नैवाश्रमफलं लभेत् ।।'

पैठीनसिः

'रजस्वलायां भार्यायां गर्भिण्यामपि वै नरः ।

जीवच्छ्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धमापरपक्षिकम् ।।

न कुर्याद्यदि मोहेन कुर्यान्नरकमाप्नुयात् ।।'

(सन्न्यासकालनिरूपणम्)

तस्य कालः परमहंसाश्रमकल्पे -

'विरक्तः प्रातरुत्थाय कृतनित्यक्रियः शुचिः ।

पूर्वाह्ण एव सङ्कल्य श्राद्धहोमादिकं चरेत् ।।

न रात्रौ सन्न्यसेत्कश्चित् स खलो ह्यासुरः स्मृतः ।

श्रुतो 'यदह'रित्यस्यामपि सोऽह्न्येव चोदितः ।।

अतोऽहरेव मुख्यः स्यात् कालः सन्न्यासकर्मणि ।।''

अङ्गिराः -

श्राद्धं होमं च वपनमासुरं नैशिकं भवेत् ।

रात्रौ होमं कृतमपि ह्यकृतं निष्फलं भवेत् ।।''

'रात्रौ सन्न्यस्य च पुनः गृहीभूत्वा पुनः प्रव्रजेत् ''

इति च जाबालिश्रुतिरिति ।।

सर्वाश्रमोत्तमश्चायमाश्रमो महाफलहेतुश्च ।। तदुक्तं -

'गृहात्प्रव्रजतः पुंसो या गतिः वैष्णवी भवेत् ।

सा गतिर्न गृहस्थस्यापि तच्छिष्यस्यापि या गतिः।।'इति ।।

तथा - 'एकरात्रस्थितस्यापि यतेर्यागतिरिष्यते ।

सा गतिर्न गृहस्थस्य कृतैः क्रतुशतैरपि ।।' इति ।।

'तद्भक्तोऽपि हि यद्गच्छेत् तद्गृहस्थो न धार्मिकः ।

मद्भक्तिश्च विरक्तस्तदधिकारो निगद्यते'

इतिच बृहस्पतिः ।।

'सञ्चितं यद्गृहस्थस्यपापमाप्रायणान्तिकम् ।

निर्दहिष्यति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ।।

सन्न्यस्यन्तं यतिं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं भित्वा परं ब्रह्म प्रयास्यति'' इत्यादि ।।

(सन्न्यासभेदनिरूपणम्)

सोऽयं कुटीचकादिभेदेन चतुर्विधः । तत्रापि तुरीयः परमहंसाश्रम एव उत्तमः । तदाह हारीतः -

'चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ।
तेषा पृथक्त्वविज्ञानं वृत्तिभेदकृतं स्मृतौ ।।
कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ।
चतुर्थः परमो हंस उत्तमस्तु परः परः'' इति ।।

तत्र चतुर्णां वृत्तिः स्कान्दपुराणे दर्शिता

'कुटीचकस्तु सन्यस्ते स्ववेश्मनि च नित्यशः ।
भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहेऽथवा ।।
शिखायज्ञोपवीती स्यात् त्रिदण्डः सकमण्डलुः ।
बहूदकश्च सन्यस्य बन्धुपुत्रादिवर्जितः ।
समागारं चरेद् भैक्ष्यमेकान्नं च परित्यजेत् ।।
हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।
कन्थां कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्रं बहिःपटम् ।।
एकं तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।
कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीतनिवारणम् ।।
अक्षमालां च गृण्हीयात् वैणवं दण्डमव्रणम् ।
माधूकरमनेकान्नं परमो हंस आचरेत् ।।'' इत्यादि ।।

'सन्यासे तु तुरीये वै' **'यत्याश्रमं तुरीयं तु दीक्षां मम सुतोषणीम्'** इत्यादि स्मृतिषु **'तुरीयः सन्यासः'** इत्युक्त्या चैतदवगम्यते । परमहंसस्यैव तथात्वात्, तन्नियमार्थत्वात् तुरीयग्रहणस्य, **'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः'** इति न्यायात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् ।।

'ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

यदीच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमाश्रममाश्रयेत् '' इति च ।।

'**यतिः कुटीचकादिः । उत्तमाश्रमं परमहंसाश्रम्**' इति व्याख्यातं जयतीर्थैः।।

युक्तं च तत् ।

'त्रिदण्डिनो ये च परे च सन्न्यासिनो अपरे'

'ये स्त्रीमुखास्ते तु पतिताः स्युः न संशयः'

इत्यादिस्मृतिषु त्रिदण्डादिनिषेधात्। शेषधर्मे विशिष्य कलौ तन्निषेधाच्चेति।।

एतेन कलौ सन्न्यासनिषेधवचनानां गतिरुक्ता भवति ।।

(मङ्गलाचणव्याख्या)

तत्र मन्दबुद्धिवैष्णवस्य शिष्यपरमहंसान् अनुजिघृक्षुः पूर्णप्रज्ञाचार्यः परमहंसाश्रमपूर्वोत्तरमङ्गजातं सङ्गृह्णाति - समिदित्यादिना ।।आदौ पूर्वाङ्गभूतजीवच्छ्राद्धादिकं सूचयन्नाह -समिदिति ।।

अत्र अग्निसाध्यत्वाद्धोमस्याग्निनिर्णयोऽप्यन्यत्रोक्तो द्रष्टव्यः ।।

तथाहि आश्वलायनः -**स्मार्ताभावे कुर्यादुत्तपनीयकेन विधिना प्रव्रजेन्मर्त्यो मरिष्यंश्चाप्यनग्निकः** इति । आहिताग्निश्चेत् श्रौताग्निना अनाहिताग्निश्चेत् स्मार्ताग्निना, ब्रह्मचारी लौकिकाग्निना विधुर उत्तपनाग्निना कुर्यात् । तत्राहिताग्निः प्राजापत्येष्टिं कुर्यात् । अनाहिताग्निः आग्नेयस्थालीपाकं कुर्यात् ।।

वनस्थश्च

'इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापत्यमथापि वा ।

अग्निं संस्थाप्य मन्त्रेण पूर्ववत् प्रव्रजेत् सतु ' इति ।।

उक्तं चान्यत्राप्येतत् ।

'वनाद् गृहाद् वा कृत्वेष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते च चाग्नीनारोप्य चात्मनि ।।

अधीतवेदो जपकृत् पूया.....दोऽग्निमान् ।

शक्त्याऽद्य कर्मकृन्मोक्षे मनः कुर्यान्नचान्यथा ।।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं च सेवमानो व्रजत्यधः " इति ।

एवमङ्गहोमादिकं किञ्चित् तत्तत्सूत्रोक्तमेव द्रष्टव्यम् ।।

होमशेषं समाप्य , सम्यक् पुरुषसूक्तेन, दक्षिणेन पाणिना अग्निं प्रताप्य **'याते अग्निः'** इति स्वाग्निमात्मनि आरोपयेत् ।। ततः त्रिः **'भूर्भुवःस्वरोम्'** इत्युक्त्वा **'मन्द्रमध्योत्तमस्वरैः'** इति । ततः **प्रव्रजेत्** प्रेषोच्चारणं कुर्यात् ।। तस्यैवमुख्यतया अत्यावश्यकत्वोक्तेः ।।

तदाह् अङ्गिराः -

'प्रेषमात्रं तु सन्न्यास इति श्रुतिरनादितः ।

सन्न्यस्तमिति यो ब्रूयात् कण्ठस्थप्राणवानपि ।।

तोषिताः पितरस्तेन स्वयं मुक्तिपथे स्थितः ।

सन्न्यस्य च पदं तीर्णः सकाशे च गुरोरपि ।

लब्धमात्रस्तु दण्डादीन् गृहीत्वा योगमाचरेत् " इति ।।

ततः सर्वेषामभयं दत्वा **'अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः'** इति मन्त्रेण ।।

तदावश्यकत्वमहिमा(नमाह) -याज्ञवल्क्यः

'सन्निरुद्ध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ व्युदस्य च ।

दत्वाऽभयं च भूतानाममृतो भवति द्विजः' इति ।।

अत ऊर्ध्वं न कस्मैचन द्रुह्येत् । तेषु विशेषेणास्थितं केशवं जानमानः अपराजितां दिशमनुगच्छेत् ।।

ततो हरिं देवान् गुरूंश्च नत्वा त्रिर्निमज्य शिखां यज्ञोपवीतं वसनादिकं च हस्तेनादाय अप्सु 'स्वाहा' इति जुहुयात् ।। वसनादिकं भूषणादिकं च सन्त्यज्य उत्तीर्णे सति कौपीनाच्छादनदण्डादीन् गृहस्थेनैव दीयमानान् गृह्णीयात् ।।

तदाह शङ्खः-

ततः कौपीनदण्डादीन् तस्मै दद्यात् गृही शुचिः ।

ददन्नपि यतिर्मोहात् प्रायश्चित्तीयते हि सः इति ।।

तदपि **'प्रव्रजेत्'** इत्यस्यैवार्थः । तदर्थं तदत्राप्यनुवर्त्य योज्यम् ।। ततश्चैवं योजना । अग्नीन् आत्मन्यारोप्य प्रव्रजेत् प्रैषमुच्चारयेत् इति आदौ संयोज्यम् । ततः उक्तप्रकारेण सर्वेषामभयं दत्वा यथाक्रमं प्रव्रजेत् दण्डादिकं गृह्णीयात् इति **'प्रव्रजेत्'** इत्यस्य उभयत्राप्यन्वयो द्रष्टव्य इति ।।

अयं परमहंसाश्रमः ।

'कौपीनयुगलं कन्थामेकदण्डं च धारयेत् ।

यतेः परमहंसस्य नाधिकं तु विधीयते' इत्युक्तेः ।। १ ।।

'ततो **वाचं यच्छेत्**' ततो गुरूपदेशं प्राप्नुयादिति इतिकर्तव्यतमाह - द्वितीयश्लोकेन ।।

श्रुत्वा भागवतं शुद्धमाचार्यं शरणं व्रजेत् ।

अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यस्मै ब्रूयाद्गुरुः परम् ।। २ ।।

तत्र आचार्यं शरणं व्रजेत् इत्यनेन गुरूपसत्तिः कर्तव्येत्युक्तम् । गुरुश्च यतिरेव नान्यः । यतीनां यतयः प्रोक्ता गुरवोऽन्यो न हि क्वचित् इत्युक्तेः । तत्रापि बहवः प्रकाराः स्मर्यन्ते ।।

यथोक्तकारिणं भिक्षुं भगवन्तमथापि वा ।

यत्याश्रमे गुरुं कृत्वा सन्न्यसेदरुणोदये ।।

सूर्योदये च प्रणवमुच्चरेद्देवसन्निधौ ।

गुरूपदेशतः प्राप्तः प्रणवश्चेन्नचान्यथा' इति यादवप्रकाशीये ।।

यतिधर्मसमुच्चये -

गुरूपदिष्टप्रणवो विरक्तः स सन्न्यसेदुदये देवदेवे ।

गुरोरसत्वे नोपगमेत् कदाचित् यत्याश्रमं परमं सङ्गृहाणः।।

सूर्योदये च प्रणवोपदेशं सम्भावयित्वा प्रणमेद्देवदेवम्'इति ।।

तथा -पुरातनश्चेत् गुरोरस्ति महीयसः ।

तदूर्ध्वं देवं सम्पूज्य सन्न्यसेदरुणोदये ।

सूर्योदये च प्रणवमुच्चरेत् देवसन्निधौ इति ।।

सम्यगाधीयते निधीयते अत्र इति समाधिः यतीनां निक्षेपस्थानम् । तत्र विष्णुसन्निधानात् ।। तदुक्तं परमहंसाश्रमकल्पे -

'यतीनां परमहंसानां शुष्केश्वस्थिष्वहं स्थितः ।

अतस्तत्रादरः कार्यः पूजनं च गुरोस्सदा ।। इति ।।

तथान्यत्रापि -

'दण्डग्रहणपर्यन्तं कृत्वैव यतिसंस्क्रियाः ।

पत्रे प्रणवमालिख्य अधस्ताच्च गुरुं लिखेत् ।।

तद्विष्णुसन्निधौ पूज्य समित्पाणिर्भवेद्बुधः ।।

त्रिशस्तारं समुच्चार्य शिक्षामन्येन वाचयेत् ।।

ओमित्युक्त्वा समाधाय प्रणमेद्देवता ऋषीन् ।।

सिद्धाश्रमः सिद्धमन्त्रं जपेत् प्रणवमञ्जसा ' इति ।। २ ।।

उपदेशप्रकारमाह तृतीयश्लोकेन ।।

उच्चारयन् त्रिशस्तारं दक्षिणे श्रवणे तथा ।
ऋषिच्छन्दोदेवतानि ब्रूयात्तस्य क्रमात्सुधीः ।। ३ ।।

गुरूच्चारणमनु उच्चरितस्यैव वीर्यवत्तया फलाधारकत्वात् । अनेवंविधस्यातादृशत्वात् । तथाहि श्रुतिः 'यथा वेदो वा अननूक्तो अन्यद्वा कर्म अकृतम्' इति।। तत्र 'यो ह वा अविदितार्षेच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति अध्यापयति वा स्थाणुं वार्छति गर्ते वा पद्यते प्रवामीयते पापीयान् भवति' इति श्रुतेः ऋषिच्छन्दोदेवतादिज्ञानवत एव विद्या फलति, अन्यथा अनर्थहेतुर्भवति । अतो अत्यावश्यकं ऋषिच्छन्दोदेवतादिकं ब्रूयादित्याहोत्तरार्धेन ।।३ ।।

तदाह -अन्तर्यामीत्यादि ।।

अन्तर्यामी तु गायत्री परमात्मेत्यनुक्रमात् ।
विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्यश्चाक्षरदेवताः ।। ४ ।।

वर्णदेवता आह – विश्वश्चेति ।। अत्र आत्मान्तरात्मपरमात्म-ज्ञानात्मानोऽप्युपलक्षणीयाः । तन्त्रसारे तेषामपि अक्षरदेवतोत्वोक्तेः ।। ' सोऽयमष्टाक्षरो मतः' इति प्रणवस्याष्टाक्षरत्वोक्तेश्च । अत्राप्युत्तरत्र तथाभिधानादिति ।। ४ ।।

प्रकारान्तरेण वर्णदेवता आह 'कृष्णो रामः' इत्यादिना 'देवताः'इत्यन्तेन।।

कृष्णो रामो नृसिंहश्च वराहो विष्णुरेव च ।

परञ्ज्योतिः परं ब्रह्म वासुदेव इति क्रमात् ।। ५ ।।

अकारादेस्तथाशान्तातिशान्तस्य देवताः ।

जपोपयुक्तध्यानमाह – **'एवमुक्त्वा च'** इति ।।

एवमुक्त्वा च तद्ध्यानं ब्रूयाच्छिष्याय सद्गुरुः।। ६।।

अत्र न्यासोऽप्युपलक्षणीयः ।'न्यासहीने हरेदायुः ध्यानहीनं च निष्फलम्' इत्यादेः । तन्त्रसारेऽपि-

'आदिवर्णत्रयं नाभि हृच्छिरस्सु यथाक्रमम् ।
न्यसनीयं च तद्वर्णदेवताध्यानपूर्वकम्' इति तदुक्तेश्च ।।

(प्रणवमन्त्रन्यासविचारः)

ननु अष्टाक्षरप्रणवे कथम् आदिवर्णत्रयस्यैव न्यासोक्तिरिति चेत् - अत्र केचिदाहुः ।(यद्यपि) तेषां वर्णधर्मत्वेन अवर्णत्वम् । तथापि 'मद्रूपाणां च वाचकः' इति वर्णधर्मवाचकत्वव्यवहारः स्वराणामिवोपपद्यते । उक्तं च स्वराणां वाचकत्वम् ऋग्भाष्ये –

'दार्ढ्यमेवानुदात्तार्थः उदात्तस्योच्चता तथा ।
नीचता स्वरितस्यार्थः प्रचयस्यायथास्थितिः ।।
समाहारेऽखिला अर्था स्वरार्थानामियं स्थितिः' इति ।। १-९७

एवमेव 'अष्टाक्षरो मतः' इत्युक्तिरपि वाचकत्वसाम्यात् औपचारिकीति ।। तन्न ।।

तेषां वर्णत्वे बाधकाभावात् । बाधकं च किं वर्णानां विशिष्य पञ्चाशत-सङ्ख्याकत्वाकथनं किं वै न्यासाकथनम्? नाद्यः । नादादीनां पञ्चाशद्वर्णाधिक्येऽपि प्रणवव्यक्तानां वर्णानां पञ्चत्वविवक्षया तदुक्त्युपपत्तेः । अन्यथा क्षकारस्यापि 'एकपञ्चाशद्वर्णानाम्' इत्यादौ वर्णत्वेक्तिर्न स्यात् ।।

कर्मनिर्णयटीकायामपि 'गर्गरापिङ्गागोधादीनां घोषा अपि नादमात्रव्यञ्जकत्वेन भगवद्वाचका एव इत्याह' इति मूलव्याख्यानावसरे घोषाणामकारादिपञ्चाशदक्षरव्यञ्जकत्वेऽपि तदतिरिक्तो घोषव्यङ्ग्यो नादो नाम वर्णो तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्ध इति नादाख्यवर्णस्य पञ्चाशदक्षरातिरिक्तस्याङ्गीकारविरोधाच्च ।।

प्रत्युत 'सोऽयमष्टाक्षरो मतः' 'वर्णास्तारार्णभेदिताः' 'ताराष्टाक्षरभेदवान्' इति तन्त्रसारे, अत्रापि 'तुर्यश्चाक्षरदेवताः' इति तेषु अक्षरार्णादिशब्दप्रयोगात्। निर्निमित्तं तस्यौपचारिकत्वकल्पनायोगाच्च ।।

न द्वितीयः । चतुर्थाध्याये ' ओं घृणिः सूर्य आदित्यः' इति सूर्याष्टाक्षरमन्त्रे ओङ्कारस्य न्यासमनुक्त्वा पदत्रयस्यैव क्रमव्युत्क्रमाभ्यां षडङ्गन्यासोक्तिवदत्राप्युपपत्तेः । स्वतन्त्रस्य सर्वज्ञस्यमुनेरनुक्त्यभिप्रायस्य इदानीन्तनैः पुरुषैः ज्ञातुमशक्यत्वाच्च।।

अन्ये तु 'पृथगुच्चारणाविषयत्वात् तदनुक्तिः' इत्याहुः । तदपि न । पूर्वोदाहृतसर्यूमन्त्रे पृथगुच्चारणविषयस्याप्योङ्कारस्य तदकथनात् । प्रत्युत एकाक्षरबीजमन्त्रे पृथगुच्चारणाविषयस्य बिन्दोर्न्यासस्य कथितत्वाच्च ।।

वयं तु ब्रूमः । न्यासस्य जपार्थत्वेन जप्यमन्त्रवर्णन्यासस्यैव कथनीयत्वे अष्टाक्षराद्यनन्तान्तप्रणवसमुदाये त्रिमात्रप्रणवजप एव मनुष्याणामधिकारात् आद्यादिवर्णत्रयस्यैव न्यास उक्तः । नादादीनां ब्रह्माद्यधिकारिकत्वात् । षडक्षराष्टाक्षरयोरेव न्यासोक्तिवत् ।।

अत एव तन्त्रसारे आदिभागे मन्त्रोत्पत्तिप्रकरणे अष्टाक्षरप्रणवमन्त्रमभिधाय जपप्रकरणे त्रिमात्रमेव सूचितवान् । अत्र कल्पे जपप्रकरणे अष्टाक्षरोक्तिः उत्तमाधिकारिविवक्षया इति ॥

अत्रोपयुक्तन्यासक्रमतदवान्तरभेदादिकं सर्वम् अस्मत्कृततन्त्रसार-व्याख्यानादेवावगन्तव्यम् ॥

ध्यानप्रकारमेवाह -**'अष्टपत्रे तु'** इत्यादिना **'एवमुक्त्वा'**इत्यन्तेन ॥

अष्टपत्रे तु हृत्पद्ममध्ये सूर्येन्दुवह्निगम् ।

पीठं तन्मध्यपद्मस्थं नारायणमनामयम् ॥ ७ ॥

उद्यदादित्यसङ्काशं तेजसाऽनुपमं सदा ।

सहस्रेणापि सूर्याणां सज्ज्ञानानन्दरूपिणम् ॥ ८ ॥

अतिरक्ततलं भास्वन्नखराजिविराजितम् ।

वृत्तजङ्घं वृत्तजानुं हस्तिहस्तोरुमीश्वरम् ॥ ९ ॥

महाकटितटाबद्धकाञ्चीपीताम्बरोज्ज्वलम् ।

निम्ननाभिं सुत्रिवलिं सुवृत्तोदरबन्धनम् ॥ १० ॥

विशालवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ।

वनमालाधरं हारवैजयन्त्यादिभिर्युतम् ॥ ११ ॥

पृथुदीर्घचतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः ।

युक्तमुन्निद्रपद्माक्षं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ १२ ॥

पूर्णचन्द्रायुतोद्रिक्तकान्तिमन्मुखपङ्कजम् ।

सुभ्रुवं सुललाटान्तं किरीटाबद्धमूर्धजम् ।। १३ ।।

निःशेषदुःखशमनं नित्यानन्दशुचिस्मितम् ।

विश्वादींश्चैव कृष्णादीन् एवम्भूतान् सनातनान् ।।

अभिन्नानेव सततं तस्माद्विष्णोः परात्मनः ।

वराभयोद्यतकरान्नित्यानन्दैकरूपिणः ।। १५ ।।

एवमुक्त्वा गुरुर्ध्यानं शपथं कारयेत्ततः ।

ततः एवमुपदेशानन्तरं शपथं शिष्येण कारयेत् । तत्प्रकारमेवाह -**'न विष्णुम्'** इत्यादिना **'महामुने'** इत्यन्तेन ।।

न विष्णुं वैष्णवांश्चैवाप्युत्सृजेयमिति त्रिशः ।। १६।।

न चान्यदेवतासाम्यं तदैक्यमथवा हरेः ।

चिन्तयेयं मृतो वाऽपि नचाप्येकत्ववादिभिः ।। १७ ।।

समत्ववादिभिर्वाहं सङ्गच्छेयं कदाचन ।

तन्निन्दकैश्च तद्भक्तनिन्दकैर्वा महामुने ।। १८ ।।

ततो कृत्यमाह ' एवम् ' इत्यादिना ' इति चोक्त्वा' इत्यन्तेन ।

एवं कृते तु शपथे मस्तके हस्तपङ्कजम् ।

निधायोत्तीर्य संसारात् सुखी भव हरेः पियः ।। १९ ।।

सर्वदुःखादिभिर्मुक्तो नित्यानन्दैकरूपिणः ।

सम्प्राप्य विष्णुसामीप्यं तत्रापि हरिभक्तिमान् ॥२०॥

भक्तिमांश्चान्यदेवेषु तारतम्यं च सर्वदा ।

सर्वोत्कर्षं स्मरन् विष्णोर्भूयाश्चैव सदा सुखी ॥ २१॥

न मुक्तौ विष्णुनैक्यं वा मुक्तानां साम्यमेव वा ।

स्मरेथा इति चोक्त्वा ..

..... अथ समयांश्चानुशिक्षयेत् ॥ २२ ॥

अथ समयांश्चानुशिक्षयेत् तं प्रति गुरुः ॥ २२ ॥

तत्प्रकारमाह **'नित्यशः'** इत्यादि **'विष्णोः सर्वोत्तमत्वं तु सर्वदा प्रतिपादय'** इत्यन्तेन ॥

नित्यशश्च हरेः पूजा जपध्यानसमर्पणम् ।

कर्तव्यं तु त्वया वत्स जपश्च त्रिसहस्रकः ॥ २३ ॥

मध्यमः प्रणवस्योक्तो योऽवरः स सहस्रकः ।

त्रिसहस्रात्परो यस्तु स उत्तमजपः स्मृतः ॥ २४ ॥

आत्मानं प्रतिबिम्बत्वे ध्यायन् बिम्बं जनार्दनम् ।

ध्यायंश्च सततं वत्स सपर्यां नित्यशः कुरु ॥ २५॥

मानसैर्वाथ पुष्पैर्वा प्रणवेन समाहितः ।

अन्यांश्च वैष्णवान्मन्त्रान् जपेथा भक्तिपूर्वकम् ।२६॥

श्रुणुश्व वैष्णवं शास्त्रं सदा वेदार्थतत्परः ।

वेदान्मन्त्रानुपनिषत्सहितान् सर्वदा श्रुणु ।।२७।।

इतिहासपुराणे च पञ्चरात्रं तथैव च ।

तदर्थान् ब्रह्मसूत्रैश्च सम्यङ् निर्णीय तत्त्वतः ।।

विष्णोः सर्वोत्तमत्वं च सर्वदा प्रतिपादय ।। २८ ।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः यतिप्रणवकल्पः समाप्तः

(सन्न्यासिनां सन्ध्यावन्दनविचारः)

केचित् अत्र कल्पे विष्णुवैष्णवापरित्यागादिकथनवत् गायत्र्यपरित्यागस्याकथित्वात् यतीनां गायत्रीत्यागमाहुः । तेषां प्रमाणविरोधः । तथाहि हारीतः -

'चत्वार आश्रमाऽप्येते सन्ध्यावन्दनवर्जिताः ।
ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यद्यप्युग्रतपोधराः' इति ।।

बोधायनोऽपि-

'अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।
सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः' इति ।।

स्मृत्यन्तरेऽपि-

'सायं प्रातस्सदा सन्ध्यां ये विप्रा न उपासते ।
कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत्' इति ।।

मनुरपि-

'सावित्री पतिता बाह्या भवन्त्यार्यविगर्हिता' इति ।।

तस्मात् गायत्र्यर्घ्यदानं यतीनाम् ।।

नचैवं 'ता हि निष्क्रिययतेः' इति निष्क्रियत्वोक्तिविरोध इति वाच्यम् । तत्र सर्वक्रियानिवृत्तेरनभिप्रेतत्वात् । 'तर्पणं तु हरेरेव' इति तत्प्रमाणोक्तिविरोधात् । तस्य चोदाहृतबहुप्रमाणसंम्प्लवेन अर्घ्योपलक्षकत्वात् । विशिष्य अत्र कल्पे अनुक्तेस्तु त्रैवर्णिकद्वितीयजन्मजनन्याः तस्या अप्रामाणिकत्वात् प्रमाणविरुद्ध-त्वाच्च, अप्रसक्ततया असिद्धत्वाभिप्रायकत्वात् । अन्यथा शौचाचमनादिविशेषो-ऽप्यत्रानुक्तौ अकर्तव्यः स्यात् । **'अनुक्तमन्यतो ग्राह्यम्'** इति न्यायस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् ।।

ननु उभयवाक्येभ्यो मार्जनादीन्यपि यतीनां प्राप्नुवन्ति । मैवम् । सन्ध्याशब्दस्य अर्घ्ये मुख्यत्वात् । अर्घ्यस्य प्राधान्यात् । अत एव तैत्तरीयश्रुतौ अर्घ्यमेव स्तूयते । सूतकादावपि अर्घ्यानुवन्दनस्यावश्य-कत्वमन्यत्रोक्तमिति ।।

सर्वमेतदस्माभिः

'एवमेव यतेः स्वीयवित्तेन तु विना सदा' इत्यारभ्य **'तर्पणं तु हरेरेव यतेरन्यत्र चोदितम्'** इत्येतदन्तव्याख्यानप्रकारेण प्रपञ्चितम् ।।

'आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।
तृप्यन्तु ये च ते सर्वे दण्डदत्तेन वारिणा'

इति दण्डमूलाग्रयोः पितृतीर्थेन तर्पणं च शिष्टाचारसिद्धं ग्राह्यम् ।।

अन्येऽपि प्रमाणसिद्धाचारविशेषाः सङ्ग्राह्याः ।।

।। तत्र तावद् यतेरेकान्नभोजननिषेधः ।।

‘चत्वारि पतनीयानि यतीनां मनुरब्रवीत् ।
औषधं सन्निधानं च एकान्नं कांस्यभोजनम् ’ इति ।।

आत्रेयः -

‘देहि देहीति यो ब्रूते लक्षणं व्यञ्जनादिकम् ।
गोमांसतुल्यं तद्भैक्ष्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।।
यत्किञ्चिद्दीयमानं तु गृहिण्या समुपस्थितम् ।
भैक्ष्यं भिक्षुर्न गृण्हीयात् काकयोनिषु जायते ।।’

तथा रात्रिभोजननिषेधः -

यतिश्च विधवा चैव न स्यातां रात्रिभोजिनौ ।
यतेर्विशेषतोऽयं स्यान्निषेधः सार्वकालिकः’ इति ।।

हारीतः -

न नक्तं किञ्चिदश्नीयात् अभोज्यं तु कदाचन ।
एककालं चरेद् भैक्ष्यं काले नियतमानसः’’ इति ।।

पैठीनसिः-

गन्धमाल्याद्याङ्कारं ताम्बूलं शुक्लवाससी ।
दिवास्वापं च यानं च निश्यन्नं वर्जयेद्यतिः ।। इति ।।

तीर्थयात्राऽपद्विषये प्रायश्चित्तमाह बोधायनः -

‘आहारग्रहणे रात्रौ प्राणायामा दश स्मृताः’ इति ।।

तथा-

‘ न स्मरेत् (यदि) पूर्वं स्मृत्वा च आचम्य च अभ्यसेत्
तदा प्राणान्नियम्य प्रणवं शतवारं जपेद्यतिः ’ इति ।।

तथा एकरात्रौ अवस्थानं निषिध्य वर्षासु न दोष इत्याह कण्वः -

'एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् '' इति ।।

(चातुर्मास्यकालप्रभेदादिविचारः)

मात्स्ये -

'अष्टौ मासा विहारः स्यात् यतीनां नियतात्मनाम् ।
एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान्निवसेत् पुनः ।।
न दोषो भविता तत्र दृष्ट्वा शास्त्रं पुरातनम्' इति ।।

सङ्ग्रहे -

'प्रायेण प्रावृषि प्राणिसङ्कुलं वर्त्म दृश्यते ।
अतस्तेषामहिंसार्थं पक्षेष्वेकत्र संश्रये ।।
ऋतुमेकं तथा द्वौ वा वसेदेवं समाहितः ।
अण्डजैरुद्भिजैश्चैव प्राणिभिर्व्याप्यते मही ।।
सूक्ष्मैर्व्यक्तैस्तथाव्यक्तैर्नानारूपैः समन्ततः।
एतेषां रक्षणार्थाय आषाढ्यायीन् वसाम्यहम् ।। इत्यादि

अत्रैव विषये त्रिकाण्डमण्डने हारीतः -

'यदैव विरजेद्विद्वान् तदैव प्रव्रजेदपि ।
सङ्कल्पयेदकालेपि चीतुर्मास्यं तदैव हि ।।
क्षणभङ्गुरत्वाद्देहस्य व्रतलोपविशङ्कया ।
कुर्यात् पुनर्मुख्यकालघटनायां पुनश्चरेत् ।।
पुनर्होमादि तत्तस्य फलातिशयहेतुतः ।

ऋतुमेकं तदर्धार्धसप्तत्येकदिनेषु वा ।।
सङ्कल्प उक्तः श्रुतिषु तथैवाप्नुयात्फलम् ।
सर्वमेतत्फलेच्छायां सत्यां दोषश्चनान्यथा' इति ।।

तत्रैव -

'समासव्यासयोगेन चातुर्मास्यं द्विधा मतम् ।
अशक्तश्चेत् समासः स्याद् व्यासः शक्तयतेः सदा' इति ।।

अन्यत्रापि अङ्गिराः -

'चातुर्मास्यं द्विधा प्रोक्तं कालाकालविभेदतः ।
शक्तस्य कालिकं प्रोक्तमशक्तस्येतरत् स्मृतम् ।।
असंस्कारव्रतं चेदं तद्वैगुण्यं न दोषकम्' इति ।।

तथा यतिसारसङ्ग्रहे - तथा तत्संस्कारविषये -

'स्वदानं दहनं त्यागः संस्कारस्त्रिविधो यतः ।
आत्मारोपितसर्वाग्नेः यतेराद्यः प्रकीर्तितः ।।
एकदेशारोपयितुर्दहनं सम्प्रकीर्तितम् ।
त्यागो गङ्गामहानद्यां तत्तीरस्थयतेस्सदा' इति ।।

अन्यत्रापि

'कुटीचकं च प्रदहेत् पूरयेच्च बहूदकम् ।
हंसो जले विनिक्षेप्यः परं हंसं प्रपूरयेत्' इति ।।

तथा -

त्रयाणामाश्रमाणां च यद्धि देहादिकाः क्रियाः ।
यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यं नचान्येषां करोति सः इति ।।

उक्तं चान्यत्रापि -

‘सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यनयोगरतस्य च ।
न तस्य दहनं कार्यं नाव पिण्डोदकक्रियाः ।।
निदध्यात् प्रण । पिण्डोदकं चरेत् ।
चरन्नपि विमोहेन नरकं प्राप्नुयाद् ध्रुवम् ।। इति ।।

धर्मसमुच्चये -

प्रवासकानां भिक्षूणां सदैव खननं मतम् ।
निरग्नीनां दहेद्देहं संसिद्धानां तुषाग्निना ।।
पुत्रस्तथापि नाशौचं नैव पिण्डोदकं चरेत् ।
चरन्नपि विमोहेन नरकं प्राप्नुयाद् ध्रुवम् ।। इति ।।

इति यतिप्रणवकल्पटिप्पणी

तरङ्गिणीरामाचार्यविरचिता समाप्ता

।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मक-

श्रीलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः

श्रीश्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिता

सन्न्यासपद्धतिः

नत्वा नारायणं देवं पूर्णं ब्रह्माक्षरोदितम् ।

यतेराचरणं वक्ष्ये पूर्णं शास्त्रानुसारतः ।।१।।

श्रीश्रीविश्वनन्दनतीर्थश्रीपादविरचिता

सन्न्यासपद्धतिव्याख्या

हयास्यं विट्ठलं नत्वा पूर्णबोधेष्टदैवतम् ।

यथामति व्याकरिष्ये शक्तितो न्यासपद्धतिम् ।।

परमहंसाख्ययतेराचरणं वक्तुकामो भगवानाचार्यवर्यः भगवन्नतिरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादौ निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते – **नत्वेति** ।। **देवं** क्रीडादिगुणविशिष्टं पूर्णम् । 'कल्याणगुणैः'इति योग्यतया शेषः । **ब्रह्माक्षरोदितं** ब्रह्माक्षरं प्रणवः तेन उदितं प्रतिपादितम् । अथवा ब्रह्मेति अक्षरश्चेति उदितं वेदेषु प्रतिपादितम् । **'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने'** इत्याद्युदाहर्तव्यम् । **नारायणं नत्वा शास्त्रानुसारतः** । शास्तीति शास्त्रं न्यासवाक्यं तदनुसृत्य **यतेः** परमहंससन्न्यासिनः । **पूर्णं** यावत् कर्मोपो न भवति यावदवश्यकं तावन्तम् **आचरणम्** आचरणप्रकारं **वक्ष्ये** ।।

यद्यपि यतिप्रणवकल्प आचार्येण प्रणीतः । तथापि तत्र यत्याश्रमाधिकार, सन्न्यसनप्रकार, गुरूपसत्ति,तदुपदेशप्रकाराणामेव वर्णितत्वात् दैनन्दिनाचरण-क्रमस्यानुक्तप्रायत्वात् पुनर्ग्रन्थारम्भः । एतदपि तत्रैवोच्यतामिति चेन्नास्ति नियमो यद्यद्वक्तव्यं तत्सर्वमेकत्रैव वक्तव्यमिति । अन्यथा प्रकरणग्रन्थाना-मेवारचनीयत्वप्रसङ्गात् तेषां शास्त्रैकसम्बन्धत्वादित्यलं पल्लवितेन ।।१।।

अरुणोदयवेलायामुत्थाय हरिमानसः ।

शौचादिकं यथान्यायं कृत्वा दन्तांश्च शोधयेत् ।।२।।

'हरिमानसः' इति सर्वत्र सम्बद्ध्यते । हरौ मानसं मनः यस्य स तथा सन् । भगवन्तं स्वबिम्बरूपिणं हरिनामकं स्वकर्मप्रेरकं स्मरन्त्वि-त्यर्थः । अनेन यतिना भागवतमार्गमनुष्ठिताऽनुकर्म भगवत्स्मरणमावश्यं कर्तव्यमिति द्योत्यते । **अरुणोदयवोयाम्** अरुणोदयसमीपकाो उत्थाय **यथान्यायं** विधिमनतिक्रम्य **शौचादिकं कृत्वा दन्तांश्च शोधयेत्** । **आदिशब्देन** मृदा शौचं गृह्यते । **'शौचकाो केशवं तु मृदाशौचे त्रिविक्रमम्'** इति प्रातस्मरणविधौ मृदा शौचस्य प्रत्येकं ग्रहणात् । अथवा आदिशब्देन तुास्यादिवन्दनं गृह्यते । स्नानपूर्तिकर्मवचनप्रसङ्गात् स्नानात् पूर्वमवश्यं शौचस्य कर्तव्यत्वात् तदादिग्रहणम् । शौचादिविधानं सदाचारस्मृतिव्याख्यानादिषु विस्तरेणोक्तमिति नेहोच्यते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । यदवश्यं वक्तव्यं तन्मात्रमुच्यते ।।

अत्र **'अरुणोदयवेलायाम्'** इति वेलाशब्देन अरुणोदयकालसमीपकालो गृह्यते । अरुणोदये स्नातव्यत्वात् तत्पूर्वकाले उत्थातव्यमित्याशयः । तथाहि **'चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते'** इति कृष्णामृतमहार्णवोक्तप्रमाणानुसारेण सूर्योदयात् प्राक् घटिकाचतुष्टयात्मककालः अरुणोदयकालः । तत्काले स्नानं

यथा सम्भवति तथा सृष्टिचिन्तन,शौच,दन्तधावनादि कर्म कर्तुं ततः पूर्वमेवोत्थातव्यम् । तदुत्थानकालः सूर्योदयात् प्राक् यथाशक्ति दश-षट्-चतुर्घटिकावशेषकाल इति **विष्णुतीर्थीये** ।

''रवेरुदयतोऽर्वाक्तु मुहूर्ते पञ्चमेऽथवा ।
यामेव पूर्वतोऽर्धे च सर्वतोत्थाय तं हरिम् ।
स्तुवीत पुण्डरीकाक्षं सर्वमाङ्गल्यरूपिणम् ।।'' इति ।

मृदा शौचे विशेषं तु कटिशौचं यतिनः । तच्च वक्ष्यते ।

दन्तशोधने विशेषस्तु एकादशीं द्वादशीं च विना प्रत्यहं काष्ठेन दन्त शोधनमिति । न तु गृहस्थानामिव अष्टम्यादिवर्जनम् । तदुक्तं **विष्णुतीर्थीये** – **'ऋते दिनद्वयं विष्णोर्धावनं च यतेर्भवेत्'** इति । **च**कारेणानुक्तमुखप्रक्षालनादिकं समुच्चीयते ।। २।।

कटिशौचं मृदा कुर्यात् स्नानार्थं जलसंस्थितः ।
स्नानं कुर्याद् यथोक्तेन विधिना नियतो यतिः ।।३।।

कटिशौचमाह –**कटिशौचमिति ।। स्नानार्थम्** उत्तरत्र स्नातुं तदङ्गत्वेनेत्यर्थः । 'शुद्ध्यर्थम्'इति पाठे स्पष्टोऽर्थः । **मृदा कटिशौचं कुर्यात्** । अत्र कटिशब्देन लिङ्गनाभ्योरन्तरप्रदेशः कटिपुरोभागो जघनाख्यो गृह्यते । एतच्च लिङ्गगुदशौचानन्तरं कार्यम् । 'कटि' इत्युपलक्षणम् । लिङ्गोभयपार्श्वस्थसक्थिप्रदेशशौचमपि कार्यम् । तदुक्तं **योगदीपिकायाम्** – **'प्रक्षाल्य सक्थिदेशं च'**इति ।।

किञ्च **जलसंस्थितः** जले कटिपर्यन्तजले संस्थितः सन् जलेन कटिशौचं कटिसूत्रपरिवेष्टनस्थलस्य शौचं भृशं कुर्यात् । मृदेत्यत्र भृशमिति पाठान्तरम् ।

अथ **यथोक्तेन विधिना यतिः स्नानं कुर्यात्** । **'तर्पणं तु हरेरेव'** इति सदाचारस्मृत्युक्तप्रकारेण स्नानकाले हरेरेव प्रणवेन केशवादिनाम्ना च तर्पणम् । **'दण्डोदकैर्नमस्कारैः पूज्याः'** इति एकादशतात्पर्योक्तेः देवर्षिपितृमानवानुद्दिश्य दण्डोदकं च दातव्यम् । तच्च वक्ष्यते । **'नियतः'** इत्यनेन नियमेन स्नानं कुर्यादित्याह ।।३।।

धृत्वोर्ध्वपुण्डं विधिवत् प्रकल्प्यासनमच्युते ।

मनो निवेश्याष्टमन्त्रान् यथाशक्ति जपेच्छुचिः ।। ४।।

स्नानानन्तरकृत्यमाह – **धृतेति** ।। **ऊर्ध्वपुण्ड्रं धृत्वा** । 'धृत्वा' इति त्वान्तेन ऊर्ध्वपुण्ड्रधरणानन्तरमेव जपादिकर्तव्यमित्यभिप्रैति । विनोर्ध्वपुण्ड्रं कृतस्य निष्फलत्वोक्तेः कृष्णामृतमहार्णवे । **'विधिवत्'** इति सर्वत्र सम्बद्ध्यते । **आसनं** चैलादिकं, स्वस्त्यादिकं च **प्रकल्प्य अच्युते** गुणच्युतिरहिते परमात्मनि **मनो निवेश्य अष्टमन्त्रान्** प्रणवाष्टाक्षरव्याहृतिद्वादशाक्षरब्रह्मगायत्रीमातृका-पुरुषसूक्तविष्ण्वाख्यान् अष्टौमन्त्रान् **यथाशक्ति जपेत्** । **'शुचि'**रित्यनेन कामक्रोधराहित्याख्यम् अन्तःशौचमाह ।। ४ ।।

द्वादशसहस्रावृत्ति परं ब्रह्माक्षरं जपेत् ।

दण्डोदकं जपस्यान्ते दद्याद् विधिविधानतः ।। ५।।

जपसङ्ख्यामाह – **द्वादशेति** ।। **द्वादशसहस्रावृत्ति** द्वादशसहस्रवारं **परम्** उत्तमम् । मन्त्रेषु प्रणवे भगवद्विभूतिरूपसत्वात् **'परम्'** इत्युक्तम् । **ब्रह्माक्षरं** गुणपूर्तिवाचकं प्रणवमन्त्रं **जपेत्** । इतरान् सप्तमहामन्त्रान् राम-कृष्णाद्युपमन्त्रांश्च यथाशक्ति जपेत् । यतिप्रणवकल्पोक्तरीत्या त्रिसहस्राादूर्ध्वः जप उत्तमः । त्रि-सहस्रजपो मध्यमः । सहस्रजपोऽधमः । एतत्प्रणवस्य । इतरेषां तु यावता

आवर्तनेन दशगायत्रीसमाक्षराणि भवन्ति तावान् जपोऽधम इति ज्ञातव्यम् । तथाच अष्टाक्षराणां मन्त्राणामधमपक्षे त्रिंशत्, द्वादशाक्षराणां विंशत्, षडक्षराणां चत्वारिंशदिति लभ्यते । मातृकापुरुषसूक्तयोऽस्तु त्रिचतुष्षट्दशवाराणा- मन्य- तममिति तन्त्रसारेण स्पष्टमवगम्यते ।

जपस्यान्ते विधिविधानतः दण्डोदकं दद्यात् ।। तत्प्रकारस्तु – दण्डं प्रक्षाल्य दण्डमूले प्रणवेन द्वादशवारं दण्डाग्रे प्रणवेन द्वादशवारं तर्पयित्वा दण्डाग्रे-'**आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।**

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु दण्डदत्तेन वारिणा' इति द्विवारं दण्डमूले,

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु दण्डदत्तेन वारिणा ।। इतित्रिवारं दद्यादिति।

स्पष्टमाचार्यैः '**जपस्यान्ते**' इत्युक्तत्वात् दण्डोदकदानं जपस्यैवाङ्गं न तु पूजाया इति ज्ञायते । अतो दण्डोदकदानं पूजाङ्गमिति मन्वाना भ्रान्ता एव । अत एव प्रातर्जपं कृत्वा मध्याह्ने पूजायां करिष्यमाणायां दण्डोदकस्य जपानन्तरमेव कर्तव्यत्वं सिद्ध्यति । महातीर्थेन दण्डोदक- दानमपि न सेत्स्यति । किन्तु दण्डोदकदानस्य ब्रह्मयज्ञप्रतिनिधित्वेन निर्माल्यतीर्थैनैवेति दिक् ।। प्रणवेन तर्पणं तु शुद्धजलेन न तु तीर्थेन । परमात्मन एवोद्दिष्टत्वात् तं प्रति तीर्थेन तर्पणायोगात् ।।५।।

देवतां परमां सम्यक् पूजयेच्च विधानतः ।
भिक्षाकाले विधानेन चरेद् भिक्षाटनं यतिः ।
एकत्र भिक्षाचरणं जघन्यमिति चोच्यते ।। ६ ।।
अनेकभिक्षाचरणं मुख्यधर्मो यतेर्यतः ।

त्रिसप्तपञ्चषष्ठं वा निर्गच्छेन्न ततोऽधिकम्।। ७ ।।

यतेरावश्यकं पूजाकर्माह – **देवतामिति** ।। **परमां देवतां** विष्ण्वाख्यां सर्वोत्तमदेवतां **विधानतः** सम्यक् भक्त्या पूजयेत् । चकारेण रमाब्रह्मादयोऽपि परिवारतया पूज्याः । अत एव '**परमाम्**'इत्युक्तम् । अथवा परश्चासौ अश्च परमाः । '**विश्वतः परमां नित्यम्**' इत्यत्र तथा व्याख्यानात् । ऐतरेयभाष्योक्तदिशा अकारः गुणपूर्तिदोषाभावजगद्वैलक्षण्यवाची ।

ततो भिक्षाटनप्रकारमाह ।। **यतिः भिक्षाकाले** सूर्यावर्तनात् परकाले **विधानेन भिक्षाटनं चरेत्** । विधानं तु भिक्षापात्रं प्रणवेन प्रोक्ष्य

'नैवेद्यार्थं महाविष्णोः स्वादु माधुकरं शुचि ।

अहं चरिष्ये भगवान् प्रीयतां मे रमापतिः ।। इति ।

तत्र तुलसीदलं निक्षिप्य '**उदुत्यम्**' '**चित्रं देवानाम्**' इति मन्त्रद्वयेन सूर्योपस्थानं कृत्वा सपादुकः भिक्षाटनं कुर्यादिति अन्यतोऽवगन्तव्यम् । एतच्छ्लोकार्थमभिप्रेत्यैव '**सकलजगदधीशः प्रीयतां शौरिरित्थम्**' इति भगवत्पादाचार्याह्निकवर्णने उक्तम् ।।

एवं भिक्षाटने कर्तव्ये कतिगृहं प्रति गन्तव्यमित्यपेक्षायामाह - **एकत्रेति**।। **यतेर्यतः** यस्मात् कारणात् **अनेकभिक्षाचरणम्** अनेकेभ्यो भिक्षस्वीकारो **मुख्यधर्मः** तस्मात् एकत्र एकस्मिन् गृहे भिक्षाचरणं **जघन्यं** नीचमिति **चोच्यते** । '**च**'कारेणैकत्रापि भिक्षाग्रहणमनुमतं किन्तु जघन्यमेवेति । '**अनेकत्र**'इत्यस्य सङ्ख्यापेक्षणादाह । **त्रीति** । त्रीणि पञ्च षष्ठ सप्त वा गृहाणि निर्गच्छेत् । ततः सप्तभ्योऽधिकं न गच्छेत् । एतेन स्वमठेऽनेकदत्तभिक्षास्वीकारेऽपि सप्तभ्योऽधिकेभ्यो भिक्षाग्रहणं गर्हितमित्युक्तं भवति ।।६।।७।।

भिक्षाग्रहणकाले तु गृह्णीयाद् पात्रतो जलम् ।

भिक्षान्ने तु जलं प्रोक्ष्य पुनर्ग्राह्यं विदा जलम् ।। ८ ।।

निवेदयेत् तदन्नं तु वारिजस्थोदकेन तु ।

प्रोक्ष्य देवाय महते मूलमन्त्रेण वाग्यतः ।। ९ ।।

तदन्नं भक्षयेत् स्वस्थो ह्यजवद्धरिमानसः ।

त्रिवारमुदकस्नानं यतेः शास्त्रेषु चोदितम्।। १० ।।

भिक्षास्वीकारे इति कर्तव्यमाह – **भिक्षेति** ।। **भिक्षाग्रहणकाले तु** । '**तु**'शब्दो वक्ष्यमाणविषये स्मृतिविशेषद्योतकः । तदुक्तम् – '**तुशब्दस्तु विशेषे स्यात्**' इति । **दातृतः** भिक्षादातृपुरुषात् **जलं गृह्णीयात्** स्वीकुर्यात् । भिक्षान्ने तज्जलं प्रोक्ष्य **विदा** कर्मानुष्ठानज्ञानवता **पुनर्जो** ग्राह्यम् । पुनर्जोग्रहणं निवेदनार्थम् । **तदन्नं निवेदयेत् तु** निवेदयेदेव । तुशब्दोऽवधारणे । स च भिन्नक्रमः । निवेदनं विना न भोजनीयमिति भावः । 'पुनः'इत्यनुवर्तते । **वारिजस्थोदकेन तु** शङ्खोदकेनैव मूलमन्त्रेण प्रणवेन प्रोक्ष्य **महते देवाय** विष्णवे । '**नमो विष्णवे महते करोमि**' इति श्रुतेः । 'निवेदयेत्' इति पूर्वेण सम्बन्धः । अथवा, 'निवेदनानन्तरं स्व-भिक्षाग्रहणार्थं पुनर्मूमन्त्रेण प्रोक्ष्य । तेनैव परिषिच्य प्राणाहुतीर्गृहीत्वा' इति शेषः । **वाग्यतः** मौनी सन् **स्वस्थः** स्वे स्वतन्त्रे तिष्ठतीति स्वस्थः । अहं भगवत्तन्त्रो भगवदाधार इति च अनुसन्दधानः सन् । तस्यैव विवरणम् '**हरिमानसः**' इति । अथवा स्वभागहरणाद्धरिः । तस्मिन् मानसं यस्य स तथा सन् । हरिरस्य भिक्षान्नस्य सारभोक्तेति चिन्तयन् सन् । अत एव '**आत्मान्तरात्मेति हरिः**' इति भाष्योक्तश्लोकपठनं क्रियते । **तदन्नं**

भिक्षान्नम् **अजवत् भक्षयेत्** । यथाऽज उपस्थितं यत्किञ्चिदपि भक्षयति तथा निन्दनं प्रशंसनं वा न कुर्वन् यत्किञ्चोपरतं भिक्षान्नं स्वभागधेयं मन्वानो भक्षयेदिति भावः । यतिना भिक्षितमशेषं भक्षितव्यमिति विशेषः । न तु गृहस्थादिवत् घृतपायसं विना । तदुक्तं भागवते **'भुञ्जीताशेषमाहृतम्'** इति ।।८।।९।।१०।।

अशक्तस्य यतेः शास्त्रे द्विवारं स्नानचोदना ।

अत्यन्ताशक्तविषये त्वेकं स्नानं स्मृतं बुधैः।। ११ ।।

स्नानविषये यतेर्विशेषमाह – **त्रिवारमिति** ।। **यतेस्त्रिवारं** प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु इति त्रिशः उदकस्नानं **शास्त्रेषु चोदितं** विहितम् । 'उदक'इत्यनेन मन्त्रादिस्नानं व्यवार्तयति । उदकस्नानानन्तरं तस्य कर्तव्यत्वेऽपि उदकस्नानप्रातिनिध्येन तस्याकर्तव्यत्वात् । अशक्तविषये- त्वाह । **अशक्तस्य यतेः शास्त्रे द्विवारं** प्रातर्मध्याह्नयोः यथासम्भवं प्रातः सायाह्नयोर्वा शास्त्रे स्नानचोदना । **अत्यन्ताशक्तविषये** तु **यतेरेकं स्नानं** प्रातरेव **बुधैः** ज्ञानिभिः **स्मृतम्** । प्रातःस्नानमत्यन्ताशक्तेनापि कर्तव्यमेव । न तत्र विकल्प इति भावः ।।११।।

वेदान्तशास्त्राभ्यसनं मुख्यधर्मो यतेः स्मृतः ।

ध्यायेन्नारायणं देवं सृष्टिस्थित्यन्तकारकम् ।

भक्तानां मुक्तिदं नित्यमन्यथाज्ञानिनां तमः ।।१२।।

यतेर्मुख्यधर्ममाह – **वेदान्तेति** ।। वेदान्तशास्त्राभ्यसनं श्रवणमनन-प्रवचनादिरूपोऽभ्यासः **यतेर्मुख्यधर्मः स्मृतः** । तस्य ज्ञाननिष्ठत्वात् । देवपित्रादिकर्म यतिना त्यक्तम् । ज्ञानमार्गस्यापि त्यागे **'तं त्यजेदन्त्यजं यथा'** इति

सनत्सुजातीयनिन्दाश्रवणादवश्यं श्रवणादिरतो भवेत् । तदुक्तम् **'बुधोऽभिधानं श्रवणं बुधेतरो यतिर्विशेषात्'** इति । **'अज्ञस्य श्रवणं श्रेष्ठम्'** इत्यादि च । एवं वेदान्तशास्त्राभ्यासेन निष्पन्नमाह । देवं **नारायणं सृष्टिस्थित्यन्तकारकं** जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वलक्षणोपेतं **भक्तानां मुक्तिदमन्यथाज्ञानिनां** ब्रह्मैक्यसाम्यादिमिथ्याज्ञानिनां **तमः** तमःप्रदं नित्यं ध्यायेत् । नित्यमिति मनसा विभक्ताभ्यां मुक्तितमःशब्दाभ्यां वाऽन्वयः । 'नारायणम्' इत्यनेन गुणपूर्णत्वरूपं मुख्यं लक्षणं, 'सृष्टि' इत्यनेन तत्सम्भावकसृष्ट्यादिकर्तृत्वरूपं लक्षणं च निरन्तरमनु-सन्धेयमित्युक्तं भवति ॥

'भक्तानां मुक्तिदम्'इत्यनेनैवमनुसन्धानेन मुक्तिर्भवतीति सूचितम् । **'तं यथा यथोपासते'** इति श्रुतेः । 'तमः' इत्यनेन भगवद्द्वेषिणां तमो भवतीत्यनुसन्धानमपि भगवत्प्रीतिकरमिति सूचितम् ॥ भगवद्द्वेषिणां मिथ्याज्ञानिनां वादेन निग्रहेऽतितोषो भगवतः । तच्छक्त्यभावे तेषां तमःप्राप्तिरिति चिन्तनेनापि भगवत्तोषः । एतदभिप्रायो भागवतसारोद्धारे द्रष्टव्यः ॥१२॥

पूर्णप्रज्ञेन मुनिना व्यासवाक्यसमुद्धृतिः ।

न्यासधर्मस्य विषये शुभा सङ्क्षेपतः कृता ॥ १३ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादकृता सन्यासपद्धतिः समाप्ता ॥

ग्रन्थकर्तृनाम ग्रन्थमूलं च वदन्नुपसंहरति – **पूर्णप्रज्ञेति** ॥ पूर्णप्रज्ञेन मुनिना **न्यासधर्मस्य विषये शुभा** निर्दोषा **व्यासवाक्यसमुद्धृतिः** भगवतो व्यासदेवस्य वाक्यानां समुद्धारः **सङ्क्षेपतः कृता** । 'सङ्क्षेपतः' इत्यनेना-न्यत्र विस्तरेणोक्तादस्य विरोधो मा शङ्कनीय इति सूचयति । सङ्क्षेपक-वर्णनं तु यावताऽनुष्ठानेन विना

कर्मपूर्तिर्नास्ति तावत एव वर्णनार्थमित्यशेषमतिमङ्गलम् ॥१३ ॥

विष्णुतीर्थाचार्यवर्यैर्यद्यप्याचार्यवाक्ततिः ।
व्याख्याता स्वस्य सन्न्यासपद्धतौ विस्तरेण ह ॥१॥
तथापि वाक्यगम्भीरैर्व्याख्यातं मन्दबुद्धिभिः ।
सुखेन न स्याद्बोधार्ह इति मे सार्थकः श्रमः ॥२॥
श्रीमदानन्दतीर्थार्यं भगवत्पादसत्कृतिः ।
व्याख्येया काचनेत्यस्मच्छ्रद्धाजाड्येन निर्मिता ।
व्याख्येयं तुष्टये भूयात् श्रीमन्माधवमध्वयोः ॥३॥
नमो नमोऽस्तु कल्याणगुणपूर्णाय विष्णवे[१] ।
तुर्याश्रमे प्रीतिवते ऋषभाय मधुद्विषे ॥४॥

॥ इति श्रीमद्देवेन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणविद्याशिष्येन
श्रीमद्विश्वेशतीर्थश्रीमच्चरणकरकमलसञ्जातेन
श्रीविश्वनन्दनभिक्षुणा विरचिता न्यासपद्धतिव्याख्या समाप्ता ॥

॥श्रीमध्वेशार्पणमस्तु॥

१ मधुद्विट्-हयग्रीवः

सदाचारस्मृतिः

एवमेव यतेः स्वीयवित्तेन तु विना सदा

मूलमन्त्रैः सदा स्नानां विष्णोरेव च तर्पणम् ।। ३०।।

१. श्रीस्मृतिमुक्तावलीकर्तृश्रीकृष्णाचार्यविरचिता टिप्पणी

वटुवत् यतेरपि वैश्वदेवबलिकर्मादीनि विना एवमेव गृहस्थवनिन इव सदाचारः कार्य एव । तर्हि गृहस्थादिवत् धर्मेणाज्यासाधनादिकं स्वयं सम्पाद्यकर्तव्यमित्यत उक्तं-स्वीयवित्तेन तु विनेति ।'शुक्लवस्त्रं धिया शुक्लं स्वपाको लोहसङ्ग्रहः । धीपूर्वं रेत उत्सर्गः द्रव्यसङ्ग्रह एव च ।।' इत्यादौ यतेः द्रव्यार्जनस्य निषिद्धत्वेन द्रव्यादिकं सम्पाद्य हरिपूजनादिकं न कर्तव्यम् । किन्तु शिष्यभृत्यादिकैः सम्पादितपूजासाधनद्रव्यैः सदा विष्णुपूजादिकं कार्यमिति ।। ततः कर्तव्यं विशेषमाह -मूलमन्त्रैः सदा स्नानं विष्णोरेव च तर्पणमिति ।। सदा प्रातर्मन्ध्यन्दिनसायंकालेषु स्नानं मूलमन्त्रैरेव कर्तव्यम् । तथा तर्पणं च विष्णोरेव मूलमन्त्रैः कार्यम् । नत्वितरमन्त्रैरितरदेवानामिति ।।

२. श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितआह्निककौस्तुभः

उक्ताचारं किञ्चित्सङ्कोचेन सन्यासिनामतिदिशति - **एवमेवेति** ।। यतेः कुटीचकबहूदहंसपरमहंसभेदेन सन्यासिचतुष्टयस्य स्वसम्पादितेन धनेन विना, अयाचनया तत्कालोपपन्नेन द्रव्येण दन्तदानवनदेवपूजादि यतिः सदा कुर्यात् । मूलमन्त्रैः प्रणवाष्टाक्षरादिमूलमन्त्रैः सदा त्रिकालं नित्यदा स्नानं, तैरेव मन्त्रैः

विष्णोरेव प्रणवप्रतिपाद्यस्यैव तर्पणमर्घ्यादि । न तु गृहस्थानामिव पितृवस्वाद्यान्तर्यामि अनिरुद्धादीनां तर्परमित्यर्थः ।। ३० ।।

३. *श्रीनृसिंहाचार्यविरचितभावप्रकाशिका*

उक्ताचारान् सन्यासिनोप्यतिदिशति-**एवमेवेति** । देवपूजादिकमयाचित-तत्कालोपपन्नचन्दनपुष्पादिना यतिः कुर्यात् । न तु स्वयं सङ्गृहीतेनेत्यर्थः । अयाचिताऽलाभे जलेनैव सर्वोपचारान् कुर्यात् । 'एवमेव यतेः' इत्याद्यस्य सङ्कोचः **स्वीयवित्तेन विनेत्यादि** । सङ्कोचान्तरमप्याह - मूलमन्त्रैः सदा स्नानां विष्णोरेव च तर्पणम् इति । **मूलमन्त्रै**रित्येतत् स्नाने तर्पणे चान्वेति । विष्णोः प्रणवादिदेवतारूपस्य तर्पणमर्घ्यादिरूपः ।।

(कुटीचकादियतीनां धर्मविशेषः)

अयं भावः – यतयश्चतुर्विधा भवन्ति । तथा च हारितः -

चतुर्विधा भिक्षवः प्रोक्ता सामान्यलिङ्गिनः ।
तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानवृत्तिभेदकृतं स्मृतौ ।
कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ।
चतुर्थः परमो हंस उत्तमस्तु परः परः ।। इति ।

तत्र चतुर्णां वृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता -

कुटीचकस्तु सन्यस्य स्वस्त्यास्ते वेश्म नित्यशः ।
भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहे भवन् ।
शिखा यज्ञोपवीती स्यात् त्रिदण्डः सकमण्डलुः ।
बहूदकस्तु सन्यस्य बन्धुपुत्रादिवर्जितः ।

सप्तागारं चरेद् भैक्ष्यं एकान्नं च परित्यचेत् ।

हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।

कन्था कौपीनमाच्छाद्यमङ्गस्त्रं बहिःपटम् ।

एकं तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।

कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थासीतं निवारणम् ।

अक्षमालां च गृह्णीयात् वैणवं दण्डमव्रणम् ।

माधूकरं तथैवान्नं परमो हंस आचरेत् ।

तत्र बहूदककुटीचकयोः सन्ध्यावन्दनादीनि धर्माणि। तथा च बोधायनः

उषः काले समुत्थाय कृत्वा शौचं यथाविधि ।

दन्तान् विशोध्य चाचम्य पर्ववर्ज्यं यथाविधि ।

स्नात्वा चाचम्य विधिवत् तिष्ठन्नासीन एव च ।

बिभ्र ज वित्रं चाक्षं प्य क्षसूत्रं करद्वये ।

तद्वच्च विधिवत् सन्ध्यां उपास्याह्निकमाचरेत् ।

पूर्ववत्तर्पयित्वा यजेत् सम्यक् समाहितः ।। इति ।

तत्र कुटिचकबहूदाभिप्रायेण विष्णोरेव च तर्पणमित्युक्तम् । कुटीचकादेस्तु ब्रह्मयज्ञशेषभूततर्पणस्य सत्वात् । स्वपित्रादितद्विधानवत् स्वान्तर्यामिणा-मनिरुद्धादीनां गृहस्थादिक्रमेण तर्पणं नास्तीत्यभिप्रायेण विष्णोरेवेत्युक्तम् ।।

४. श्रीमौद्गलवेदाव्यासाचार्यकृततन्त्रदीपिका

यत्याश्रमिणां किमयं न कर्तव्य इत्यत आह- **एवमेवेति** ।। एवं वटोरिव यतेरपि द्रष्टव्यम् । तत्रापि विशेषमाह- **स्वीयवित्तेनेति** ।। द्रव्यसङ्ग्रहं विना शिष्यादिभिरानीतं पूजार्थं यावत्तावदेवेत्यर्थः । वटोस्तु स्वकीयद्रव्येणापि भगवत्पूजनं

युज्यत एवेति भावः । एवं सायं प्रातः भिक्षीतेत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । यतीनामेकवारमेव भोजनम् । विशेषप्रमाणानि तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । यतेरितोऽपि विशेषमाह- **मूलमन्त्रैरिति ।।** सदेति त्रिकालोक्तिः । तथा च सर्वत्र मूलमन्त्रमन्तरा इतर-देवतामन्त्रानपेक्षया इत्यर्थः ।। ३० ।।

५. श्रीविश्वनाथसूरिसूनुनारायणपण्डिताचार्यकृतसदाचारस्मृतिदीपिका

यत्याश्रमेऽप्युक्तमतिदिशति । तत्र यतिः परमहंसः त्रिदण्डधार्यादि हंसश्चेति । तत्र द्वितीयस्य त्रिदण्डिबहूदककुटीचकरूपत्रिविधस्य यतेः ब्रह्मचारिधर्माणा-माचरणं वैश्वदेवादित्रितयव्यतिरेकेण इत्याह-**एवमेवेति ।।** यतेरप्येवमेव ब्रह्म-चारिवदेवेत्यर्थः । अत्रापवादान्तरम् । स्वीयवित्तेन तु विना सदा । वर्तनं भवे-दिति शेषः ।।

ब्रह्मचारिणः यद्यपि हव्यकव्याद्यर्थधनार्जने वा बाधकं नास्ति । अयाचितस्वीकारोऽप्यनुत्तमः । तथापि यतेः सर्वथा वित्तस्वीकारो निषिद्धइत्यर्थः । तथा मूलमन्त्रैः सदा स्नानम् । सदा सवनत्रयेऽपि कर्तव्यमित्यर्थः । ब्रह्मचारिणस्तु प्रातर्माध्याह्नयोरेवेत्युक्तम् । तथा तर्पणमपि वटोः पितृपितामहादीनामस्ति । यतेस्तु केवलं विष्णूद्देशेनैव जलाञ्जलिदानरूपं तर्पणं भवेदित्यर्थः ।।

सदाचारस्मृतिः

(हंस-परमहंसयोर्विशेषधर्मनिरूपणम्)

विशेषो निष्क्रिययतेरजलाञ्जलिता तथा ।।

तर्पणं तु हरेरेव यतेरन्यस्य चोदितम् ।। ३१ ।।

१. *श्रीस्मृतिमुक्तावलीकर्तृश्रीकृष्णाचार्यविरचिता टिप्पणी-*

तत्रापि परमहंसयतेः विशेषमाह -**विशेषो निष्क्रिययतेरिति** ।। कुटीचको बहूदश्च हंसः परमहंसकः । चतुर्धा यतयः प्रोक्ताः' इत्युक्त यतिषु मध्ये निष्क्रिययतेः परमहंसयतेश्च हरेरेव तर्पणमजलाञ्जलिना विशेषतः कार्य इति ।।एवं परमहंसयतेः धर्ममुक्त्वा कुटीचकादित्रयाणां विशेषेण कर्तव्यमाह -**यतेरन्यस्य चोदित इति** ।। निष्क्रियादन्यस्य यतेः ।

कुटीचकस्तु सन्न्यस्य स्वे स्वे कर्मणि नित्यशः ।
भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहेथवा ।।
शिखी यज्ञोपवीती स्यात् त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।
सपवित्रश्च काषायी गायत्रीं च जपेत्सदा ।।
बहूदकस्तु सन्न्यस्य बन्धुपुत्रादिवर्जितम् ।
सप्तागारान् चरेद् भैक्ष्यमेकान्नं परिवर्जयेत् ।।
हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।
कन्थां कौपीनयुगलमङ्गवस्त्रं करौ पटम् ।।
एकं तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात्'

इत्याद्युक्तलक्षणाद्याक्रान्तस्य अन्यस्य परमहंसादन्यस्य कुटीचकादियतेः हरेरेव तर्पणं कार्यमिति चोदितः कर्तव्यत्वेनोक्तः । तथा अन्यस्य यतेः कुटीचक-बहूदकयोः समिद्धोमश्च समिदाहरणादिना अग्नौ होमश्च उदित इति ।।

२. *श्रीश्रीनिवासतीर्थविरचितआह्निककौस्तुभः*

यतिशब्देन सामान्यतः प्राप्तयोः हंसपरमहंसयोः सङ्कोचमाह- **विशेष इति** । यतिचतुष्टयमध्ये निष्क्रान्ताः क्रियाः होमादयो यस्यात्तस्य । हंसस्य परमहंसस्य

च विशेषोऽस्ति तमेवाह- **अजलाञ्जलितेति** ।। जलाञ्जलिः ब्रह्मयज्ञादि । तदुपलक्षितपञ्चयज्ञाभावो अजलाञ्जलिता । तथा नित्यं भवेत् इत्यर्थः ।

ननु निष्क्रिययतेरित्युक्तमयुक्तम् । यतीनामपि जपक्रियादिसद्भावात् इत्यतो नात्र क्रियानिवृत्तिरभिमतेत्याह- **तर्पणं त्विति** । अन्यस्य बहूदकुटीचकाभ्यामन्यस्य यतेर्हंसस्य परमहंससस्य च हरेरेव प्रणवादिदेवतारूपस्य विष्णोस्तर्पणम् अर्घ्यादि । उपलक्षणमेतत् । स्नानगायत्रीजपार्चनादि च चोदितमेव विहितमेवेत्यर्थः । तर्पणं तु हरेरेव स्वाश्रमोक्तरीत्या कार्यं न देवदित्रयस्येति वा ।

अयमत्र समुदायार्थः - कुटिचकबहूदहंसपरमहंसभेदेन चत्वारो यतयः । तत्र शिखायज्ञोपवीती त्रिदण्डः सकमण्डलुः यावज्जीवं पुत्रदत्तान्नादः कुटीचकः । त्रिदण्डः पुत्रादिवर्जितः भिक्षान्नभोक्ता बहूदः । अनयोः सन्ध्यादीनि कर्माणि सन्त्येव । एकवैणवः कौपीनादिपटैर्युतः भिक्षापात्रादिमान् हंसः । एकदण्डः कौपीनाच्छादनो मधुकरवृत्तिः परमहंसः इत्यादि गीतातात्पर्यटीकायां स्पष्टम् । हंसपरमहंसयोरपि गायत्री वर्तत एव । तत्त्यागं वदतां सन्ध्यागायत्री नास्तीति आशाय इत्यन्यत्र तन्त्रसारसङ्ग्रहविवरणे स्फुटमिति ।

अत्र यत्याश्रमे अधिकारः सर्वेषामप्यस्ति । 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा प्रव्रजेत् गृहात्' इति भागवतोक्तेः । यत्तु 'अग्निमात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत्' इति वचनं, तत्तु द्विर्जायत इति योगेन त्रिवर्णपरम् । तद्धर्मास्त्वेकादशस्कन्धे स्पष्टाः ।।।।३१ ।।

३. श्रीनृसिंहाचार्यविरचितभावप्रकाशिका

हंसपरमहंसयोः सङ्कोचमाह- **विशेष इति** ।। निष्क्रान्ता क्रिया यस्य हंसादेर्यतेः तथा कुटीचकादिवदेव वैराग्यादि । ततोऽधिकं चाजलाञ्जलितेति । तदुपलक्षितब्रह्मयज्ञादिकर्माभावः ।

यदुक्तं निष्क्रिययतेरिति, तत्र सर्वक्रियानिवृत्तिर्नाभिमतेत्याह- तर्पणं त्विति। नास्माभिः सर्वक्रियानिवृत्तिः हंसादेरुक्ता । किन्तु तर्पणशब्दोपलक्षितमर्घ्यादिक-मस्त्येव । गायत्रीत्यागाभावात् ।

ये तु यतीनां गायत्रीत्यागमाहुः तेषामेतद्वचनविरोधः । तथाहि- हारीतः-

चत्वारोऽप्याश्रमा ह्येते सन्ध्यावन्दनवर्जिताः ।

ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यद्यप्युग्रतपोधराः ।। इति

बोधायनोऽपि -

अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्रा कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ।।

इति स्मृत्यन्तरेऽपि -

सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये विप्रा न उपासते ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ।

इति तस्मात् गायत्र्यादिना अर्घ्यादित्यागो न यतीनाम् ।

ननु उक्तवाक्येभ्यो मार्जनादीन्यपि यतीनां प्राप्नुवन्ति इति चेत्, मैवम् । सन्ध्याशब्दस्य अर्घ्ये मुख्यत्वात् । अर्घ्यस्य प्राधान्यात् । अत एव सूतकादावर्घ्यानुष्ठानमस्तीत्युक्तं प्राक् ।

कण्वः - **एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।**

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मांसास्तु चतुरो वसेत् ।।

संवर्तः -**अष्टौ भिक्षास्समादाय स मुनिः पञ्च सप्त च ।**

अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽश्नीयाच्च वाग्यतः ।।

मनुः -

यथोक्तान्यानि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने शमे च स्यात् वेदाभ्यासे च यत्नवान् ।।

अत्र वेदः प्रणव इति केचित् । वेदविस्मरणस्य ब्रह्महत्यासमत्वेन याज्ञवल्क्यादिभिरभिधानात् । अत एव स्मृत्यन्तरम् -

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।

उपवासात् परं भैक्ष्यं दया दानाद् विशिष्टते ।।

एकाक्षरः प्रणवः । ब्रह्म वेदः । तथा -

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।

कालमेव प्रतीक्षेत कृषिको वर्षणं यथा ।

अभिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।

न च सन्देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत कुत्रचित् ।

सन्निरुद्ध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हित्वा च भूतानां अमृतीभवति द्विजः ।। इति ।

'स्मृत्वा विष्णुम्' इत्युपक्रमात् **'स्मृत्वा विष्णुं हुताशने'** इत्युपसंहारात् **'गायत्र्यास्त्रिगुणं विष्णुं ध्यायन् अष्टाक्षरं जपेत्' 'एवं सर्वोत्तमं ध्यायन्' 'भुञ्जीत हृद्गतं विष्णुं स्मरन्'** इत्यभ्यासात्, विष्णुस्मरणस्य मानान्तराप्राप्तत्वेनापूर्वत्वात्, **'स्मर्तव्यः सततं विष्णुः'** इत्यादौ **'सर्वे विधिनिषेधाः स्युः'** इत्यादौ फलवत्त्वनिन्दारूपार्थवादाभ्यां चास्य सदाचारस्मृतिशास्त्रस्य विष्णुस्मरणव्यतिषङ्गविधाने तात्पर्यमवगम्यते ।। ३१ ।।

४. श्रीमौद्गलवेदाव्यासाचार्यकृततन्त्रदीपिका

सर्वयतिसाधारण्येनेत्थमुक्त्वा तत्रापि विशेषमाह- **विशेष इति** । तथा च 'कुटीचको बहूदश्च हंसः परमहंसकः । चतुर्धा यतयः प्रोक्ताः' इत्युक्तेषु जलाञ्जलित्वं -गायत्र्या अर्घ्यप्रदानं नास्ति ।।

हरेरेव तर्पणं कर्तव्यमित्युक्त्वा यतिव्यतिरिक्तस्य विशेषमाह- यतेरन्यस्येति। यत्यन्याधिकृतस्येत्यर्थः । तथा च यतिव्यतिरिक्तानां वटोश्च समिद्धोम एवेति भावः ।। तथाचोक्तं यतिलक्षणम् -

कुटिचकस्तु चान्यस्तु स्वे स्वे कर्मणि नित्यशः ।
भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहेऽथ वा ।
शिखा यज्ञोपवीती स्यात् त्रिदण्डः सकमण्डलुः ।
सपवित्रं सकाषायो गायत्रीं च जपेत् सदा ।
बहूदकस्तु सम्प्रोक्तो बन्धुपुत्रादिवर्जितः ।
सप्तागारांश्चरेद् भैक्ष्यमेकान्नं च परित्यजेत् ।
हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।
कन्था कौपीनयुगलं अङ्गवस्त्रं करे पटम् ।
एकं तु वेणुदण्डं तु धारयेन्नित्यमादरात् ।। इत्यादि द्रष्टव्यम् ।। ३१ ।।

५. श्रीविश्वनाथसूरिसूनुनारायणपण्डिताचार्यकृत-सदाचारस्मृतिदीपिका

परमहंसस्य ततोऽपि विशेषमाह—विशेष इति ।। वित्तस्वीकारराहित्य-रूपधर्मसाम्येऽपि अस्य यतेः अजलाञ्जलिनापि सदा नित्यो धर्म इत्यर्थः । न विद्यते जलाञ्जलिप्रदानमपि कर्तव्यम् । दूरे पिण्डश्राद्धादीति योज्यम् । ननु

यतिधर्मेष्वेव केवलविष्णूद्देशेन तर्पणं कर्तव्यमित्युक्तम् । तेन ज्ञायते गृहस्थादिभिः स्वपित्राद्युद्देशेनैव तर्पणं कार्यम् । तथा सति मूलमन्त्रादि जपान्ततर्पणं केवलमन्त्रदेवतारूपविष्णूद्देशेन तैर्न कार्यमित्यायातीत्यत आह -तर्पणमिति ।। यतेरिति पञ्चमी । यतिभिन्नस्याश्रमिणः केवलविष्णूद्देशेन मन्त्रान्तरतर्पणमप्युदितम् । शास्त्रे विहितमित्यर्थः । तथा च तैः पित्राद्यन्तर्यामिणः केवलस्य हरेस्तर्पणं च कर्तव्यमिति भावः ।।

।। इति सदाचारस्मृतौ यतिधर्मनिरूपणं समाप्तम् ।।

। यतीनां चातुर्मास्यसङ्कल्पविधिः ।।

श्रीगुरुभ्यो नमः ।। परमगुरुभ्यो नमः ।।

श्रीश्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्येभ्यो नमः ।।

ब्रह्मान्ता गुरवः साक्षादिष्टं दैवं श्रियः पतिः ।
आचार्याः श्रीमदाचार्याः सन्तु मे जन्मजन्मनि ।। १ ।।

श्रीहंसं परमात्मानं विरिञ्चं सनकादिकान् ।
दुर्वाससो ज्ञाननिधीन् वीन्द्रवारुणतीर्थकान् ।। २ ।।

कैवस्यतीर्थान् ज्ञानेशान् परतीर्थान् नमाम्यहम् ।
सत्यप्रज्ञान् ज्ञानतीर्थानन्यास्तंद्वंशजानपि ।। ३ ।।

पुरैव कृष्णासिद्धान्नं भुक्त्वा शोधितमानसम् ।
अच्युतप्रेक्षतीर्थं च मध्वार्याणां गुरुं भजे ।। ४ ।।

लसतु श्रीमदानन्दतीर्थेन्दुर्नो हृदम्बरे ।
यद्वचश्चन्द्रिकास्वान्तसन्तापं विनिकृन्तति ।। ५ ।।

आचम्य, प्राणानायम्य, अद्य पूर्वोच्चरितएवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभतिथौ भारतीरमणमुख्याप्राणात्मक श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गत, अकार, उकार, मकार, नादबिन्दुघोषाघोषशान्तातिशान्तप्रतिपाद्य, श्रीरामकृष्णवेदव्यासनृसिंहवराहविष्णु-परञ्ज्योतिब्रह्मवासुदेवाद्यष्टाक्षरात्म, प्रणवप्रतिपाद्यविश्वतैजसप्राज्ञतुरीयात्मक, पारमहंस्यधर्मप्रवर्तकश्रीहंसरूपात्मक, व्याहृतिप्रतिपाद्यअनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षण-वासुदेवात्मकश्रीनृसिंहरामकृष्णश्रीवेदव्यासप्रेरणया श्रीवेदव्यासप्रीत्यर्थम् एकत्र चातुर्मास्यव्रतमहं करिष्ये ।।

चातुर्मास्ये तु सम्प्राप्ते सुप्ते देवे जनार्दने ।

सर्वभूतहितार्थाय यतिरेकत्र संवसेत् ॥ १ ॥

अण्डजैरुद्भिजैश्चैव प्राणिभिः व्याप्यते मही ।

सूक्ष्मैर्व्यक्तैस्तथा व्यक्तैर्नानारूपैः समन्ततः ॥ २ ॥

एतेषां रक्षणार्थाय आषाढ्यादीन् वसेद्यतिः ।

ऋतुमेकं तथा द्वौ वा वसेदेवं समाहितः ॥३ ॥

धर्माद् हृदयसम्पन्ने गङ्गाद्याः सरितस्तटे ।

विष्णुक्षेत्रे विशेषेण वायोः सन्निधिसंयुते ॥४ ॥

वैष्णवैश्च समाकीर्णे ग्रामे सन्निवसेद्यतिः ।

अधिमासे तु सम्प्राप्ते मासांस्त्रीन् पञ्च वा वसेत् ॥ ५ ॥

तेषु मासेषु केशादीन् ऋत्वसन्धौ न वापयेत् ।

नदीं च न तरेत्तेषु क्रोशादूर्ध्वं न तु व्रजेत् ॥ ६ ॥

प्राणिनां सम्भवात्पूर्वं मृदं चैकत्र निक्षिपेत् ।

नान्तराले मृदं ग्राह्यं दन्तकाष्टानि चापि वा ॥ ७ ॥

द्वादश्यां पौर्णमास्यां वावकुर्यात् सङ्कल्पमन्त्रतः ।

स्थानालाभे व्रजेत्तावद्यावद्भवति पञ्चमी ॥ ८ ॥

प्रायश्चित्तेन युज्येते पञ्चम्यूर्ध्वं व्रजेद्यदि ।

जपेत् त्रिकसहस्रं तु प्राणायामशतं चरेत् ॥ ९॥

दिने दिने तु कर्तव्यं प्रायश्चित्तं चरेद्यतिः ।

चोरैरनन्विते ग्रामे ब्रह्महत्यादिदूषिते ॥ १० ॥

दुर्भिक्षे राजभङ्गे वा आसुरीं वसतिं त्यजेत् ।

पुण्यक्षेत्रे पुण्यदेशे यतिरेकत्र संवसेत् ॥ ११ ॥

पौर्णमादिषु चेत् प्रातः स्नानान्हीकोत्तरं देवपूजां कृत्वा क्षुरकर्म समाप्य यथावत् स्नानं कृत्वा माध्यान्हिकजपदेवतार्चनं कृत्वा देवस्याग्रे आचम्य, प्राणानायम्य चातुर्मास्यसङ्कल्पं कुर्यात् ।।

'गुरुपूजां करिष्ये' इति सङ्कल्प्य,

मध्ये 'ओं नमो नारायणाय' इति मन्त्रेण श्रीकृष्णं, तत्परितः प्रादक्षिण्येन वासुदेवम्, प्रद्युम्नम्, सङ्कर्षणम्, अनिरुद्धम् , तत्परितः कृष्णदक्षिणतः व्यासं, तत्पुरतः सुमन्तु,जैमिनि,वैशम्पायन,पैलान्, श्रीकृष्णपार्श्वयोः ब्रह्म-रुद्रौ, पूर्वादिदिक्षु सनकादीन् तत्पुरतः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादान्, तच्छिष्यान् पद्मनाभनृहरिमाधवतीर्थाक्षोभ्यतीर्थान्,जयार्यान् , ब्रह्मण्यतीर्थान्, लक्ष्मीनारायणमुनीन् चन्द्रिकाकृत्पादगुरून्, वादिराजराघवेन्द्रगुरून् स्वगुरूंश्च संस्मृत्य, नाममन्त्रैरावाह्य संपूजयेत् ।।

ततः नूतनवस्त्रादिकं गुरूणां समर्पयेत् ।।

चातुर्मास्यव्रताङ्गमुत्तिकासङ्ग्रहार्थं भूप्रोक्षणप्रार्थने विनियोगः ।।

'आपो हिष्ठा मयो भुव....चक्षसे ' इति प्रोक्ष्य, प्रार्थयेत् ।।

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।
सर्वभूताधिवासेन वासुदेवेन पावनि ।। १ ।।
आस्यतासीह पृथिवी त्वं देवाद्यैश्च स्वयम्भुवा ।
पवित्राय च यम्मात्त्वं देवदेवेन पावनी ।। २ ।।
प्रणवेन यथा पृथ्वी मया त्वमधिवासिता ।
येनोद्धृतासि देवि त्वं क्रोडरूपेण विष्णुना ।। ३ ।।
स त्वया सह मां पातु केशवो धरणीधरः ।
आधारः सर्वभूतानां देवि त्वं परमा गतिः ।। ४ ।।

पालनी पावनी दंष्ट्री सर्वभूताभयङ्करी ।

विश्वक्रान्तासि देवि त्वं विष्णुक्रान्तासि मेदिनी ।।

पाहि मां सर्वभूतेभ्यो विष्णुना सह माधवि ।। ५ ।।

'शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं शं नो देवीरभयं नो अस्तु ।

शिवा दिशः प्रदिश उद्दिशो न आपो विश्वतः परिपान्तु सर्वशः ।।'

'स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ।।'

'क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि ।

गामश्वं पोषयित्वा सनो मृळातीदृशे ।।'

इति मन्त्रैः भूदेवतां विज्ञाप्य

' इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे '

इति मन्त्रेण मृत्तिकां गृहीत्वा ,पिण्डद्वयं गुरुमुद्दिश्य

'त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।

अतो धर्माणि धारयन् ' इति अनार्दभूमौ निक्षिप्य ,

आचम्य प्राणानायम्य, भारतीरमणमख्यप्राणान्तर्गत श्रीवेदव्यासप्रेरणया श्रीवेदव्यसप्रीत्यर्थं चातुर्मास्यव्रताङ्गत्वेन सङ्गृह्य ब्राह्मणैरानीतान् अन्यैश्चानीतान् दन्तकाष्ट, गोपीचन्दन,कटिसूत्र, कौपीन, पूर्वगृहीतमृत्तिकादीनि देवस्य पुरतःस्थाप्य शुद्ध्यर्थं प्रणवेन प्रोक्ष्य देवस्य समर्पणं करिष्ये ।।

इति सङ्कल्पयेत् ।।

ततः द्वादशाङ्गुलपरिमितदन्तकाष्टग्रन्थिं प्रोक्ष्य अभिमन्त्रयेत् ।

तत्र मन्त्रः - अस्यश्री आयुर्बलम् इति मन्त्रस्य प्रजापतिऋषिः ,अनुष्टुप्छन्दः ,ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा देवताः अभिमन्त्रणे विनियोगः ।।

आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।

ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते ।।

ऋषि प्रजापतिस्त्वस्य छन्दोनुष्टुप् बृहस्पतिः ।

देवतात्रितयं स्मृत्वा दन्तधावनमाचरेत् ।।

ततः गोपीचन्दनमभिमन्त्रयेत् -

गोपीचन्दन पापघ्न विष्णुदेहसमुद्भव ।

चक्राङ्कित नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव ।।

ततः तद्देशग्रामे च स्थितब्रह्मक्षत्रवैश्यसच्छूद्रानाहूय यतिः इमं मन्त्रमुच्चारयेत्।

ಸನ್ಯಾಸಿಗಳು ಚಾತುರ್ಮಾಸ್ಯ ಸಂಕಲ್ಪ ಮಾಡುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿರುವ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು, ಸ್ಥಳಾವಕಾಶ ಕೊಟ್ಟವರನ್ನು ಕರೆದು ಅವರನ್ನುದ್ದೇಶಿಸಿ ಈ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು.

'वयमत्र करिष्यामश्चातुर्मास्यं व्रतं परम् ।

स्थास्यामश्चतुरो मासान् अत्रैवासति बाधके ।।

यूयं तदनुमोदध्वं श्रेयः परमवाप्स्यथ ।।'

ಮಂತ್ರದ ಅಭಿಪ್ರಾಯ - ನಾವು ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮವಾದ ಚಾತುರ್ಮಾಸ್ಯವ್ರತವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತೇವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಯಾವ ಬಾಧಕವೂ ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ತಿಂಗಳು ಕಾಲ ಇಲ್ಲಿ ವಾಸ ಮಾಡುತ್ತೇವೆ. ನೀವು ಅದನ್ನು ಅನುಮೋದಿಸಬೇಕು. ಅದರಿಂದ ಉತ್ತಮವಾದ ಶ್ರೇಯಸ್ಸನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತೀರಿ.

ಆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಈ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು.

ते प्रत्यूचुः -

' दर्शनस्पर्शनालापैर्भवन्तः पुण्यदायकाः ।

निवसन्तु सुखेनात्र गमिश्यामः कृतार्थताम् ।।

यथाशक्ति च शुश्रूषां करिष्यामो वयं मुदा ।।'इत्यनुमतिं कुर्यात् ।।

ನಿಮ್ಮ ದರ್ಶನ, ನಮಸ್ಕಾರ, ಸಂಭಾಷಣೆ ಮುಂತಾದವು ನಮಗೆ ಪುಣ್ಯದಾಯಕವಾದದ್ದು. ನೀವು ಇಲ್ಲಿ ಸುಖವಾಗಿ ವಾಸಮಾಡಿರಿ. ಅದರಿಂದ ನಾವು ಕೃತಾರ್ಥರಾಗುತ್ತೇವೆ. ಯಥಾಶಕ್ತಿ ನಾವು ನಿಮ್ಮ ಸೇವೆಯನ್ನು ಸಂತೋಷದಿಂದ ಮಾಡುತ್ತೇವೆ ಎಂದು ಅನುಮತಿಯನ್ನು ನೀಡಬೇಕು.

देशकालौ स्मृत्वा सर्वभूतहितार्थं श्रीविष्णुप्रीत्यर्थम् एकत्र....... क्षेत्रे (ಕ್ಷೇತ್ರದ ಹೆಸರನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು) (क्षेत्रनाम उच्चार्य) चातुर्मास्यव्रतं करिष्ये' इति सङ्कल्पयेत् ।।

ततः शुद्धोदकेन शङ्खं पूरयित्वा हिरण्यं तुलसीदलं च निक्षिप्य इमं मन्त्रं पठेत् -

प्रायेण प्रावृषि प्राणिसङ्कुलं वर्त्म दृश्यते ।
अतस्तेषामहिंसार्थं पक्षेष्वेकत्र संश्रये ।।
ऋतुमेकं तथा द्वौ वा वसेदेवं समाहितः ।
अण्डजैरुद्भिजैश्चैव प्राणिभिर्व्याप्यते मही ।।
सूक्ष्मैर्व्यक्तैस्तथाव्यक्तैर्नानारूपैः समन्ततः।
एतेषां रक्षणार्थाय आषाढ्यायीन् वसाम्यहम् ।।
माधवश्चतुरो मासान् सर्वभूतहिताय वै ।
स्वापं यास्यति शेषाङ्के लक्ष्म्या सह जगत्पतिः ।।
सुप्तश्चैवत्थितो यावन्नभवेत् स सनातनः ।
अहं तावन्निवस्यामि सर्वभूतहिताय वै ।।
पक्षा मासा इति स्मृत्या विश्वरूप वसाम्यहम् ।
प्रसादात्तव गोविन्द तथा मध्वाभिधाज्ञया'' इति प्रार्थ्य, पक्षा वै मासा

इति न्यायेन चातुर्मास्यव्रतं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, देवस्याग्रे इमान्मन्त्रानुच्चार्य हस्ताभ्यां शङ्खं गृहीत्वा विष्णुगायत्र्या शङ्खतोयं पात्रान्तरे दद्यात् -

'ॐ नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि ।
तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् '

पुनः पूर्ववत् शङ्खं प्रपूर्य -

नमः कमलनाभाय नमस्ते जलशायिने ।
नमस्तेस्तु हृषीकेष गृहाणार्घ्यं नमोस्तुते ।।

इति ज्येष्ठपुरस्सरे द्विवारं दद्यात् ।

ततः उपस्थानम्

नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ।।
इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ।।
गृहीतेस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे म्रियाम्यहम् ।
तथा भवतु सम्पूर्णं प्रसादात्तव माधव ।।
नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ।।
श्रीमदानन्दतीर्थार्यकल्यणगुणसिन्धवे ।
सर्वदेषविदूराय नमो मस्करिमौलये ।।
येनाहमिहदुर्मार्गादुद्धृत्याभिनिवेशितः ।
सम्यक् श्रीवैष्णवे मार्गे पूर्णप्रज्ञं नमामि तम् ।।

ब्रह्मान्ता गुरवः साक्षादिष्टं दैवं श्रियः पतिः ।

आचार्याः श्रीमदाचार्याः सन्तु मे जन्म जन्मनि ।।

ध्रुवाद्यौरिति मन्त्रेण मृदं संस्पृश्य वै जपेत् ।।

' ध्रुवा द्यौः धृवा पृथिवी धृवासः पर्वता इमे ।

धृवं विश्वमिदं जगद्धृवो राजा विशा वयम् ।।

धृवं ते राजा वरुणो धृवं देवो बृहस्पतिः ।

धृवन्त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयिता धृवम् ।।'

ततः मृत्पिण्डद्वयं, दन्तकाष्टं च गृहीत्वा गुरुसन्निधिं गत्वा स्वगुर्वन्तर्गत-मुख्यप्राणात्मकश्रीमदानन्दतीर्थगुर्वन्तर्गतश्रीहंसवेदव्यसौ स्मरन्, स्वगुरु-मारभ्य श्रीहंसमूर्तिप्रयन्तं गुरूणां नाममन्त्रं 'श्रीगुरुभ्यो नमः' इति आरहणक्रमेण पठेत् ।।

ततो विज्ञापनम् -

गृह्णन्तु मृत्तिकामार्याः सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

युष्मत्पादप्रसादेन मम रक्षां करोत्वियम् ।। इति निवेदयेत्

गृहाणमृत्तिकां भिक्षो पूर्वपापप्रणाशिनीम् ।

युष्मानस्मानियं देवी विष्णुना सह रक्षतु ।। ..ज्येष्टो दद्यात् ।।

ततो गुरून् नमेत् ।।

'नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान् यदी शक्नुवाम माज्यायस्सषंसमा वृक्षि देवाः ।।'

इति नत्वा ततो नभसि दण्डं प्रागग्रमुदगग्रं वा धृत्वा पठेत् -

यथा दण्डधरो राजा दण्ड्यान् नॄन् दण्डयते निशम् ।

तथआ त्वमपि दण्डाग्र दण्ड्यान्दण्डय मामव ।।

इति प्रार्थ्य स्थाने स्थापयेत् ।।

त्रायन्ता मिह देवा स्त्रायतां मरुतां गणः ।

त्रायन्तां विश्वा भूतानि यथा यमरपा असत् ।।

'भद्रं कर्णेभिः ...यदायुः ।।'

'यस्य स्मृत्या च ..तदस्तु मे '

श्रीमदानन्दतीर्थगुर्वन्तर्गतश्रीहंसवेदव्यासौ प्रीयेताम् ।।

ಚಾತುರ್ಮಾಸ್ಯ ವ್ರತದ ಸಂಕಲ್ಪಮಂತ್ರಗಳು

ಸುಪ್ತೇ ತ್ವಯಿ ಜಗನ್ನಾಥ ಜಗತ್ಸುಪ್ತಂ ಭವೇದಿದಮ್ ।
ವಿಬುದ್ಧೇ ಚ ವಿಬುಧ್ಯೇತ ಪ್ರಸನ್ನೋ ಮೇ ಭವಾಚ್ಯುತ ॥
ಚತುರೋ ವಾರ್ಷಿಕಾನ್ಮಾಸಾನ್ ದೇವ ದೇವ ಜಗತ್ಪತೇ ।
ನಿರ್ವಿಘ್ನಂ ಸಿದ್ಧಿಮಾಯಾತು ಪ್ರಸಾದಾತ್ತವ ಕೇಶವ ॥
ಗೃಹೀತೇಽಸ್ಮಿನ್ ವ್ರತೇ ದೇವ ಪಂಚತ್ವಂ ಯದಿ ಮೇ ಭವೇತ್ ।
ತದಾ ಭವೇತ್ ಸುಸಂಪೂರ್ಣಂ ಪ್ರಸಾದಾತ್ತೇ ಜನಾರ್ದನ ॥

ಶಾಕವ್ರತಸಂಕಲ್ಪ (ಆಷಾಢಶುಕ್ಲದ್ವಾದಶೀ)

ಶಾಕವ್ರತಂ ಮಯಾ ದೇವ ಗೃಹೀತಂ ಪುರತಸತಿವ ।
ನಿರ್ವಿಘ್ನಂ ಸಿದ್ಧಿಮಾಯಾತು ಪ್ರಸಾದಾತ್ತೇ ರಮಾಪತೇ ॥

ಶಾಕವ್ರತಸಮರ್ಪಣಮಂತ್ರ

ಉಪಾಯನಮಿದಂ ದೇವ ವ್ರತಸಂಪೂರ್ತಿಹೇತವೇ ।
ಶಾಕಂ ತು ದ್ವಿಜವರ್ಯಾಯ ಸ ಹಿರಣ್ಯಂ ದದಾಮ್ಯಹಮ್ ॥

ದಧಿವ್ರತ ಸಂಕಲ್ಪ

(ಶ್ರಾವಣಶುಕ್ಲದ್ವಾದಶೀ)

ದಧಿ ಭಾದ್ರಪದೇ ಮಾಸಿ ವರ್ಜಯಿಷ್ಯೇ ಸದಾ ಹರೇ ।
ಇಮಂ ಕರಿಷ್ಯೇ ನಿಯಮಂ ನಿರ್ವಿಘ್ನಂ ಕುರು ಕೇಶವ ॥

ಕ್ಷೀರವ್ರತಸಂಕಲ್ಪ

(ಭಾದ್ರಪದ ಶುಕ್ಲ ದ್ವಾದಶೀ)

ಕ್ಷೀರವ್ರತಮಿದಂ ದೇವ ಗೃಹೀತಂ ಪುರತಸತಿವ ।
ನಿರ್ವಿಘ್ನಂ ಸಿದ್ಧಿಮಾಯಾತು ಪ್ರಸಾದಾತ್ತೇ ರಮಾಪತೇ ॥

ದ್ವಿದಳವ್ರತ ಸಂಕಲ್ಪ

(ಆಶ್ವೀಜಶುಕ್ಲದ್ವಾದಶೀ)

ಕಾರ್ತಿಕೇ ದ್ವಿದಲಂ ಧಾನ್ಯಂ ವರ್ಜಯಿಷ್ಯೇ ಸದಾ ಹರೇ ।
ಇಮಂ ಕರಿಷ್ಯೇ ನಿಯಮಂ ನಿರ್ವಿಘ್ನಂ ಕುರು ಕೇಶವ ॥

ಚಾತುರ್ಮಾಸ್ಯ ವ್ರತ ಸಮರ್ಪಣ ಮಂತ್ರ

ಇದಂ ವ್ರತಂ ಮಯಾ ದೇವ ಕೃತಂ ಪ್ರೀತ್ಯೈ ತವ ಪ್ರಭೋ ।
ನ್ಯೂನಂ ಸಂಪೂರ್ಣತಾಂ ಯಾತು ತ್ವತ್ಪ್ರಸಾದಾಜ್ಜನಾರ್ದನ ॥

सर्वमूलग्रन्थोदाहृतयतिधर्मसङ्ग्रहः

सन्यासिनां कर्तव्याकर्तव्यविचारः -

भागवततात्पर्यम् -

'नाप्रयोजनाकाङ्क्षी स्यान्न वृथा शिष्यबन्धुकृत् ।
नचोदासीनशास्त्राणि न विरुद्धानि चाभ्यसेत् ।।
न व्याख्ययोपजीवेत न निशिद्धान् समाचरेत् ।
एवंभूतो यतिर्याति तदेकशरणो हरिम् ''

(७/१३/७,८)इति समयाचारे

उदकैश्च नमस्कारैः स्तुतिभिर्मनसा तथा ।
यतिभिश्चापि सम्पूज्या देवा मोक्षमियासुभिः ।।
मध्ये विष्णुमनुस्मृत्य नान्यथा तु कथञ्चन '

(११/५/४३) इति समयाचारे ।।

श्रोतव्यं च श्रुतं चाथ वक्तव्यं कार्यमेव च ।
निवर्त्यं च हरेः पूजेत्येवं कुर्यान्न चाक्रमात् ।।
एवं कृत्वा तु सन्यासी सर्वोत्सङ्गाद्धरौ स्मृतः ।
अन्यथा नैव सन्यासी निष्क्रियोऽपि शिला यथा ।।

११/१२/९

नाहं कर्ता तु सर्वस्य कर्तैको विष्णुरव्ययः ।
इति वित्वा तु सन्नयासी नान्यथेति कथञ्चन ।। ११-१२-९

गीतातात्पर्ये-

तत्रस्थशुद्धसत्वास्तु परहंसाः प्रकीर्तिताः ।
हंसो बहूदकः कुटिजो वनस्थो नैष्ठिको गृही ।।
क्रमाद् रजोधिका बाह्यं कर्मैषामधिकं यतः ।
धर्माः परमहंसानां ब्रह्मा एव शमादिकाः ।। १८/४०,४१

यतीनां ध्यानविधिः

ब्रह्मसूत्रभाष्ये -

'शुद्धस्फटिकसङ्काशं वासुदेवं निरञ्जनम् ।
चिन्तयीत यतिर्नान्यं ज्ञानरूपादृते हरेः' मास्त्ये ।।३/२/१७
'भिन्धि विद्धि शृणीही ति फलभेदेन सर्वशः ।
यत्यादीनां तेष्वयोगान्नाधिकार्येकता भवेत् ।।
अयोग्योपासनादीयुरनर्थं चार्थनाशनम्'।। बृहत्तन्त्रे ३/३/२६

कर्मनिर्णये -

'ओतमस्मिन् जगद्यस्मात् ओमित्युक्तो हरिः सदा ।
तमेव जगदाधारं यतयः पर्युपासते ' मानसंहितायां

गीतातात्पर्ये -

बुद्ध्याविहिंसन् पुष्पैर्वा प्रणवेन समर्चयेत् ।
वासुदेवात्मकं ब्रह्म मूलमन्त्रेण वा यतिः ।।

ऐतरेयभाष्ये -

मुक्तस्य द्विविधैस्तस्माज्जपो योगश्च सर्वथा ।

कर्तव्यो न्यासिभी रात्रीसूक्तं जप्यं त्रिशोऽञ्जसा ।।
(ऐतरेयसंहिता२-८)

यतिस्तुतिः

सन्न्यासस्तु तुरीयो यो निष्क्रियाख्यः सधर्मकः ।
न तस्मादुत्तमो धर्मो लोके कश्चन विद्यते ।।
तद्भक्तोपि हि यद्गच्छेत् तद्गृहस्थो न धार्मिकः ।
मद्भक्तिश्च विरक्तिस्तदधिकारो निगद्यते ।।
यदाधिकारो भवति ब्रह्मचार्यपि प्रव्रजेत्' इति(गीताभाष्ये ५-२)
सन्न्यासे तु तुरीये वै प्रीतिर्मम गरीयसी ।
येषां यत्राधिकारो न तेषां कर्मेति निश्चयः।।(ब्राह्मे-गी.भा.५-२.)
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
यदीच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमाश्रममाश्रयेत् । (गी.भा. १८-५)
सर्ववर्णाश्रमाणां च ज्ञानान्मोक्षो विनिश्चितः ।
अन्त्यानां स्थावराणां वा तथापि यतिरुत्तमः ।।
ज्ञानद्वारो यतो न्यासो विशेषेण भविष्यति ।। (छा.भा.२-२३)
'परेच्छयापि ये काम्यं कर्म कुर्युर्नतु क्वचित् ।
न्यासिनो नाम तेन्येभ्यः फलत्यागिभ्य उत्तमाः' गी.ता १८-१२

यत्याश्रमकृत्यम् -

यत्याश्रमस्तु प्रायत्यर्थो भगवत्तोषार्थश्च । अप्रयतत्वमेव हि प्रायो गृहस्थादीनाम् । इतरक्रमोद्योगात् । अप्रयतानां च न ज्ञानम् । तथाहि श्रुतिः- ' नाशान्तो नासमाहितः ' इति । महांश्च यत्याश्रमे तोषो भगवतः । तथाह्याह -

यत्याश्रमं तुरीयं तु दीक्षां मम सुतोषिणीम् । (गी.भा. ३-४)इति ।।

यतीनां गतिवर्णनम्

यज्ञाध्ययनदानैस्तु गृही स्यात् सामलोकगः ।
यतयस्तपसा सूर्यं चत्वारोऽपि विशेषतः ।।
गच्छन्ति ...'' (छा.भा.२-२३)

यतीनां कर्मनिषेधः

" कर्मणा बध्यते जन्तुः विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः'सू.भा.३-३-५०
गीतातात्पर्ये-
'वाचिको मानसो यज्ञो न्यासिनां तु विशेषतः' ३/१४-१६.

०--०-

प्रणव(ओङ्कार)विषये सर्वमूलग्रन्थेषु विशेषविचारः

ब्रह्मणो मुखात् प्रणवोत्पत्तिः-

भागवते - ' प्रणवेनास्पदं गताः (३-१३-४४)

भागवततात्पर्यम् -

प्रणवः पूर्ववक्त्रात् । 'प्रणवः पूर्ववक्त्रेण' इति ब्राह्मे ।।

ब्रह्मसूत्रभाष्ये -(३-२-१३)

ओङ्कारज्ञानिवर्णनम्

'अमात्रोऽन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।

ओङ्कारो विदितो येन समुनिर्नेतरो जनः' इति मात्स्ये

प्रणवस्वरूपविचारः

भागवततात्पर्ये- ११-२१-३८.

त्रिमात्रमादितः कृत्वा यावच्चानन्तमात्रकाः ।

प्रणवास्ते विभेदेन ह्यनन्ताःपरिकीर्तिताः ।।

एकमात्रोत्तराः सर्वे वासुदेवाभिधायकाः ।

तेषां व्याख्यानरूपा हि सर्वे वेदाः प्रकीर्तिताः ।।

ओङ्कारव्यञ्जितास्तस्मात् सदोच्चार्या हरेः प्रियैः ।। '

इति प्रणवमाहात्म्ये ।।

यतीनां प्रणव-गायत्रीमन्त्रजपविषये विशेषविचारः

तन्त्रसारसङ्ग्रहव्याख्याने छलारीये (१-४७)

अत्र अष्टमहामन्त्रेषु प्रणवे यतीनामेवाधिकारः । 'प्रणवो यतीनामेव गृहिभिर्ज्ञायते हि सः' इति वाराहवचनादित्याहुः ।।

अन्ये तु गृहस्थादीनामप्यधिकारोऽस्ति । आचार्यैरेव तृतीयाध्याये प्रतिमाप्रतिष्ठायां होमादिकर्तुरेव 'प्रणवं च जपेद् विष्णुम्' (३-१०३) इति गृहस्थस्यापि प्रणवजपोक्तेः ।।

विष्णुतीर्थैरपि --

नारायणाष्टाक्षरं च वैष्णवं च षडक्षरम् ।
द्वादशार्णो व्याहृतयः षडेते मनवोऽखिलैः ।
मुमुक्षुभिः सदा जप्या यतिभिस्तत एव हि " (स.प.२-१२०)

इति यतेरुपदेशप्रकरणे तत एव गृहस्थादिभिः प्रणवाद्यष्ट-महामन्त्राणां जप्यत्वादेव यतिभिरेते जप्या इति गृहस्थादिजप्यत्वे हेतुरुक्तः । अत एव माधवस्मृतौ-

" सन्ध्यासु मन्त्रा इम एव जप्यास्तारो यतीनां प्रथमो हि मन्त्रः ।
सावित्र उक्तश्च तथा परेषां द्विजन्मनां शश्वदनिन्द्रितानाम् "

इत्यत्र यतीनां प्रणवः प्रथमं जप्यः । गृहस्थादीनां विश्वामित्र-गायत्रीमन्त्रः प्रथमं जप्य इति प्रथमजप्यत्व एव विशेष उक्तः । नच वाराहवचनविरोधः । पुनश्चरणे बहुजपप्रकरणे च गृहस्थस्य नाधिकारः । नतु मन्त्रमात्र इत्येवं सावकाशत्वात् ।।

उक्तं च शौनकेन -

गृहस्थाद्यास्तथा शुद्धाः पौनश्चरणकं विना ।

नित्यमेव जपं कुर्युस्तेषां मन्त्रविधिं श्रुणु इति ।।

शुद्धाः सदाचारिणः भार्यान्तरसम्बन्धरहिताः ब्रह्मचर्येण जप्या इत्य-प्याहुः । तस्माद्विशिष्टानां गृहस्थादीनां प्रणवेऽधिकारोऽस्त्येवेत्याहुः ।।

'तारो यतीनां प्रथमो हि मन्त्रः सावित्र उक्तश्च तथा परेषाम्' इत्यत्र प्रथमजप्यत्व एव विशेषोक्त्या अनिन्दितानां शुद्धानाम् अपरेषां गृहस्थादीनां सावित्रः विश्वामित्रगायत्रीमन्त्रः प्रथमं जप्यः । अनन्तरं प्रणवाद्यष्टमहामन्त्राः जप्याः । यतीनां तु तारः प्रणवः प्रथमं जप्यः । पश्चाद् विश्वामित्रगायत्री अष्टाक्षरादिमन्त्राश्च जप्या इत्यर्थप्रतीतेः यतीनामपि विश्वामित्रगायत्रीजपे अधिकारो अस्तीति ज्ञायते ।।

यतीनां गायत्रीपरित्यागे प्रत्यवायमाह मनुः -

सर्वं च सन्न्यसेद् विद्वान् वेदमेकं न सन्त्यजेत् ।

वेदसन्न्यसनाच्छूद्रस्तस्माद्वेदं न सन्त्यजेत् ।।

उशनाः -

'कुटीचको बहूदश्च हंसः परमहंसकः ।

वेदमात्रपरित्यागी चण्डालादधमाधमः ।।

ब्राह्मण्यं च कुतस्तेषां गायत्रीरहितात्मनाम् ।

गायत्रीरहिताः सर्वे चण्डालादधमाधमाः' ।। इति ।।

नचेमानि ब्रह्मगायत्रीपराणि । कल्पकाभावात् । विश्वामित्रगायत्री-निषेधकाभावात् सव्याहृतिगायत्र्याः विश्वामित्रगायत्रीत्वेन यतेस्तत्- सद्भावे प्रमाणस्योक्तत्वात् ।।'' इति ।।

नन्वत्राङ्गादिकथनं जपाद्यर्थम् । तत्राधिकारी किं गृहस्थादिः उत यतिरेव । नाद्यः । यतिः प्रणवाधिकारीति 'प्रणवो यतीनामेव गृहिभिर्ज्ञायते हि सः' इति वराहपुराणवचनेन 'जपाधिकारी यतिरस्य सूचितः' इति नारायणपण्डिताचार्येणापि यत्यतिरिक्तानामधिकाराभावकथनात् । न द्वितीयः । विष्णुतीर्थानामाचार्याणां चोक्तिविरोधात् ।। तथाहि -

" ....ब्रह्म परममेकचारे सनातनम् ।
तारतम्यं त्रिवारं वा चतुर्वारमथापि वा ।
तन्त्रसारोक्तमार्गेण गायत्रीमथवा पराम् ।
नारायणाष्टाक्षरं च वैष्णवं च षडक्षरम् ।
द्वादशार्णं व्याहृतीश्च षडेते मनवोऽखिलैः ।
मुमुक्षुभिः सदा ज्ञेया यतिभिस्तत एव हि "

इत्यस्मिन् उपदेशप्रकरणे अन्यैर्ज्ञेयत्वेहेतुरुक्तः ।

आचार्यैरपि प्रतिष्ठायां होमादिकर्तुरेव 'प्रणवं चिन्तयेद्विष्णुम् ' इति गृहस्थस्य प्रणवजप उक्तः । तस्मादत्र कोऽधिकारी इति चेत् सत्यम् । गृहस्थस्य पुनश्चरणे सहस्राह्निकजपे नाधिकारः न पुनर्मन्त्रमात्रे इति ।। उक्तमेतत् शौनकेनापि 'गृहस्थाद्यास्तथा.. नित्यमेव जपं कुर्युस्तेषां मन्त्रविधिं श्रुणु' इति ।।

अथवा प्रणवस्य स्वरूपेण साम्येऽपि ध्येयदेवताभेदेन ध्यानभेदेन अङ्गदेवताभेदेन च द्विविधत्वम् ।। यथा रामषडक्षरस्य रामयोर्ध्यानभेदेन भिन्नत्वम् ।। अथवा -

..........ऋषिभेदेन ह्यनन्ताः परिकीर्तिताः ।

एकमात्रोत्तराः सर्वे वासुदेवाभिधायकाः ।।

तेषां व्याख्यानरूपा हि सर्वे वेदा प्रकीर्तिताः ।

ओङ्कारेणान्वितास्तस्मात् सदोच्चार्या हरिप्रियैः '' इति ।।

तथाच तन्त्रसारोक्ते सर्वेषामस्त्यधिकारः । प्रणवकल्पोक्ते च यतेरेवाधिकार इति ।। तेन यतिः प्रणवविशेषाधिकारी ।। '' इति ।।

०-०-०-०

अथ स्मृतिमुक्तावल्याम् आह्निकप्रकरणे यतिधर्माः

तत्र मनुः —

'वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागांस्त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ।

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।

भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्धते' इति ।

हुतहोमः कृतसमिदाधानाग्निहोत्रभिक्षाबलिपरिश्रान्तः भिक्षाचरणवैश्वदेवालि-हरणाभ्यां परिश्रान्तः ब्रह्मचर्याद्गार्हस्थ्यं ततो वानप्रस्थाश्रमं गत्वेत्यर्थः ।।

गार्हस्थ्यस्वीकरणमाश्यकमित्याह स एव –

'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः' इति ।।

याज्ञवल्क्यः –

'वनाद् गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यं तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ।।

अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदेऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा' इति ।।

एतानि वचनान्यविरक्तविषयाणि । विरक्तस्य तु ब्रह्मचर्यानन्तरमेव सन्यास इत्याह स एव -

'सन्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मवर्त्मवान् ।

संसारमेव निस्सारं दृष्ट्वा क्षीरदिदृक्षया' इति ।।

प्रव्रजेद् ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि ।
वनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वान् मातुरेवाथ दुःखितः ।।
उत्पन्ने सङ्करे घोरे चोरव्याघ्रादिगोचरे' ।
भवभीतस्य सन्यासमङ्गिरा मुनिरब्रवीत् ।।
'आतुराणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया ।
प्रैषमात्रं समुच्चार्य सन्यासं तत्र पूरयेत्' इति ।

यमः –

'पुनर्दानक्रियाभावे मृतभार्यः परिव्रजेत् ।
वनस्थो घृतपायी वा वरं पन्थानमाश्रयेत् ।
ये च सन्तानजा दोषा ये च स्युः कर्मसम्भवाः ।
संन्यासाग्निर्दहेत्सर्वान् तुषाग्निरिव काञ्चन'मिति ।

मनुः –

'मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति ।
रजसा शुध्यते नारी सन्यासेन द्विजोत्तम' इति ।

दक्षः –

'सन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्थलाच्चलति भास्वरः ।
एष मे मण्डलं भित्वा परं स्थानं प्रयास्यति'इति ।

व्यासः –

'द्विरूपे वासुदेवस्य चरं चाचरमेव च ।
चरं संन्यासिनां रूपमचरं प्रतिमादिकम् ।
चत्वारश्चाश्रमाश्चेति ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिताः ।

ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यं वानप्रस्थं त्रयः स्मृताः ।

क्षत्रियस्यापि कथिता य आचारा द्विजस्य हि ।

ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यं आश्रमद्वितयं विशः ।

गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य परिकीर्तितमि'ति ।

अत एव पाराशरेऽपि क्षत्रवैश्ययोर्न तुर्याश्रम इत्युक्तम् –

'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते' ।

विष्णोर्लिङ्गधारणं सन्यास इत्यर्थः । क्षत्रवैश्ययोः परिव्राजकत्वमङ्गीकृत्य तन्निषेधवचनानां काषायदण्डनिषेधपरत्वमपि तत्रैवोक्तम् –

'ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहङ्कृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात्' ।

व्यासो विशेषमाह –

'प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथ वा पुनः ।

दान्तः पक्वकषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत्' ।

अत्र प्राजापत्येष्टिराहिताग्निविषया ।

कात्यायनः –

'कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी ।

आश्रमी चेत्तप्तकृच्छ्रं तेनासौ योग्यतां व्रजेत्' इति ।

सन्यासभेदानाह व्यासः –

'कुटीचकस्तु सन्यासी स्वे स्वे कर्माणि नित्यशः ।

भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहेऽथ वा ।

शिखायज्ञोपवीती स्यात्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।
सपवित्रश्च काषायी गायत्रीं च जपेत्सदा ।
बहूदकस्तु सन्यस्य बन्धुपुत्रादिवर्जितः ।
एक एव चरेन्नित्यं भिक्षाहारः सदैव हि' ।

यतेरसाधारणधर्मानाह स एव –

'स्नानं शौचं तथा भैक्षं नित्यमेकान्तशीलता ।
यतेश्चत्वारि कर्माणि पञ्चमं नानुशुश्रुमः ।

यतीनां निषिद्धधर्माचरणे दोषमाह स एव –

'यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा पुनः सेवेत मैथुनम् ।
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ।
कुरुते यदि संन्यासी तस्य धर्मो विहीयते ।
शुक्लवस्त्रं स्त्रीकथा च लौल्यं यानं च नित्यशः ।
रात्रावन्नं दिवा स्वापो यतीनां पतनानि षट् ।
एकत्र लोभतो भिक्षुः पात्रपूरणमिच्छति ।
दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता किल्बिषमश्नुते ।
अन्नदानपरो भिक्षुश्चतुरो हन्ति दानतः ।
दातारमन्नमात्मानं यस्मै चान्नं प्रयच्छति' ।

उक्तेषु सन्यासेषु परमहंससन्यासमेव मुख्यमित्याहुः । ऐतरेयश्रुति-चोदितत्वात् । तथा च श्रुतिः –

'अथ परिव्राडेकशाटी परहितो मुखोदरपात्रोऽरण्यनिलयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेदासायं प्रदक्षिणेन अविचिकित्सार्ववर्णिकं भैक्षाचर्यं अभिशस्त-पतितवर्जमयज्ञोपवीति शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दण्डमाददीत' इति

श्रुत्या परमहंससन्यास एव विहितः न त्रिदण्ड एव सन्यासः । कर्मफल-मोक्षैषिणः सकर्मके तस्मिन्ननधिकारात् । तत्त्यागस्यापि विहितत्वाच्च ।

तदुक्तम् –

‘सर्वकर्मपरित्यागः सन्त्यक्ताशेषसाधनः ।

श्रुत्युक्तोऽत्र परिव्राट् स्यादैकात्म्यज्ञानजन्मना’ ।

‘मुण्डोऽपरिग्रहश्चेति प्रत्यक्षश्रुतिवाग्यतः ।

तद्विरुद्धं स्मृतेर्वाक्यं नापेक्ष्यं दुर्बात्वत’ इति ।

कुटीचकादिसन्यासभेदस्तावदुच्यते, तत्र पौलस्त्यः –

कुटीचको बहूदश्च हंसः परमहंसकः ।

चतुर्विधानां भिक्षूणामेकदण्डित्रिदण्डिना’मिति ।

‘प्रव्रजेद्यदि संसाराद्ब्रह्मविद्यापरायणः ।

कुटीचको भवेद्वापि यद्वा चापि बहूदकः ।

हंसो भवेत्तु ज्ञानी परमहंसस्तथोदितः ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वा मनोदण्डी च नित्यश’ इति ।

तेषां लक्षणमाह बोधायनः –

‘कुटीचकास्तु सन्यस्य स्वीयवेश्मनि नित्यशः ।

भिक्षामादाय भुञ्जीरन् स्वबन्धूनां गृहेऽथवा ।।

शिखा यज्ञोपवीती स्यात् त्रिदण्डी सकलमण्डलुः ।

सपवित्रश्च काषायी गायत्रीं च जपेत्सदा ।।

बहूदकस्तु सन्यस्य बन्धुपुत्रादिवर्जितः ।

सप्तागारे चरेद्भैक्षमेकान्नं परिवर्जयेत् ।।

हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।
कन्थां काहपीनयुगलमङ्गवस्त्रं कटीपटम् ।।
एकं तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।
परमहंसस्त्वेकदण्डी सर्वसङ्गविवर्जितः ।।
शिखायज्ञोपवीतादिरहितो वेदमात्रयुक् ।
एक एव चरेन्नित्यं भिक्षाहारः सदैव हि' इति ।

सङ्ग्रहकारः –

'कुटीचके यथोक्तं स्यात्तथैव स्याद्बहूदके ।
हंसे नारायणबलिः परमहंसे न किञ्चने'ति ।

तथा तत्रैवान्यत्र –

'प्रेतादिसूतकं नास्ति त्रिदण्डिमरणे सति ।
द्वादशेऽहनि सम्प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ।।
त्रिदण्डिनस्तु कर्तव्यं दर्शश्राद्धादिकं च यत् ।
ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वापि न श्राद्धं त्वेकदण्डिनः' ।

तथा दक्षः

'चतुर्णामाश्रमाणां च अनुलोमो यथा भवेत् ।
प्रतिलोमस्तथा नास्ति तस्य पातित्यहेतुतः ।
गृहस्थाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः ।
यतिश्चापि गृहस्थो वा सर्वाश्रमविवर्जितः' इति ।

तथा आत्रेयस्मृतौ

'यो यत्याश्रममास्थाय गृहमेधी भवेत्पुनः ।

न वटुर्न वनस्थश्च स सर्वाश्रमवर्जित' इति ।

तथा त्रिदण्डधारणं बहूदकधर्म इत्युक्तं स्कान्दे –

'बहूदकश्च सन्यस्य बन्धुपुत्रादिवर्जितः ।

गोवालरज्जुसम्बन्धं त्रिदण्डं शिक्यमुद्धतम् ।

जलपात्रं पवित्रं च खनित्रं च कृपाणिका ।

शिखा यज्ञोपवीतं च देवताराधनं चरे'दिति ।

तथा हंसस्याप्येकदण्डत्वं किमु परमहंसस्येति । हंसस्य लक्षणमपि तत्रैव –

'हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षाहारं तथैव च ।

एकं तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात्'इति ।

परमहंसे शिखायज्ञोपवीतादिराहित्ये एकदण्डत्वे च स्कान्दपुराणम्

'कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीतनिवारिणीम् ।

अक्षमालां च गृह्णीयाद्वैणवं दण्डमव्रणम् ।।

माधूकरमथैकान्नं परहंसः समाचरेत् ।

परमहंसास्त्रिदण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मिताम् ।।

शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यकर्म परित्यजेत्'इति ।।

तथा जाबालश्रुतिः –

'दण्डं कमण्डलुं शिक्यं जलपात्रं पवित्रकम् । शिखां यज्ञोपवीतं चेत्येतत्सर्वं स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्' इत्यादि ।।

तथा पिप्पलादशाखायाम् –

'सशिखं वपनं कृत्वा यज्ञसूत्रं त्यजेद्बुधः । यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति

धारयेत्' इति । तथा,

'अग्निहोत्रविनाशे तु जुह्वादीनि यथा त्यजेत् ।
तथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रमनिर्वृतः ।
तद्वद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः' ।

तथा विश्वामित्रोऽपि –

अथ परः परिव्राजलिङ्गः सर्वतः परिमोक्षमेके इमं कमण्डलुं च परित्यज्य ब्रह्मानुव्रजेत शिखायज्ञोपवीतकमण्डलुकपालानां त्यागी' इति ।।

तथा बोधायनोऽपि –

'अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनकषायं शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुपात्रमित्येतानि वर्जयित्वाथैकदण्डमापाद्य सखा मे गोपाय' इति ।

तथा स्मृत्यन्तरेऽपि –

'यथानुविदितं तत्स्यात् परब्रह्म सनातनम् ।
तदैकदण्डं सङ्गृह्य उपवीतं शिखां त्यजेत्' ।

तथा स्मृत्यन्तरम् -

'शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दण्डमाददीत' इति ।

।। इति यतिधर्मनिरूपणम् ।।

कालनिर्णयप्रकरणे यतिविषये संस्कारः

तत्र विशेषमाह पुलस्त्यः–

'कुटिचको बहूदश्च हंसः परमहंसकः ।
चतुर्विधान्नं भिक्षूणामेकदण्डित्रिदण्डिनाम् ।
षोडशंनि नवान्नानि सपिण्डीकरणं न चे'ति ।

नवान्नानि नवश्राद्धानि ।

नागरखण्डे –

'यतीनां प्रेतकार्ये तु नरकं याति नान्यथा ।
उदकं नात्र दातव्यं सपिण्डं श्राद्धकर्म च ।
नारायणं समुद्दिश्य कुर्यादेकादशेऽहनि ।
दशद्वादश चाष्टौ वा भोजयेद् ब्राह्मणोत्तमान् ।

पाद्मपुराणे –

'चतुर्थमाश्रमं गच्छेद् ब्रह्मविद्यापरायणः ।
एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वस्वं च विवर्जयेत् ।
एकादशेऽह्नि सम्प्राप्ते यद्वापि द्वादशेऽहनि ।
पार्वणेन विधानेन श्राद्धं कुर्यात्तदौरसः ।
प्रत्यब्दं दार्शिकं श्राद्धं तीर्थे चैव महालये ।
सम्बोधनामगोत्रेण श्राद्धकाले तु नित्यश' इति ।

एतत्परमहंसव्यतिरिक्तविषयम् । औरसश्राद्धे अधिकार इत्युक्तं ब्रह्माण्डे –

'अधिकारस्तु सर्वेषां यतीनां प्रेतकर्मणि ।

श्राद्धाधिकारो नैव स्याद्यतीनामौरसं विने'ति ।

इतरेषामप्यधिकारमाह वसिष्ठः –

'चतुर्विधानां भिक्षूणां ज्ञातिबन्धुसुतादिभिः ।

द्वादशेऽहनि कर्तव्यं तेषां श्राद्धं तु पार्वण'मिति ।

सुमन्तुरपि –

'औरसः क्षेत्रजो वापि भ्राता वा तत्सुतोऽपि वा ।

कुर्यात्तु पार्वणं श्राद्धं शिष्यान्तेवासिभूमिपा इति ।।

पुलस्त्यः–

'कुटीचकं तु प्रदहेत्पूरयेच्च बहूदकम् ।

हंसं जले विनिक्षिप्य परहंसं विकीरयेत् ।।

सपिण्डीकरणं नैव सर्वेषां स्मृतिशासनात् '

।।इति यत्यादीनां सपिण्डीकरणनिषेधः ।।

अथ यतिभिक्षा । भिक्षाविषये वैश्वदेवात्प्रागेव भोजनकाले वा यदा कदा भिक्षुके गृहमागते सति भिक्षां दद्यात् ।

शातातपः –

काले वा यद्यकाले वा भिक्षुके गृहमागते ।
भिक्षां द्यात्प्रयत्नेन यतये ब्रह्मचारिणे ।। इति ।

पराशरः –

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेत् ।
वैश्वदेवकृतं दोषं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितम् ।
न तु भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहयेत् । इति ।

दत्वा विसर्जयेत् इति ।

श्राद्धविषये सङ्ग्रहे –

'गृह्याग्निशिशुदेवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
श्राद्धपाको न दातव्यो यावत्पिण्डान्न निर्वपेत्' ।

तत्रापवादः –

'अदत्वा भिक्षवे भिक्षां यः श्राद्धं कुरुते द्विजः ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता तथा पिता' । इति ।

आपस्तम्बोऽपि – भिक्षां पुरस्तादप्रयोजितां भोज्यं मते ।

प्रजापतिरपि – दुष्कृतकर्मणः ।
न तस्य पितरोऽश्नन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्ताभ्यवमन्यत इति ।

वृद्धकात्यायनः –

अदुष्टं पथिकं साधुं यतिं यः परिवर्जयेत् ।
स तस्य सुकृतं दत्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते ।
तथैव च गृहस्थस्य निराशो भिक्षुको गतः ।
इष्टं दत्तं तपोऽधीतं सर्वमादाय गच्छति । इति ।

दानफलं पराशरस्मृतिः –

'यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात्पृथग्जलम् ।
तदन्नं मेरुणा तुल्यं सागरोपमम् । इति ।

अदाने दोषस्तत्रैव –

'यतिश्च ब्रह्मचारी च सिद्धान्नस्वामिनावुभौ ।
तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' । इति ।
आत्मार्थं पाचयेदन्नं न देवातिथिकारणात् ।
पूतिगन्धश्मशाने च स भवेद् ब्रह्मराक्षसः । इति ।

यतिस्तुतिः -स्मृतिः –

वटौ तु समदत्तं स्याद्गृहस्थे द्विगुणं भवेत् ।
वानप्रस्थे शतगुणं यतौ दत्तमनन्तकम् ।
ब्रह्मचारिसहस्रेण वानप्रस्थशतेन च ।
गृहस्थानां तथा कोट्या यतिरेको विशिष्यते' । इति ।

देवलः –

कुटीचको बहूदको हंसः परमहंसकः ।

एतेभ्यः क्रमशो दत्तं विज्ञेयं पूर्ववत्फलम् । इति ।

भागवते भगवानुवाच –

यत्र भिक्षुरहं तत्र तं च मां विद्धि पाण्डव! ।
पूजिते पूजितोऽहं वै पूजितास्सर्वदेवताः ॥

॥ इति कालनिर्णयप्रकरणे यतिप्रकरणम् ॥

कृष्णाचार्यस्मृतिमुक्तावल्यां श्राद्धप्रकरणे

श्राद्धे यतिनिमन्त्रणे

योगीश्वरः-

'पूयेच्छ्राद्धकाले तु यतिं च ब्रह्मचारिणम् ।
विप्रानुद्धरते पापात्पितृमातृगणानपि ।
आयुः प्रजां यशः स्वर्गं कीर्तिं पुष्टिं जयं बलम् ।
पशून् सुखं धान्यं प्राप्नोति यतिपूजनात्' इति ।

तथा शातातपः-

'काले वा यदि वाकाले यतिर्यस्यागतो गृहम् ।
पितृनुद्दिश्य दातव्यं पितृणां दत्तमक्षयम्' इति ॥

देवलोऽपि-

'वटौ तु समदत्तं स्याद्गृहस्थे द्विगुणां स्मृतम् ।
वानप्रस्थे शतगुणं यतौ दत्तमनन्तकम्' इति ॥

विष्णुरपि-

'अपि स्यात्स्वकुलेऽस्माकं पूजयेद्यस्तु योगिनः ।

यतीञ्छ्राद्धे प्रयत्नेन तेन तुष्यामहे वयम्' इति ।।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि-

'गृहस्थं पूजयेद्यस्तु विश्वेदेवाः सुपूजिताः ।

वानप्रस्थेन ऋषयो वालखिल्यपुरोगमाः ।।

यतीनां पूजया चापि ब्रह्मसाक्षात्सुपूजितम्' इति ।। तथा-

'काले वा यदि वाकाले श्राद्धं कुर्वन्नतन्द्रितः ।

पितृणां तृप्तिकामस्तु यतीन्प्रार्थ्य निमन्त्रयेत् ।

विना मांसेन मधुना विना दक्षिणयाशिषा ।

पूरिपूर्णं भवेच्छ्राद्धं यतिषु श्राद्धभोजिषु' ।। तथा -

'यो यतिं पूजयेद्भक्त्या पित्रर्थे श्राद्धकर्मणि ।

प्रेतयोनिविनिर्मुक्ताः पितरो यान्ति सद्गतिम्' इति ।

तथा पाद्मे-

'येषां भुङ्क्ते गृहे श्राद्धे पितृकर्मणि भिक्षुकः ।

आकल्पकालिका तृप्तिः पितृणामुपजायत' इति ।।

तथा आग्नेये कृष्णः-

'यस्य गेहे यतिर्भुङ्क्ते ग्रासमात्रमपि द्विजः ।

तुष्यन्ति पितरस्तस्य त्रयो लोकाः सहेश्वराः' ।

सङ्ग्रहे-

'संक्रान्तौ ग्रहणे चैव व्यतीपाते दिनक्षये ।

श्राद्धकालस्तु विज्ञेयो भिक्षुके गृहमागने ।

काले वा यदि वाकाले यतिर्यस्य गृहं गतः ।

पितॄनुद्दिश्य दातव्यं पितृणां तृप्तिमिच्छते'ति ।।

ननु, गृहाग्निशिशुदेवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

श्राद्धपाको न दातव्यो यावत्पिण्डान्न निर्वपेत्' ।।

तथा- 'यतिश्च ब्रह्मचारी च श्राद्धे तौ न निमन्त्रये'दिति ।। तथाग्नेये कृष्णबलभद्रसंवादे-

'एवमेव न सन्देहः सन्यासिनि गृहं गते ।

पूर्वमामन्त्रणं कृत्वा नहि भोजयिता यदि ।

एकभिक्षाशनं भुङ्क्ते यतिः पूर्वनिमन्त्रितः ।

श्वभ्यः प्रयच्छेदिन्द्रस्तान् दाता च नरकं व्रजे'दिति ।।

'यतिः पुनर्भुंगेकत्र व्याधः स्याद्दशजन्मसु ।

अतः स्वयं समागच्छेद्यतिरस्मद्गृहं गुरो ।

भक्त्यैव पूजयिष्यामः न चेदिष्टं समर्प्यताम्' ।

इत्यादिवचनैर्यतेर्निमन्त्रणस्य तस्यैकभिक्षायाश्च निन्द्रितत्वश्रवणात् कथं श्राद्धे यतिभोजनम्? इति चेदुच्यते,

'येषां भुङ्क्ते गृहे श्राद्धे पितृकर्मणि भिक्षुकः ।

आकल्पकालिका तृप्तिः पितृणामुपजायते' इति पाद्मे । तथा स्मृत्यन्तरे-

'अदत्वा भिक्षवे भिक्षां यच्छ्राद्धं कुरुते द्विजः ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता तथा पिते'ति ।। तथा-

'काले वा यदि वाकाले । पितृणां तृप्तिकामस्तु यतीन्प्रार्थ्य निमन्त्रयेत् । विना मांसेन मधुने'त्याद्युक्तवचनजातैः,तथा ब्राह्मे-

'यतीश्वरश्च करणं राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रः कुतपः कालः छागः कृष्णाजिनस्तथा ।

गौराः कृष्णास्तथारण्यास्तथैव त्रिविधास्तिलाः ।

पितृणां तृप्तये सृष्टा दशैते ब्रह्मणा स्वयम् '।।

इत्युक्त उक्तवचनेन श्राद्धे यतिभोजने महाफलस्य तत्र तदकरणे प्रत्यवायस्य च श्रवणेन श्राद्धे यतिभोजने महाफलस्य तत्र तदकरणे प्रत्यवायस्य च श्रवणेन श्राद्धे यतिभोजनस्य कर्तव्यत्वे सिद्धे निषेधवचनस्य केचन निमन्त्रणस्य निषेधपरत्वेन यतेर्दैवादागमने भिक्षार्थं प्रार्थयेत् । तत्र तेषां सम्मतौ -

'उपविश्यासने विप्रानर्चयित्वा विधानतः ।

पिण्डार्थमन्नमुद्धृत्य भिक्षां दद्यात्ततः स्वयम्' इति ।।

पिण्डनिर्वापणपर्यन्तं श्राद्धपाकदानस्य निषेधकवचनमवलम्ब्य गतिमाहुः ।।

अपरे, तु श्राद्धनिमन्त्रणाङ्गीकारस्य तेषामेव दोषत्वश्रवणात् । कर्तुश्च यतिभोजने बहुफलश्रवणश्च । उभयाविरोधेन श्राद्धे क्षणादिरूपनिमन्त्रण-मृत्वा तूर्ष्णीं विप्रपङ्क्तौ भोजयन्ते । श्राद्धपाकनिषेधवचनं तु दैवादागतयतिविषयमिति मन्यन्ते ।।

वृद्धास्तु,

'अपि स्यात्स्वकुलेऽस्माकं पुजयेद्यस्तु योगिनः ।

यतीञ्छ्राद्धे प्रयत्नेन तेन तुष्यामहे वयम् ।

पितृणां तृप्तिकामस्तु यतीन्प्रार्थ्य निम्त्रयेत् ।

विना मांसेन मधुना'

इत्यादिनिमन्त्रणादिवाक्यबलान्निषिद्धपरित्यागेन यतयो भोज्या एवेत्याहुः । येषां पक्षे निषेधवाक्यं तु निमन्त्रणागोचरग्रामैकरात्रिवासिमधुकरवृत्ति-

यतिपरमित्यसेयमिति ।।

'परितो योजनत्रयाच्छ्राद्धार्थं प्रार्थयेद्भिक्षुम्'

इत्यादिवाक्यबलात्तदेवावगम्यते ।। तथा-

'योगिनां पूजयेन्नित्यं दृष्टतत्वं मनीषिणम् ।

तेषां तु दत्तमक्षय्यं श्राद्धं भवति नान्यथे'ति ।। तथा-

यतिवृत्तौ स्थितान्नित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा ।

पूर्वमेव परीक्षेत श्राद्धार्थं तु विशेषतः'

इत्यादेश्च तदेवावगम्यत इति ।।

'यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात्पुनर्जलम्' । इत्यादि श्राद्धप्रकरण एव सन्यासपद्धतावभिधानात् इति सर्वमनवद्यम् ।।

।। इति श्रीकृष्णाचार्यस्मृतिमुक्तावल्यां यतिधर्मसङ्ग्रहः समाप्तः ।।

नैमित्तिककर्मसङ्ग्रहोक्तयत्याराधनविधिः

यतीनां वृन्दावनस्थापनम् ।

अथ वृन्दावनप्रतिष्ठाविधिरुच्यते ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि, प्रतिष्ठां वृन्दावनस्य च ।
पुण्याहं वाचयित्वादौ, वास्तु पूजनमाचरेत् ॥ १॥
आचार्यं वरयेत्पश्चात् ब्राह्मणान् ऋत्विजांस्तथा ।
पञ्चगव्यं मेलयित्वा तत्तन्मन्त्रेण देशिकः ॥ २॥
अश्वत्थतुलसीबिल्वमृत्तिकालेपनं तथा ।
शुद्धेन वारिणा सम्यक्, प्रक्षाल्य पौरुषेण च ॥ ३॥
तप्तताडनदोषार्थमग्निसूक्तं त्रिधा पठेत् ।
वृन्दावनस्याधोभागे कूर्ममावाहयेत्ततः ॥ ४॥
वृन्दावनस्य पार्ष्णैः मच्छकूर्मादिकानपि ।
वृन्दावनपुरोभागे प्राणनाथं प्रपूजयेत् ॥ ५॥
आवाह्य विधिवच्चैव होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥ ६॥
पञ्चविंशतितत्वानि तथा पुरुषसूक्ततः ।
अष्टाक्षरेण शतं चरुणा गोघृतेन च ॥७॥
ततः स्विष्टकृतं हुत्वा, होमशेषं समापयेत् ।
कलशोद्वासनं कुर्याद् गृहीत्वा कलशानपि ॥ ८ ॥
धाम प्रदक्षिणीकृत्य, वाद्यघोषपुरःसरैः ।
बिम्बस्य च पुरोभागे धान्यपीठे निधाय च ॥९॥
पीठावरणपूजां च तत्वादिन्यासमाचरेत् ।

जयतीर्थाख्यगुरुं स्वामिनं रामश्चावाहयेत्ततः ।। १०।।
पञ्चामृतैरभिषिच्याथ, ततो कलशोदकेन च ।
वस्त्रेणाच्छादयेद्बिम्बं गन्धपुष्पाक्षतैरपि ।। ११।।
धूपदीपौ ततः कृत्वा महानैवेद्यमुत्तमम् ।
ताम्बूलं नारिकेलं च कर्पूरार्तिक्यमेव च ।।१२।।
प्रदक्षिणनमस्कारान् मन्त्रपुष्पाक्षतादिभिः ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् फलताम्बूलदक्षिणाः ।।१३।।
गुरवे दक्षिणां दद्यात्, कोटिं लक्षं सहस्रकम् ।
तदर्धं ऋत्विजांश्चैव, तदर्ध पारणाकृताम् ।।१४।।
आश्वभ्य आश्वपाकेभ्यो दद्यादन्नं समस्तशः ।
दीनान्धकृपणादिभ्यो भूरि दानं यथोचितम् ।।१५।।
प्रतिष्ठा दक्षिणाहीना यजमानं हिनस्ति हि ।
आचार्यं मन्त्रहीनं च शिल्पिनं मानहीनतः । ।। १६।।
अन्नहीना हरेद्राष्ट्रं गोहीनायुर्हरेद् ध्रुवम् ।
पादयोः प्रणिपत्याथ दक्षिणांश्च निवेदयेत् ।। १७।।

वृन्दावनपरिशिष्टविषयः

तदुदकैः बळित्थेत्यादिमन्त्रैः पुरुषसूक्तविष्णुसूक्तवामनसूक्तविदः, मघवन्विदा,मन्युसूक्त,पवमानसूक्ताश्च महाशान्ति महासौरसुरास्त्वाम् अभिषिंचत्वित्यादि मन्त्रैश्च अभिषिच्य,वस्त्रादिभिरलंकृत्य ।।

गोलकत्रयचिन्तनक्रमेण स्थितिन्यास, लयन्यास, प्रकारेण आवाह्य पञ्चामृताभिषेकपूर्वकं, शुद्धाभिषेकं कृत्वा, वृन्दावनं काषायवस्त्रादिभिः अलङ्कृत्य सम्पूज्य, महानैवेद्यान्तं कृत्वा, यस्य स्मृत्येति, वाचयित्वा,

पञ्चरात्रोक्तप्रतिष्ठोक्तसङ्कल्पप्रभृति, आचार्यवरणं, वृन्दावनशिलाशुद्धिं कृत्वा तदनन्तरं कलशस्थापनमारभ्य, जलाधिवास, गव्याधिवास धान्यधिवास, अग्न्युत्तारण, नेत्रोन्मीलनं सम्पाताज्येन, इत्यादि ।

सृष्टि, स्थिति, संहार, न्यासक्रमेण, पादनाभिशिरः स्पृष्ट्वा वृन्दावस्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । प्राणप्रतिष्ठाक्रमः प्रतिष्ठाप्रयोगे द्रष्टव्यः ।।

शिलारूपवृन्दावने, तेजोरूप प्रतिमान्तर्गत श्रीश्रीपरमहंसेत्यादि गुणगणालङ्कृतेत्यादि श्रीश्रीअमुकनामकः, गुर्वन्तर्गत श्रीरामचन्द्रमावाहयामि इति आवाहिनादि मुद्रान् प्रदर्श्य, 'यागावसानपर्यन्त'मित्यादि श्लोकैः । प्रतिष्ठाप्रयोगस्थ विराट्रूपध्यानश्लोकैः च ध्यात्वा नित्यपूजावत् पूजां कुर्यात्

।। इति यतीनां वृन्दावनस्थापनप्रयोगःसमाप्तः ।।

यतिसंस्कारविधिः स्मृतिरत्नाकरोक्तः

यतीनां प्रेतसंस्कारविधिं वक्ष्याम्यशेतः ।
स्नात्वा गृहस्थः शुद्धात्मा यतिसंस्कारमाचरेत् ।। १।।
पुंसूक्तेन च गायत्र्या देहं संस्नापयेद्यतेः ।
शिक्ये शरीरमारोप्य गन्धमाल्यैरलङ्कृतः ।।२।।
घोषितं जयशब्देन दुन्दुभीनां रवैस्तवैः ।
ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा गत्वा गत्वाऽन्यतो दिशम् ।।३।।
नदीतीरेऽश्वत्थमूले गोष्ठे देवालयेपि वा ।
अधस्ताद् ब्रह्मवृक्षस्य निस्वने व्याहृतीः जपेत् ।।४।।
दण्डयामप्रमाणेन कुण्डगव्यैस्तु पञ्चभिः ।

पञ्चामृतैर्वा सम्प्रोक्ष्य सप्तव्याव्याहृतिभिस्तथा ॥ ५॥

याम्याग्रान् दर्भमास्तीर्य देहंसंस्थापयेद्यतेः ।

शरीरं पुरुषसूक्तेन स्नापयेत्कृत्यवित्तमः ॥ ६॥

गन्धमाल्यादिभिः सम्यगलङ्कृत्य समं ततः ।

विष्णो हव्यं रक्षस्वेति देहं गर्ते निधापयेत् ॥७॥

दद्याद्दण्डं दण्डहस्ते इदं विष्णुरिति स्मरेत् ।

जपेत् हृदयदेशे तु मनुं हंसमिति प्रभोः ॥८॥

हंसःशुचिषदिति वा साक्षाद्धन्यो भवेदिति ।

मूर्ध्नि देशे ब्रह्म ब्रह्मजज्ञामिति मन्त्रं जपेन्मनुम् ॥९॥

पुंसूक्तं तु भ्रुवोर्मध्ये पुरुषं संस्मरञ्जपेत् ।

मन्त्रेण मूर्ध्नि भिद्येत भूमिर्भूमिमगादिति ॥१०॥

भूया स्मपुत्रैः पशुभिः ये नोद्वेष्टि स भिद्यताम् ।

इति मन्त्रेण मूर्धानं सम्भिद्यात्प्रणवेन वै ॥११॥

लवणेनाकृतिर्भिश्च त्रिभिर्व्याहृतिपूर्वकैः ।

शरीरमस्याभिमृश्य सतारां व्याहृतीं जपेत् ॥१२॥

पूजयेद्देवयज्ञेन अग्निस्थं हरिमादरात् ।

अनिलाग्निसमित्रीवै गर्तं समभिपूजयेत् ॥१३॥

न चात्रशेषसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रियाः ।

अभ्यासयोगयुक्तानां शरीरं तु विनिक्षिपेत् ॥१४॥

स्याद्रक्षितं शृगालाद्यैः कर्तुं दोषी भवेद्यदि ।

तस्मिन् देशेऽप्यनावृष्टिर्भवत्येव न संशयः ॥१५॥

ज्ञातिपुत्रकलत्राणां परिव्राण्मरणे सति ।
नास्त्येव सूतकं तेषां स्नानमप्याचरेत् नतु ॥ १६॥
यतीनां मरणे प्राप्ते स्पृष्टास्पृष्टं न विद्यते ।
आशौचबुध्या स्नानेन नरकं प्रतिपद्यते ॥ १७॥

ततः परेहनि परस्मिन् वा, शिष्यवर्गैः यथा सम्भवं वासुदेवादिचत्वारि रूपाणि उद्दिश्य आराधनं कुर्यात् । कृतौ वाऽकृतौ वा तस्य प्रेतत्वं नास्ति । भगवत्पूजार्थं शिष्यवर्गैः करणीयम् । अकरणे शिष्याणां प्रत्यवायो अस्ति । करणे महत्पुण्यं भवति । एवं प्रतिसंवत्सरं शिष्याः यथाशक्त्या तस्मिन्नहनि समाराधनं कुर्यात् ॥

॥ इति यतिसंस्कारविधिः समाप्तः ॥

स्मृतिग्रन्थेषु यतिधर्मनिरूपणम्

मनुस्मृतौ षष्ठोऽध्यायः

प्राजपत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
आत्मन्यग्नीन्त्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ।। ३८ ।।
यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ।
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ।। ३९ ।।
यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ।। ४० ।।
आगारादभिर्निष्क्रान्तः पवित्रो पचितो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ।। ४१ ।।
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य सम्पश्यन्न जहाति न हीयते ।। ४२ ।।
अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्रममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽङ्कुसुको (साश्वयिको) मुनिर्भावसमाहितः ।। ४३ ।।
कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता ।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्
।। ४४ ।।
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेशं भृतको यथा ।। ४५ ।।
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिवेत् ।

सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ।। ४६ ।।

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।

न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ।। ४७ ।।

क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।

सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ।। ४८ ।।

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।

आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ।। ४९ ।।

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ।। ५० ।।

न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।

आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरागारमुपसम्व्रजेत् ।। ५१ ।।

क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।

विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ।। ५२ ।।

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ।। ५३ ।।

आबु दारुपात्रं च मृण्मयं वैदलं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।। ५४ ।।

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जते विस्तरे ।

भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ।। ५५ ।।

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ।। ५६ ।।

आभे न विषादी स्यल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।

प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ।। ५७ ।।

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ।

अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ।। ५८ ।।

अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।

ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ।। ५९ ।।

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।

अहिंसया च भूतानाममृतत्त्वाय कल्पते ।। ६० ।।

अवेक्षेत गीतर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।

निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ।। ६१ ।।

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।

जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ।। ६२ ।।

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च सम्भवम् ।

योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यानन्तरात्मनः ।। ६३ ।।

अधर्मप्रभवं चैव दुखयोगं शरीरिणाम् ।

धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ।। ६४ ।।

सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।

देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेु च ।। ६५ ।।

भूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।

समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ।। ६६ ।।

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।

न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ।। ६७ ।।

संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
शरीरस्यत्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ।। ६८ ।।
अह्ना रात्र्या च याञ्जन्तून्हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षडाचरेत् ।। ६९ ।।
प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृतः ।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमन्तप ।। ७० ।।
दह्यन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ।। ७१ ।।
प्राणायामैर्दहेद्दोषन्धारणाभिश्च किल्विषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गानूध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ।। ७२ ।।
उच्चवचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
ध्यानयोगेन संपश्येद्गतिमस्यान्तरात्मनः ।। ७३ ।।
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ।। ७४ ।।
अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ।। ७५ ।।
अस्थिस्यूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ।। ७६ ।।
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ।। ७७ ।।
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्रहाद्विमुच्यते ।। ७८ ।।

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।

विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ।। ७९ ।।

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निष्पृहः ।

तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ।। ८० ।।

अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैःशनैः ।

सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ।। ८१ ।।

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितम् ।

न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुते ।। ८२ ।।

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।

आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ।। ८३ ।।

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ।। ८४ ।।

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ।। ८५ ।।

विष्णुस्मृतौ पञ्चनवतितमोऽध्यायः

वानप्रस्थस्तपसा शरीरं शोषयेत् । ग्रीष्मे पञ्चतपाः स्यात् ।

आकाशशायी प्रावृषि । आर्द्रवासा हेमन्ते । नक्ताशी स्यात् ।

एकान्तरद्व्यन्तरत्र्यन्तराशी वा स्यात् । पुष्पाशी । फलाशी ।

शाकाशी । पर्णाशी । मूलाशी ।

यवान्नं पक्षान्तयोर्व्वा सकृदश्नीयात् ।

चान्द्रायणैर्वा वर्त्तेत । अस्मकुट्टः । दन्तोलूखलिकोवा ।

तपोभूलमिदं सर्वं दैवमानुषजं जगत् ।

तपोमध्यं तपोऽन्तश्चतपसा च तथावृतम् ।।

यद्दुश्चरं यदुरापं यद्दूरं यच्च दुष्करम् ।

सर्वं तत्तपसा साध्यं तपोहि दुरतिक्रमम् ।

।। इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ।

अथ त्रिष्वाश्रमेषु पक्ककषायः प्राजपत्यामिष्टिं कृत्वा
सर्ववेदसदक्षिणां दत्वा प्रव्रज्याश्रमी स्यात् ।

आत्मन्यग्नीनारोप्य भिक्षार्थं ग्राममियात् ।

सप्तागारिकं भैक्ष्यमादद्यात् ।अलाभे न व्यथेत ।

न भिक्षुकं भिक्षेत । भुक्तवति जनेऽतीते पात्रसम्पाते भैक्ष्यमादद्यात् ।

मृण्मये दारुपात्रेऽलावपात्रे वा । तेशञ्च तस्याद्भिः शुद्धिः स्यात् ।

अभिपूजितलाभादुद्विजेत । शून्यागारनिकेतनः स्यात् ।

वृक्षमूलनिकेतनो वा । न ग्रामे द्वितीयां रात्रिमावसेत् ।

कौपीनाच्छादनमात्रमेव वासनमादद्यात् ।

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् । वस्त्रपूतं जलमादद्यात् ।

सत्यपूतं वदेत् । मनःपूतं समाचरेत् ।

मरणं नाभिकामयेत जीवितञ्च । अतिवादांस्तितिक्षेत ।

न कञ्चनावमन्येत । निराशीः स्यात् । निर्नमस्कारः ।

वास्यैकं तक्षतो बाहु चन्दनेनैकमुक्षतः ।

नाकल्याणं च कल्याणं तयोरपि च चिन्तयेत् ।।

प्राणायामधारणाध्याननित्यः स्यात् ।

संसारस्यानित्यतां पश्येत् । शरीरस्याशुचिभावम् ।

जरया रूपविपर्य्ययम् ।

शारीरमानसागन्तुकव्याधिभिश्चोपतापम् । सहजैश्च ।

नित्यान्धकारे गर्भे वसति मूत्रपुरीषमध्ये च ।

तत्र च शीतोष्णदुःखानुभवनम् ।

जन्मसमये योनिसङ्कटनिर्गमान्महद्दुःखानुभवनम् ।

बाल्ये मोहं गुरुपरवश्यताम् । अध्ययनादनेकक्लेशम् ।

यौवनं च विषयप्राप्तावमार्गेण तदवाप्तौ विषयसेवनान्नरके पतनम् ।

अप्रियैर्वसतिं प्रियैश्च विप्रयोगम् ।

नरकेषु च सुमहद्दुःखम् । संसारसंसृतौ तिर्य्यग्योनिषु च ।

एवमस्मिन् सततपापिनि संसारे न किञ्चित् ।

यदपि किञ्चिद्दुःखापेक्षया सुखसञ्ज्ञं तदप्यनित्यम् ।

तत्सेवाशक्तावलाभेनवा महद्दुःखम् ।

शरीरं चेदं सप्तधातुकं पश्येत् ।

वसारुधिरमांसास्थिमेदोमज्जाशुक्रात्मकं चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धि च मलायतनं

सुखशतैरपि वृत्तं पिकारि प्रयत्नाद् धृतमपि विनाशि कामक्रोधलोभमोह-मदमात्सर्य्यस्थानं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकं अस्थिशिराधमनिश्नायुयुतं रजस्वलं षट् त्वक्पेशि अस्थ्नां त्रिभिः शतैः षष्ठ्यधिकैर्धार्य्यमाणम् ।।

तेषां विभागः ।।

सूक्ष्मैः सह चतुःषष्टिर्दशनाः , विंशतिर्नखाः , पाणिपादशलाकाश्च, षष्टिरङ्गुलीनां पर्व्वाणि, द्वे पार्ष्ण्योः , चतुष्टयं गुल्फेषु, चत्वार्य्यरत्न्योः , चत्वारि जङ्घयोः, द्वेद्वे, जानुकपोलयोर्द्वे द्वे अक्षतालूषकश्रोणिफलकेषु, भगास्थ्येकं, पृष्ठास्थि पञ्चचत्वारिंशद्भागं, पञ्चदशास्थीनि ग्रीवा, जान्वेकं , तथा हनुः, तन्मूले च द्वे, द्वे ललाटाक्षिगण्डे, नासा घनास्थिका, अर्बुदैः स्थानकैश्च सार्द्धं द्विसप्ततिः पार्श्वकाः, उरः सप्तदश, द्वौ शङ्कौ, चत्वारि कपालानि शिरश्चेति ।।

शरीरेऽस्मिन् सप्तशिराशतानि ।

नव स्नायुशतानि ।

धमनीशते द्वे ।

पञ्चपेशीशतानि ।

क्षुद्रधमनीनामेकोनत्रिंशल्लक्षाणि नवशतानि षट्पञ्चशद्धमन्यः ।

लक्षत्रयं श्मश्रुकेशकूपानाम् ।

सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् ।

सन्धिशते द्वे ।

चतुःपञ्चाशद्रोमकोटयः सप्तषष्टिश्च लक्षाणि ।

नाभिरोजोगुदं शुक्रं शोणितं शङ्को मूर्द्धा कण्ठो हृदयं

चेति प्राणायतनानि ।

बाहुद्वयं जङ्घाद्वयं मध्यं शीर्षमिति षडङ्गानि ।

वसा वया अवहननं नाभिः क्लोमो यकृत् प्लहाक्षुद्रान्त्रं वुक्की वस्तिः पुरीषाधानमामाशयोहृदयं स्थूलान्त्रं गुदमुदरं गुदकोष्ठम् ।

कनीनिके अक्षिकूटे शष्कुलीकर्णौ कर्णपत्रकौ गण्डौ भ्रुवौ शङ्खकौ दन्तवेष्टावोष्ठौककुन्दरे वंक्षणौ वृषणौ वुक्कौ श्लेष्मसङ्घातकौ स्तनौ उपजिह्वा स्फिचौ बाहू जङ्घे ऊरुपिण्डिके तालदरंवस्तिशीर्षौ चिवुकं गलगुण्डिके अवटश्चेत्यस्मिन् शरीरके स्थानानि ।

शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाश्च विषया ।

नासिकालोचनत्वग्जिह्वाश्रोत्रमिति बुद्धिन्द्रियाणि ।

हस्तौ पादौ पायूपस्थं जिह्वेति कर्मेन्द्रियाणि ।

मनोबुद्धिरात्मा चाव्यक्तमितीन्द्रियातीताः ।

इदं शरीरं वसुधे! क्षेत्र मित्यभिवीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ।।

क्षेत्रज्ञमेव मां विद्धि सर्वक्षत्रेषु भाविनि ।

क्षेत्रं क्षेत्रज्ञविज्ञानं ज्ञेयं नित्यं मुमुक्षुणा ।

।।इति वैष्णवे धर्म्यशास्त्रे षण्णनवतितमोऽध्यायः ।।

।। महाभारतोक्तयतिधर्माः ।।

श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ।।१४७।।

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणादिधर्मनिरूपणपूर्वकं
शूद्रस्य यतिशुश्रूषाप्रकारनिरूपणम्

'पराशर उवाच ।

क्षत्रा आरम्भयज्ञास्तु वीर्ययज्ञा विशः स्मृताः ।
शूद्रा परिचरायज्ञा जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ।।१।।

शुश्रूषाजीविनः शूद्रा वैश्या विपणिजीविनः ।
अनिष्टनिग्रहः क्षत्रा विप्राः स्वाध्यायजीविनः ।।२।।

तपसा शोभते विप्रो राजन्यः पालनादिभिः ।
आतिथ्येन तथा वैश्यः शूद्रो दास्येन शोभत ।।३।।

यतात्मना तु शूद्रेण शुश्रूषा नित्यमेव च ।
कर्तव्या त्रिषु वर्णेषु प्रायेणाश्रमवासिषु ।।४।।

अशक्तेन त्रिवर्गस्य सेव्या ह्याश्रमवासिनः ।
यथाशक्यं यथाप्रज्ञं यथाधर्मं यथाश्रुतम् ।।५।।

विशेषेणैव कर्तव्या शुश्रूषा भिक्षुकाश्रमे ।।६।।

आश्रमाणां तु सर्वेषां चतुर्णां भिक्षुकाश्रमम् ।
प्रधानमिति वर्ण्यन्ते शिष्टाः शास्त्रविनिश्चये ।।७।।

यच्चोपदिश्यते शिष्टैः श्रुतिस्मृतिविधानतः ।
तथाऽऽस्थेयमशक्तेन स धर्म इति निश्चितः ।।८।।

अतोऽन्यथा तु कुर्वाणाः श्रेयो नाप्नोति मानवः ।
तस्माद्भिक्षुषु शूद्रेण कार्यमात्महितं सदा ॥९॥
इह यत्कुरुते श्रेयस्तत्प्रेत्य समुपाश्नुते ।
तच्चानसूयता कार्यं कर्तव्यं यद्धि मन्यते ॥१०॥
असूयता तु तस्येह फलं दुःखादवाप्यते ।
प्रियवादी जितक्रोधो वीततन्द्रीरमत्सरः ॥११॥
क्षमावाञ्शीलसंपन्नः सत्यधर्मपरायणः ।
आपद्भावेन कुर्याद्धि शुश्रूषां भिक्षुकाश्रमे ॥१२॥
अयं मे परमो धर्मस्त्वनेनेदं सुदुष्करम् ।
संसारसागरं घोरं तरिष्यामि न संशयः ॥१३॥
विभयो देहमुत्सृज्य यास्यामि परमां गतिम् ।
नातः परं ममाप्यन्य एष धर्मः सनातनः ॥१४॥
एवं संचिन्त्य मनसा शूद्रो बुद्धिसमाधिना ।
कुर्यादविमना नित्यं शुश्रूषाधर्ममुत्तमम् ॥१५॥
शुश्रूषानियमेनेह भाव्यं शिष्टाशिना सदा ।
शमान्वितेन दान्तेन कार्याकार्यविदा सदा । ।१६॥
सर्वकार्येषु कृत्यानि कृतान्येव तु दर्शयेत् ।
यथा प्रियो भवेद्भिक्षुस्तथा कार्यं प्रसाधयेत् ॥१७॥
यदकल्प्यं भवेद्भिक्षोर्न तत्कार्यं समाचरेत् ।
यथाऽऽश्रमस्याविरुद्धं धर्ममात्राभिसंहितम् ॥१८॥
तत्कार्यमविचारेण नित्यमेव शुभार्थिना ।
मनसा कर्मणा वाचा नित्यमेव प्रसादयेत् ॥१९॥

स्थातव्यं तिष्ठमानेषु गच्छमानाननुव्रजेतथ ।
आसीनेष्वासितव्यं च नित्यमेवानुवर्तता ।।२०।।
धर्माब्धेन स्नेहेन पादौ संपीडयेत्सदा ।
उद्वर्तनादींश्च तथा कुर्यादप्रतिचोदितः ।।२१।।
नैरकार्याणि कृत्वा तु नित्यं चैवानुचोदितः ।
यथाविधिरुपस्पृश्य संन्यस्य जलभाजनम् ।।२२।।
भिक्षूणों निलयं गत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
ब्रह्मपूर्वान्गुरूंस्तत्र प्रणम्य नियतेन्द्रियः ।।२३।।
तथाऽऽचार्यपुदोगाणामनुकुर्यान्नमस्क्रियाम् ।
स्वधर्मचारिणां चापि सुखं पृष्ट्वाऽभिवाद्य च ।।२४।।
यो भवेत्पूर्वसंसिद्धस्तुल्यकर्मा भवेत्सदा ।
तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतरेषु कदाचन ।।२५।।
अनुक्त्वा तेषु चोत्थाय नित्यमेव यतव्रतः ।
संमार्जनमथो गत्वा कृत्वा चाप्युपलेपनम् ।।२६।।
ततः पुष्पबलिं दद्यापुष्पाण्यादाय धर्मतः ।
निष्क्रम्यावसथात्तूर्णमन्यत्कर्म समाचरेत् ।।२७।।
यथोपघातो न भवेत्स्वाध्यायेऽऽश्रमिणां तथा ।
उपघातं तु कुर्वाण एनसा संप्रयुज्यते ।
तथाऽऽत्मा प्रणिधातव्यो यथा ते प्रीतिमाप्नुयुः ।।२८।।
परिचारकोऽहं वर्णानां त्रयाणां धर्मतः स्मृतः ।
किमुताश्रमवृद्धानां यथालब्धोपजीविनाम् ।।२९।।

भिक्षूणां गतरागाणां केवलं ज्ञानदर्शिनाम् ।
विशेषेण मया कार्या शुश्रूषा नियतात्मना ॥३०॥
तेषां प्रसादात्तपसा प्राप्स्यामीष्टां शुभां गतिम् ।
एवमेतद्विनिश्चित्य यदि सेवेत भिक्षुकान् ।
विधिना स्वोपदिष्टेन प्राप्नोति परमां गतिम्' ॥३१॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४८॥

श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि वैष्णवधर्मपर्वणि

१०८ अध्याये - श्रीकृष्णोक्तयतिमहिमावर्णने -

'' यद् गृहस्थार्जितं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
निर्दहिष्यति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥७ ॥
दुर्वृत्ता वा सुवृत्ता वा ज्ञानिनोऽज्ञनिनोऽपि वा ।
गृहस्थैर्यतयः पूज्याः परत्र हितकाङ्क्षिभिः ॥८ ॥
एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी वा मुण्डितोऽपि वा ।
काषायदण्डधारोऽपि यतिः पूज्यो न संशयः ॥९॥
अपूजितो गृहस्थैर्वा तथा चाप्यवमानितः ।
यतिर्वाऽप्यतिथिर्वापि नरके पातयिष्यतः ॥१०॥
तस्मात्तु यतयः पूज्या मद्भक्ता मत्परायणाः ।
मयि सन्न्यस्तकर्माणः परत्र हितकाङ्क्षिभिः ॥ ''इति ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।

न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् '' म.भा १२-३ १९०, ४

श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि

अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः

।।भीष्मेण युधिष्ठिरंप्रति यतिशुश्रूषाप्रशंसनम् ।।

'पराशर उवाच ।

न तथा संप्रदानेन नोपवासादिभिस्तथा ।

इष्टां गतिमवाप्नोति यथा शुश्रूषकर्मणा ।।१।।

यादृशेन तु तोयेन शुद्धिं प्रकुरुते नरः ।

तादृग्भवति तद्धौतमुदकस्य प्रभावतः ।।२।।

शूद्रोप्येतेन मार्गेण यादृशं सेवते जनम् ।

तादृग्भवति संसर्गादचिरेण न संशयः ।।३।।

तस्मात्प्रयत्नतः सेव्या भिक्षवो नियतात्मना ।

उदकग्रहणाद्येन स्नपनोद्वर्तनैस्तथा ।।४।।

अध्वना कर्शितानां च व्याधितानां तथैव च ।

शुश्रूषां नियतं कुर्यात्तेषामापदि यत्नतः ।।५।।

दर्भाजिनान्यवेक्षेत भैक्षभाजनमेव च ।

यथाकामं च कार्याणि सर्वाण्येवोपसाधयेत् ।

प्रायश्चित्तं यथा न स्यात्तथा सर्वं समाचरेत् ।।६।।

व्याधितानां तु भिक्षूणां चेलप्रक्षालनादिभिः ।
प्रतिकर्मक्रिया कार्या भेषजानयनैस्तथा ॥७॥
पिंषणालेपनं चूर्णं कषायमथ साधनम् ।
नान्यस्य प्रतिचारेषु सुखार्थमुपपादयेत् ॥८॥
भिक्षाटनोऽभिगच्छेत भिषजश्च विपश्चितः ।
ततो विनिष्क्रियार्थानि द्रव्याणि सुमपार्जयेत् ॥९॥
यश्च प्रीतमना दद्यादादद्याद्भेषजं नरः ।
अश्रद्धया हि दत्तानि तान्यभोक्ष्याणि भिक्षुभिः ॥१०॥
श्रद्धया यदुपादत्तं श्रद्धया चोपपादितम् ।
तस्योपभोगाद्धर्मः स्याव्द्याधिभिश्च निवर्त्यते ॥११॥
आदेहपतनादेवं शुश्रूषेद्विधिपूर्वकम् ।
न त्वेवं धर्ममुत्सृज्य कुर्यात्तेषां प्रतिक्रियाम् ॥१२॥
स्वभावतो ही द्वन्द्वानि विप्रयान्त्युपयान्ति च ।
स्वभावतः सर्वभावा भवन्ति नभवन्ति च ।
सागरस्योर्मिसद्दशम विज्ञातव्या गुणात्मकाः ॥१३॥
विद्यादेवं हि यो धीमांस्तत्ववित्तत्वदर्शनः ।
न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा' ॥१४॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४८॥

श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति यतिशुश्रूषादिनानाधर्मकथनम्

पराशर उवाच ।

एवं प्रयतितव्यं हि शुश्रूषार्थमतन्द्रितैः ।
सर्वाभिरुपसेवाभिस्तुष्यन्ति यतयो यथा ॥१॥

नापराध्येत भिक्षोस्तु न चैनमवधीरयेत् ।
उत्तरं च न संदद्यात्क्रुद्धं चैव प्रसादयेत् ॥२॥

श्रेय एवाभिधातव्यं कर्तव्यं च प्रहृष्टवत् ।
तूष्णींभावेन वै तत्र न क्रुद्धमभिसंवदेत् ॥३॥

नाददीति परस्वानि न गृह्णीयादयाचितम् ।
लब्धालब्धेन जीवेत तथैव परितोषयेत् ॥४॥

कोपिनं तु न याचेत ज्ञानविद्वेषकारितः ।
स्थावरेषु दयां कुर्याज्जङ्गमेषु च प्राणिषु ॥५॥

यथाऽऽत्मनि तथाऽन्येषु समां दृष्टिं निपातयेतथ ।
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
संपश्यमानो विचरन्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥६॥

हिंसां चा यदि वाऽहिंसां न कुर्यादात्मकारणात् ।
यत्रेतरो भवेन्नित्यं दोषं तत्र न कारयेत् ॥७॥

एवं स मुच्यते दोषात्परानाश्रित्य वर्तयत् ।
आत्माश्रयेणा दोषेण लिप्यते ह्यल्पबुद्धिमान् ॥८॥

जरायुजाण्डजाश्चैव उद्भिज्जाः स्वेदजाश्च ये ।
अवध्याः सर्व एवैते बुधैः समनुवर्णिताः ॥९॥
निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
हिंसा यथाऽन्या विहिता तथा तोषं प्रयोजयेत् ।
तथोपदिष्टं गुरुणा शिष्यस्य चरतो विधिम् ॥१०॥
न हि लोभः प्रभवति हिंसा वाऽपि तदात्मिका ।
शास्त्रदर्शनमेतद्धि विहितं विश्वयोनिना ॥११॥
यद्येतदेवं मन्येत शूद्रो ह्यपि च बुद्धिमान् ।
कृतं कृतवतां गच्छेत्किं पुनर्यो निषेवते । ।१२॥
न शूद्रः पतते कश्चिन्न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥१३॥
अनुग्रहार्थं मनुना सर्ववर्णेषु वर्णितम् ॥१४॥
यदापवादस्तु भवेत्स्त्रीकृतः परिचारके ।
अभ्रावकाशशयनं तस्य संवत्सरं स्मृतम् ।
तेन तस्य भवेच्छान्तिस्ततो भूयोप्युपाव्रजेत् ॥१५॥
सवर्णाया भवेदेतद्धीनायास्त्वर्धमर्हति ।
वर्षत्रयं तु वैश्यायाः क्षत्रियायास्तु षट् समाः ।
ब्राह्मण्या तु समेतस्य समा द्वादश कीर्तिताः ॥१६॥
कटाग्निना वा दग्धव्यस्तस्मिन्नेव क्षणे भवेत् ।
शिश्नावपातनाद्वाऽपि विशुद्धिं समवाप्नुयात् ॥१७॥
अनस्थिबन्धमों तु यदि प्राणैर्वियोजयेत् ।
उपेष्यैकाहमादद्यात्प्राणायामांस्तु द्वादश ॥१८॥

त्रिः स्नानमुदके कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
अस्थिबन्धेषु द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।।१९।।
अनेन विधिना वाऽपि स्थावरेषु न संशयः ।
कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्यामपराधात्तु मुच्यते ।।२०।।
अदुष्टं क्षेपयेद्यस्तु सर्ववर्णेषु यश्चरेत् ।
तस्याप्यष्टगुणं विद्यात्प्रायश्चित्तं तदेव तु ।।२१।।
चतुर्गुणं कर्मकृते द्विगुणं वाक्प्रदूषिते ।
कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैकगुणं स्मृतम् ।।२२।।
तस्मादेतानि सर्वाणि विदित्वा न समाचरेत् ।
सर्वभूतहितार्थं हि कुशलानि समाचरेत् ।।२३।।
एवं समाहितमनाः सेवते यदि सत्तमान् ।
तद्व्रतिस्तत्समाचारस्तन्मनास्तत्परायणः ।।२४।।
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेशं भृतको यथा ।।२५।।
एवं प्रवर्तमानस्तु विनीतः प्रयतात्मवान् ।
निर्णयं पुण्यपापाभ्यामचिरेणोपगच्छति' ।।२६।।

।। इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ।।१४९।।

श्रीमन्महाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि

अष्टोत्तराधिकद्विशततमोऽध्यायः

ईश्वरेण पार्वतीं प्रति वर्णाश्रमधर्मकथनम्

यतिधर्मास्तथा देवि गृहांस्त्यक्त्वा यतस्ततः ।
आकिञ्चन्यमनारम्भः सर्वतः शौचमार्जवम् ॥५०॥
सर्वत्र भैक्षचर्या च सर्वत्रैव विवासनम् ।
सदा ध्यानपरत्वं च देहशुद्धिः क्षमा दया ।
तत्वानुगतबुद्धित्वं तस्य धर्मविधिर्भवेत् ॥५१॥
ब्रह्मचारी च यो देवि जन्मप्रभृति भिक्षितः ।
ब्रह्मचर्यपरो भूत्वा साधयेद्गुरुमात्मनः ।
सर्वकालेषु सर्वत्र गुरुपूजां समाचरेत् ॥५२॥
भैक्षचर्याग्निकार्यं च सदा जलनिषेवणम् ।
स्वाध्यायः सततं तस्य एष धर्मः सनातनः ॥५३॥
तस्य चेष्टा तु गुर्वर्थमाप्राणान्तमिति स्थितिः ।
गुरोरभावे तत्पुत्रे गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥५४॥
एवं सोप्यमलाँल्लोकान्ब्राह्मणः प्रतिपद्यते ।
एष ते कथितो देवि धर्मश्चाश्रमवासिनाम् ॥५५॥
चतुर्णामाश्रमो युक्तो लोक इत्येव विद्यते ।
कथितं ते समासेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥५६॥

इति श्रीमन्महाभारते अनुशासनवर्पणि दानधर्मपर्वणि
अष्टोत्तरद्विशततमोऽध्यायः ॥२०८॥

।।अथ वासिष्ठे धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ।

अथ यतिधर्मवर्णनम्

परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणां दत्त्वा प्रतिष्ठेत ।।१।।

अथाप्युदाहरन्ति ।।२।।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।
तस्यापि सर्वभूतेभ्यो न भयं जातु विद्यते ।।३।।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यस्तु निवर्तते ।
हन्ति जातानजातांश्च द्रव्याणि प्रतिगृह्य च ।।४।।

संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदमेकं न संन्यसेत् ।
वेदसंन्यसनाच्छूद्रस्तस्माद्वेदं न संन्यसेत् ।।५।।

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।
उपवासात्परं भैक्षं दया दानाद्विशिष्यते ।।६।।

मुण्डोऽममोऽपरिग्रहः सप्तागाराण्यसंकल्पितानि
चरेद्भैक्ष्यं(क्षं) विधूमे सन्न मुसले ।।७।।

एकशाटीपरिवृतोऽजिनेन वा गोप्रूनैस्तृणैर्वेष्टितशरीरः
स्थण्डिलशाय्यनित्यां वसतिं वसेत्, ग्रामान्ते देवगृहे
शून्यागारे वृक्षमूले वा मनसा ज्ञानमधीयानः ।।८।।

अरण्यनित्यो न ग्राम्यपशूनां संदर्शने विहरेत् ।।९।।

अथाप्युदाहरन्ति ।।१०।।

अदण्यनित्यस्य जितेन्द्रियस्य, सर्वेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य ।
अत्मात्मचिन्तागतमानसस्य ध्रुवा ह्यनावृत्तिरुपेक्षकस्य इति ।।११।।

अव्यक्तलिङ्गो व्यक्ताचारः, अनुन्मत्त उन्मत्तवेषः ॥१२॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥१३॥

न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो न चापि लोकग्रहणे रतस्य ।

न भोजनाच्छादनतत्परस्य न चापि रम्यावसथप्रियस्य ॥१४॥

म चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

अनुशासनवादाभ्यां मिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥१५॥

आभे न विषादी स्याल्लाभश्चैनं न हर्षयेत् ।

प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥१६॥

न कुट्यां नोदके सङ्गे न चैले न त्रिपुष्करे ।

नागारे नाऽऽसने नान्ते यस्य वै मोक्षवित्तमः । इति ॥१७॥

ब्राह्मणकुले वा यल्लभेत तद्भुञ्जीत,

सायं प्रातर्मधुमांसपरिवर्जम् ॥१८॥

यतीन्साधून्वा गृहस्थान्सायं प्रातश्च तृप्येत् ॥१९॥

ग्रामे वा वसेत् ॥२०॥

अजिह्मोऽशरणोऽसंकुसुको नचेन्द्रियसंयोगं कुर्वीतकेनचित् ॥२१॥

उपेक्षकः सर्वभूतानां हिंसानुग्रीपरिहारेण ॥२२॥

पैशुन्यमत्सराभिमानाहंकाराश्रद्धानार्वात्मस्तवपरगर्हादम्भलोभ-

मोहक्रोधासूयाविवर्जनं सर्वाश्रमिणां धर्म इष्टः ॥२३॥

यज्ञोपवीत्युदककमण्डलुहस्तः शुचिर्ब्राह्मणो

वृषलान्नपानवर्जी न हीयते ब्रह्मलोकादूब्रह्मलोकादिति ॥२४॥

॥ इति वासिष्ठे धर्मशास्त्रे दशमोध्यायः ॥

अथ संन्यासविधिवर्णनम् ।

अथातः संन्यासविधिं व्याख्यास्यामः ।।१।।

सोऽत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजतीत्येकेषाम् ।।२।।

अथ शालीनयायावराणामनपत्यानाम् ।।३।।

विधुरो वा प्रजाः स्वधर्मे प्रतिष्ठाप्य वा ।।४।।

सप्तत्या ऊर्ध्वे संन्यासमुपदिशन्ति ।।५।।

वानप्रस्थस्य या कर्मविरामे ।।६।।

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । तस्यैवाऽऽत्मा पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति ।।७।।

अपुनभवं नयतीति नित्यः ।।८।।

महदेनं गमयतीति महिमा ।।९।।

केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते ।।१०।।

यष्टयः शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमिति ।।११।।

एतत्समादाय ग्रामान्ते ग्रामसीमान्तेऽग्न्यगारे वाऽऽज्यं पयो दधीति त्रिवृत्प्राश्योपविशेत् ।।१२।।

अपो वा ।।१३।।

ओं भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यम् ।।१४।।

ओं भुवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहि ।।१५।।

ओं स्वः सावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः प्रजोदयादिति ।।१६।।

पच्छोऽर्धर्चशस्ततः समस्तया च व्यस्तया च ।।१७।।

आश्रमादाश्रममुपनीय ब्रह्मपूतो भवतीति विज्ञायते ।।१८।।

अथाप्युदाहरन्ति ।।१९।।

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।

भिक्षाबलिपरिश्रान्तः पश्चाद्भवति भिक्षुक इति ।।२०।।

स एष भिक्षुरानन्त्याय ।।२१ ।।

पुराऽऽदित्यस्यास्तमयाद्गार्हपत्यमुपसमाधायान्वहार्यपचन-
माहृत्य ज्वलन्तमाहवनीयमुद्धृत्य गार्हपत्य आज्यं विलाप्य,
उत्पूय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा समिद्धस्याहवनीये पूर्णाहुतिं
जुहोति, ओं स्वाहेति ।।२२।।

एतद्ब्रह्मान्वाधानमिति विज्ञायते ।।२३।।

अथ सायं हुतेऽग्निहोत्र उत्तरेण गार्हपत्यं तृणानि संस्तीर्य
तेषु द्वंद्वं न्यञ्चि पात्राणि सायित्वा दक्षिणेनाऽऽहवनीयं
ब्रह्मायतने दर्भान्संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिनं चान्तर्धायैतां
रात्रिं जागर्ति ।।२४।।

य एवं विद्वान्ब्रह्मरात्रिमुपोष्य ब्राह्मणोऽग्नीन्समारोप्य
प्रमीयते सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्याम् ।।२५।।

अथ ब्राह्मेमुहूर्त उत्थाय काल एव प्रातरग्निहोत्रं जुहोति ।।२६।।

अथ पृष्ठ्यां स्तीर्त्वाऽपः प्रणीय वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपति सा प्रसिद्धेष्टिः संतिष्ठते ।।२७।।

आहवनीयेऽग्निहोत्रपात्राणि प्रक्षिपत्यमृण्मयान्यनश्ममयानि ।।२८।।

गार्हपत्येऽरणी ।।२९।।

भवतं नः समनसाविति आत्मन्यग्नीन्समारोपयते ।।३०।।

या ते अग्ने यज्ञिया तनूरिति त्रिस्त्रिरेकैकं समाजिघ्रति ।।३१।।

अथान्तर्वेदि तिष्ठन्, ओं भूर्भुवः स्वः संन्यस्तं मया ।

संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति त्रिरुपांशूक्त्वा त्रिरुच्चैः ।।३२।।

त्रिषत्या हि देवा इति विज्ञायते ।।३३।।

अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्त इति चापां पूर्णमञ्जलिं निनयति ।।३४।।

अथप्युदाहरन्ति ।।३५।।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरदे मुनिः ।

न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयं चापि ह जायत, इति ।।३६।।

स वाचंयमो भवति ।।३७।।

सखा मा गोपायेति दण्डमादत्ते ।।३८।।

यदस्य पारे रजस इति शिक्यं गृह्णाति ।।३९।।

येन देवाः पवित्रेणेति जलपवित्रं गृह्णाति ।।४०।।

येन देवा ज्योतिषेर्ध्वा उदायन्निति कमण्डलु गृह्णाति ।।४१।।

सप्तव्याहृतिभिः पात्रं गृह्णाति ।।४२।।

यष्टयः शिक्यं जलपवित्रं पात्रमित्येतत्समादाययत्राऽऽपस्तद्
गत्वा स्नात्वाऽप आचम्य सुरभिमत्या । अऽब्लिङ्गाभिर्वारुणीभि-
र्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरिति मार्जयित्वाऽन्तर्जागतोऽघमर्षणेन
षोडश प्राणायामान्धारयितवोत्तीर्य वासः पीडयित्वाऽन्यत्प्रयतं वासः

परिधायऽप आचम्य, ओं भूर्भुवः स्वरिति जलपवित्र-
मादाय तर्पयति ॥४३॥

ओं भूस्तर्पयाम्यों भुवस्तर्पयाम्यों स्वस्तर्पयाम्यों महस्तर्पयाम्यों
जनस्तर्पयाम्यों तपस्तर्पयाम्यों सत्यं तर्पयामिति ॥४४॥

देववत्पितृभ्योऽञ्जलिमादाय, ओं भूः स्वधों भुवः
स्वधों स्वः स्वधों भूर्भुवः स्वर्महर्नम इति ॥४५॥

अथोदुत्यं चित्रमिति द्वाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते ॥४६॥

ओमिति ब्रह्म ब्रह्म वा एष ज्योतिर्य एषः तपत्येष वेदो य
एष तपति वेद्यमेवैतद् य एषं तपति एवमेवैष आत्मानं
तर्पयत्यात्मने नमस्करोति ॥४७॥

आत्मा ब्रह्मात्मा ज्योतिः ॥४८॥

सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा ॥४९॥

ओं भूर्भुवः स्वरिति जलपवित्रमादायापो गृह्णाति ॥५०॥

न चात ऊर्ध्वमनुद्धृताभिरद्भिरपरिस्रुतमभिरपरि-
पूताभिर्वाऽऽचामेत् ॥ ५१॥

न चात ऊर्ध्वं शुक्लवासो धारयेत् ॥५२॥

एकदण्डी त्रिदण्डी वा ॥५३॥

अथेमानि व्रतानि भवन्ति ॥५४॥

अहिंसा सत्यमस्तैन्यं मैथुनस्य च वर्जनम् ।
त्याग इत्येव पञ्चैवोपव्रतानि भवन्ति(हि) ॥५५॥

अक्रोधो गुरुशुश्रूषाऽप्रमादः शौचमाहारशुद्धिश्चेति ॥५६॥

अथ भैक्षचर्यां ।।५७।।

ब्राह्मणानां शालीनयायावराणामपवृत्ते वैश्वदेवे

भिक्षां गोदोहमात्र-माकाङ्क्षेत् ।।५८।।

अथ भैक्षचर्यादुपावृत्य शुचौ देशे न्यस्य हस्तपादान् प्रक्षाल्य
आदित्यस्याग्रं निवेदयेत् ।।६०।।

उदुत्यं चित्रमिति ब्रह्मणे निवेदयते ब्रह्मजज्ञानमिति विज्ञायते ।।

आधानप्रभृति यजमान एवाग्नयो भवन्ति तस्य प्राणो गार्हपत्यो-
ऽपानोऽन्वाहार्यपचनो व्यान आहवनीय उदानसमानौ सभ्यमवसथ्यौ
पञ्च वा एतेऽग्नय आत्मस्था आत्मन्येव जुहोति स एष आत्मयज्ञ
आत्मनिष्ठ आत्मप्रतिष्ठ आत्मानं क्षेमं नयतीति विज्ञायते ।।६२।।

भूतेभ्यो दयापूर्वं संविभज्य शेषमद्भिः

संस्पृश्यौषधवत्प्राश्नीयात् ।।६३।।

प्राश्याय आचम्य ज्योतिष्मत्याऽऽदित्यमुपतिष्ठते

'उद्वयं तमस-स्परीति ।।६४।।

'वाङ्ग आसन् नसोः प्राणः' इति जपित्वा ।।६५।।

अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया ।

आहारमात्रं भुञ्जित केवलं प्राणयात्रिकमिति ।।६६।।

अथाप्युदाहरन्ति ।।६७।।

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ।।६८।।

भैक्षं वा सर्ववर्णेभ्य एकान्न वा द्विजातिषु ।

अपि वा सर्ववर्णेभ्यो न चैकान्न द्विजातिष्विति ॥६९॥

अथ यत्रोपनिषदमाचार्या ब्रुवते तत्रोदाहरन्ति ॥७०॥

स्थानमौनवीरासनसवनोपस्पर्शनचतुर्थषष्ठाष्टमकाल-

व्रतयुक्तस्य कणपिण्याकयावकदधिपयोव्रतत्वं चेति ॥७१॥

तत्र मौनेयुक्तस्त्रैविद्यवृद्धैराचार्यैर्मुनिभिरन्यैर्वा आश्रमिभिर्बहु-

श्रुतैः र्दन्तान् संधायान्तर्मुख एव यावदर्थं संभाषीत

न यत्र लोपो भवतीति विज्ञायते ॥७२॥

स्थानमौनवीरासनानामन्यतमेन संप्रयोगो

न त्रयं संनिपातयेत् ॥७३॥

यत्र गतश्च यावन्मात्रमनुव्रतयेदापत्सु न यत्र लोपो

भवतीति विज्ञायते ॥७४॥

स्थानमौनवीरासनसवनोपस्पर्शनचतुर्थषष्ठाष्टमकालव्रतयुक्तस्य॥७५॥

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं घृतं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधमिति ॥७६॥

सायं प्रातरग्निहोत्रमन्त्राञ्जपेत् ॥७७॥

वारुणीभिः सायं संध्यामुपस्थाय मैत्रीभिः प्रातः ॥७८॥

अनग्निरनिकेतः स्यादशर्माऽशरणो मुनिः ।

भैक्षार्थी ग्राममन्विच्छेत्स्वाध्याये वाचमुत्सृजेदिति ॥७९॥

परिमिता वा ऋचः परिमितानि सामानि परिमितानि ॥८०॥

यजूंष्यथैतस्यैवान्तो नास्ति यद्ब्रह्म तत्प्रतिगृणत

आचक्षीत स प्रतिगर इति ॥८१॥

एवमेवैष आ शरीरविमोक्षणाद् वृक्षमूलिको वेदसंन्यासी ।।८२।।

वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः प्रणवात्मको वेदः ।।८३।।

प्रणवं ध्यायेत् ।।८४।।

'प्रणवो ब्रह्मभूयाय कल्पते' इति होवाच प्रजापतिः ।।८५।।

सप्तव्याहृतिभिर्ब्रह्मभाजनं प्रक्षालयेदिति ।।८६।।

।। इति द्वितीयप्रश्ने दशमोऽध्यायः ।।

अथ बोधायनीये पितृमेधसूत्रे

तृतीयप्रश्ने एकादशः खण्डः

अथातः परिव्राजकस्य संस्कारविधिं व्याख्यास्यामः - पृथिव्य 'अक्षीभ्यामोषधीभ्याम्' इति शरीरं निधाय 'भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यताम्' इति उदरे पात्रं निधायाथ होतारमधीत्य तस्य दक्षिणे हस्ते कमण्डलुं निदधाति ; व्याहृतीभिर्देवयजनं पूरयेत् ; 'अग्निनाऽग्निस्समिध्यते' इत्यशेषसंस्कारोऽश्वमेधफलं तत्रोदाहरन्ति ।।१।।

सृगालश्ववायसाः खादन्ति चेद्दोषमाहारयेत्कर्तुः ।
तस्मादविशङ्कां वेदिं प्रच्छादयेदिति बोधायनः ।।२।।

।। इति बोधायनीयें पितृमेधसूत्रे तृतीयप्रश्ने एकादशः खण्डः ।।

यतिसंस्कारविचारः

बोधायनीये गृह्यशेषसूत्रे चतुर्थप्रश्ने सप्तदशाऽध्याये -

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि संस्कारविधिमुत्तमम् ।
समाहितानां युक्तानां यतीनां च महात्मनाम् ॥१ ॥

शुचौ देशे तु सावित्र्या देहं प्रक्षाल्य यत्नतः ।
आङ्कृत्य च गायत्र्या गन्धैर्माल्यैः पृथक् पृथक् ॥२ ॥

वहन्ति ब्राह्मणा ये वै शुचयः सर्व एव ते ।
तेषां तु वहतां सम्यक् सद्यःशौचं विधीयते ॥३॥

प्रक्षालनादितत्कर्म ये कुर्वन्ति महीयसाम् ।
तेषामपि तथा सद्यः शौचमेव विधीयते ॥४ ॥

पुत्रो वा सन्निकृष्टो वा शुचौ देशे निधाय तम् ।
उपावरोहमन्त्रेण तस्याग्नीनवरोप्य तु ॥५॥

तूर्ष्णीं सम्मार्जनं कृत्वा व्याहृतीभिश्च सप्तभिः ।
प्रोक्ष्य काष्ठं च तद्देहं निधाय तु समन्त्रकम् ॥ ६ ॥

विष्णो हव्यं रक्षस्वेति मुखे जलपवित्रकम् ।
पवित्रं तेति मन्त्रेण निदधाति तथा पुनः ॥ ७ ॥

त्रिदण्डं दक्षिणे हस्ते वैष्णव्यर्चा निधाय च ।
उदरे च तथा पात्रं सावित्र्या निदधाति वै ॥८ ॥

यदस्य पारे रजसस्सव्ये शिक्यं निधाय च ।
गुह्ये कमण्डलुं चैव भूमिर्भूमिमगादिति ॥९ ॥

पितृमेधप्रयोगेण दहेदग्निभिरेव हि ।
संस्कर्तुश्च तथा तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥१० ॥
एकोद्दिष्टं न कुर्वीत सन्न्यस्तानांकदाचन ।
अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधायते ॥११॥
द्वादश्यामह्नि वा पुण्ये नारायणबिर्भवेत् ।
सर्वं नारायणोद्देशमेकोद्दिष्टवदाचरेत् ॥१२ ॥
अनाहिताग्निनां चैव सन्न्यस्तानं महात्मनाम् ।
अपि होतृविधानेन गायत्र्या प्रणवेन वा ॥१३ ॥
अप्राकृतानां महतां ब्रह्मनिष्टमनस्विनाम् ।
तेषां तु खननं कार्यमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥१४॥
तिसृभिर्व्याहृतीभिस्तु खात्वा दण्डप्रमाणतः ।
त्रिदण्डादीन् यथास्थानममन्त्रैस्स्थापयेद् बुधः ॥१५॥
प्रच्छादयेदसंस्पृष्टं सृगालश्वपचादिभिः ।
श्वादयो यदि खादन्ति महान् दोषो भविष्यति ॥१६॥
तस्माद् भूमिं भृशं खात्वा सम्क्प्रच्छादयेद्यतीन् ।
सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ॥१७॥
न तस्य दहनं कुर्यान्नाशौचं नोदकक्रिया ।
निषेकाद्याः स्मशानान्तास्सत्क्रिया ब्राह्मणाश्रिताः ॥१८ ॥
तस्माद्यत्नेन संस्कारः कर्तव्यो गृहमेधिभिः ।
ये वहन्ति महात्मानं स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा द्विजातयः ॥१९॥
हयमेधफलं तेषामस्तीत्येवं विदुर्बुधाः ॥२० ॥"

ओङ्कारनिर्णयवर्णनम्

प्रणवाद्याः स्मृता मन्त्राश्चतुर्वर्गफलप्रदाः ।
तस्माच्च निःसृताः सर्वे प्रीयन्ते च तत्र वै ॥ १ ॥
मङ्गल्यः पावनो धन्यः सर्वकामप्रसाधनः ।
ओङ्कारः परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकः ॥ २ ॥
प्रजापतेर्मुखोत्पन्नस्तपः सिद्धस्य वै पुरा ।
तेनोपात्तमतस्तस्य ब्रह्मार्षं (ब्रह्माऽऽर्षं) च स्वयभुवः ॥ ३ ॥
गायत्री च भवेच्छन्द अग्निर्दैवतमुच्यते ।
आदौ सर्वत्र युञ्जीत विविधेष्वेव कर्मसु ॥ ४ ॥
विनियोगः समुद्दिष्टः श्वेतो वर्ण उदाहृतः ।
त्रिमात्रश्च प्रयोक्तव्यः कर्मारम्भेषु सर्वदा ॥ ५ ॥
तिस्रः सार्धास्तु कर्तव्या मन्त्रतत्त्वार्थचिन्तकैः ।
देवताध्यानकाले तु प्लुतं कुर्यान्न संशयः ॥ ६ ॥
तैलधारावदच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् ।
अवाग्जं प्रणवास्यान्तं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ७ ॥
वक्रं तद्भवति ह्यादौ ओङ्कारं चतुरक्षरम् ।
ऋजुत्वं सम्प्रपद्येत पदं प्राप्य तु पञ्चमम् ॥ ८ ॥
ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ ९ ॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतप क्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ १० ॥

उद्गीथाक्षरमेद्ब्रह्मविदो ब्रह्मणो योगम् ।
पाशुपताश्च वदन्ति हि साङ्ख्याश्चाध्यात्मतत्वज्ञाः ।। ११ ।।
मात्रास्तिस्त्री व्यक्ताऽव्यक्ता तथा परा सूक्ष्मा ।
अध्यात्ममधिभूतामथाधिदैर्वी विजानीयात् ।। १२ ।।
सिद्धान्तानां तु सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा ।
अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाकारमुच्यत ।। १३ ।।
प्रणवाद्याः स्मृता वेदाः प्रणवे पर्युपस्थिताः ।
वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत् ।। १४ ।।
ओङ्कारः प्रणवस्तारस्त्र्यक्षरस्त्रिगुणः स्मृतः ।
उद्गीथश्च तथादित्यो हंसो नारायणो विभुः ।। १५ ।।
सूर्यस्यान्तर्गतं सूक्ष्मं विष्णुं दिव्यं निरञ्जनम् ।
पर्यायैश्च तथा चान्यैः शास्त्रेभ्यः सम्प्रगीयते ।। १६ ।।
ओङ्कारसञ्ज्ञं त्रिगुणं त्र्यक्षरं च त्रिदैवतम् ।
त्रिब्रह्म त्रिरवस्थानं त्रैकाल्यं त्रिप्रतिष्ठितम् ।। १७ ।।
त्रिप्रज्ञं च त्रिधामं च त्रिरवस्थं त्रिलिङ्गकम् ।
त्रिधातुकं समुद्दिष्टं सर्वगं परमेश्वरम् ।। १८ ।।
सत्वं रजस्तमश्चैव त्रिगुणस्तेन स स्मृतः ।
अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्चाक्षरत्रयम् ।। १९ ।।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रिदैवत्य उदाहृतः ।
अगिनवायुरविभ्यश्च त्रिमात्र इति सञ्ज्ञितः ।। २० ।।
ऋग्यजुश्च तथा साम त्रिब्रह्म इति सञ्ज्ञितः ।

भूर्भुवः स्वस्त्र्यवस्थानं हृत्कण्ठं तालुकेति च ।। २१ ।।
तुर्ये प्राणे तथाऽऽदित्ये त्रिषु चैव प्रतिष्ठितम् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च त्रैकाल्यं तेन चोच्यते ।। २२ ।।
अन्तःप्रज्ञो बहिःप्रज्ञो घनप्रज्ञ उदाहृतः ।
गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयस्त्रिधामकम् ।। २३ ।।
शान्तो घोरस्तथा मूढस्त्रिरवस्थ इति स्मृतः ।
स्त्री पुं नपुंसकं चेति त्रिलिङ्ग इति च स्मृतः ।। २४ ।।
वातः पित्तं तथा श्लेष्मा त्रिधातुः समुदाहृतः ।
त्रिप्रकारं विदित्वा तु ओङ्कार मुच्यते द्विजः ।। २५ ।।
एकैका तु भवेन्मात्रा त्रिगुणा सा तु वै पुनः ।
तासां सर्वं वाङ्मयं यदोतं प्रोतं व्यवस्थितम् ।। २६ ।।
प्रथमा तस्य अकारो वाक् सत्वं भूहुताशनो विष्णुः ।
स्थूला जाग्रद्वृत्तिर्विज्ञेया योगतत्वज्ञैः ।। २७ ।।
ब्रह्मान्तरिक्षसञ्ज्ञो मनोरजः सोमसञ्ज्ञक उकारः ।
मात्रा स्वप्नविकल्पा (वि) सृष्टिसञ्ज्ञा द्वितीया तु ।। २८ ।।
रौद्री मकारसञ्ज्ञा प्राणाख्या तामसी तृतीया तु ।
संहरति जगत् समस्तं (सर्वं) सौषुम्णाख्या महानिद्रा ।। २९ ।।
आद्या परतरा सूक्ष्मा शान्ता गान्धर्वनिरवयवा ।
अनभिलक्ष्या सौम्या मकारसञ्ज्ञा विज्ञाकाशसम्बद्धा ।। ३० ।।
प्रपञ्चो ब्रह्मणश्चोक्तः सार्धमात्रत्रयं बुधैः ।
अउमिति तिस्त्रो मात्रा मकारश्चार्धमात्रकः ।। ३१ ।।

तिस्रो मात्रा लयं यान्ति अर्धमात्रे न संशयः ।
अर्धमात्रात्वमात्रे तु लयं याति निरामये ।। ३२ ।।
अकारे पीड्यमाने तु उकारं प्रपिद्यते ।
उकारे पीड्यमाने तु मकारं प्रतिपद्यते ।। ३३ ।।
मकारे पीड्यमाने तु अर्धमात्रा तदा भवेत् ।
जिह्वायां पीड्यमानायां निरालम्बं तदा भवेत् ।। ३४ ।।
एकमात्रं द्विमात्रं च त्रिमात्रं कृत्स्नमेव च ।
ह्रस्वदीर्घप्लुतं शान्तं शान्तेन मनसोद्धरेत् ।। ३५ ।।
समाहितमना भूत्वा तत्वध्यानपरायणः ।
ओङ्कारं यस्त्वभिध्यायोधध्यात्मैक इति स्मृतः ।। ३६ ।।
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ।। ३७ ।।
एतदेवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम् ।
एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ।। ३८ ।।
सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ।। ३९ ।।
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्तरम् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ।। ४० ।।
आद्यं यदक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।

स गुह्योन्यस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् ।। ४१ ।।

यथा वै शङ्कुना पर्णं संवृता एव सर्वतः ।

एवं सर्वास्तु वै वाचः सन्तीर्णा प्रणवेन तु ।। ४२ ।।

क्लेशकर्मविपाकैश्च वासनाभिस्तथैव च ।

अपरामृष्टमेवाह पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः ।। ४३ ।।

वाच्यो यज्ञेश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः ।

वाचकेन तु विज्ञातो वाच्य एव प्रसीदति ।। ४४ ।।

तदर्थं प्रणवं जप्यं ध्यातव्यं सततं बुधैः ।

ईश्वरः पुरुषाख्यस्तु तेनोपास्तुः (स्तः) प्रसीदति ।। ४५ ।।

यथा हि गौर्वत्सकृतं निशम्य हुङ्कृत्यवत्साभिमुखी प्रयाति ।

ब्रह्मापि तद्वत् प्रणवोपहूतं वक्तारमागच्छति आशु वक्त्रे ।। ४६ ।।

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

शब्दब्रह्माणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।। ४७ ।।

अन्तःशरीरप्रभवमुदानप्रेरितं च यत् ।

वागुच्चार्यं श्रोत्रवृत्ति शब्दब्रह्म तदुच्यते ।। ४८ ।।

शब्दब्रह्मात् परं ब्रह्म तस्मिन् क्षीणे यदक्षरम् ।

तदक्षरं सदा ध्यायेद्यदीच्छेद्योगमात्मनः ।। ४९ ।।

अकारश्चाप्युकारश्च मकारो बिन्दुरेव च ।

मात्रास्तद्विनियोगश्च प्रणवः पञ्चलक्षणः ।। ५० ।।

ओङ्कारः प्रणवे योज्यो ब्रह्मणि प्रणवस्तथा ।

आनन्दं तत् परं ब्रह्म तत् प्रविश्यामृती भवेत् ।। ५१ ।।

वेदादौ यः स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते यः प्रतिष्ठितः ।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ।। ५२ ।।
यतो वाचो निर्वन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ।। ५३ ।।
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ।। ५४ ।।
स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ।। ५५ ।।
शब्दस्पर्शादिभिश्चैव रसरूपैरलक्षितः ।
देवतायाः परस्यास्तु आलम्बः प्रणवः स्मृतः ।। ५६ ।।
कश्चिदाराधनाकामो विष्णोर्भक्त्या करोति वै ।
तदाराधनसिद्ध्यर्थं प्रतिमां व्यञ्जिकां यथा ।। ५७ ।।
धातुदार्वादिपाषाणैः कृत्वा भावं निवेशयेत् ।
भक्त्या श्रद्धादराभ्यां च तस्य विष्णुः प्रसीदति ।। ५८ ।।
आर्यैः प्रपूजितो यत्र प्रत्यक्षे च फलप्रदः ।
ओङ्कारेण तथा ह्यात्मा उपास्तः स प्रसीदति ।। ५९ ।।
एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते ।। ६० ।।
अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
तस्योङ्कारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति ।
तस्मादोमिति पूर्वं तु कृत्वा युञ्जीत तत्परः ।। ६१ ।।

ब्रह्मविदोऽनेकविधाः सततं येन प्रवर्तन्ते ।

गूढव्रतस्य हि सदा विशुद्धबुद्धेः स(सु) गूढठित्तस्य ।

प्रणवध्यानपरस्य च स(सु) गूढतपसो भयं नास्ति ।। ६२ ।।

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ।। ६३ ।।

प्रणवे नित्ययुक्तस्स्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।

त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ।। ६४ ।।

आद्यास्तु व्याहृतीस्तिस्रो गायत्रीस्वशिरोय (यु) ताम् ।

ओङ्कारं विन्दते यस्तु स मुनिर्नेतरो जनः ।। ६५ ।।

एक एव हि विज्ञेयः प्रणवो योगसाधनम् ।

गृहीतः सप्तसिद्धान्तैरन्यैश्च ब्रह्मवादिभिः ।। ६६ ।।

हिरण्यगर्भैः कपिलैरपान्तरतमैस्तथा ।

सनत्कुमारैर्ब्रह्मिष्ठैस्तथा पाशुपतैरपि ।। ६७ ।।

पाश्वरात्रैः सदेद्युक्तैः सिद्धान्तैरपि सप्तभिः ।

भैदैस्त्रिषष्टिभिर्भिन्नमेकैकं नवधा पुनः ।। ६८ ।।

त्रिमात्रं चैव त्रिब्रह्म त्र्यक्षरं प्रणवं प्रभुम् ।

हिरण्यगर्भा इच्छन्ति योगसाधननिश्चितम्[१८] ।। ६९ ।।

अग्निर्वायुस्तथादित्यस्तिस्रो मात्राः प्रकीर्तिताः ।

ऋग्यजुश्च तथा साम त्रिब्रह्मेति प्रकीर्तितम् ।। ७० ।।

अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्चाक्षरत्रयम् ।

ओङ्कारः परमं धाम ओङ्कारः परमा गति ।। ७१ ।।

ओङ्कारः विन्दते यस्तु तस्य जन्म न विद्यते ।

त्रिप्रङ्गं च त्रिगुणं त्रिकारणमिति कापिलाः ।। ७२ ।।

व्यक्तोऽव्यक्तस्तथाङ्गश्च त्रिप्रङ्ग इति स स्मृतः ।

ओङ्कारस्त्रिगुणं सर्वं व्यञ्जनं निर्गुणं विदुः ।। ७३ ।।

त्रिमुखं च त्रिदैवत्यं त्रिप्रयोजनमेव च ।

अपान्तरतमैश्चैव ओङ्कारस्तु प्रकीर्तितः ।। ७४ ।।

गार्हपत्यो दाक्षिणाग्निराहवनीयस्तृतीयकः ।

त्रिमुखः स तु विज्ञेयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।। ७५ ।।

एतत् त्रिदैवतं ज्ञेयं धर्मश्चैवार्थएव च ।

कामेन सहितौ ह्येतौ त्रयं प्रोक्क्तं प्रयोजनम् ।। ७६ ।।

भूर्भुवः स्वरिति चैव चतुर्विंशाक्षरा तथा ।

गायत्री चतुरो वेदा ओङ्कारः सर्वमेव तु ।। ७७ ।।

ऋग्वेदे स्वरितोदात्त एकाक्षर उदाहृतः ।

त्रैस्वर्यं च तथोदात्तो यजुर्वेदे च पठ्यते ।। ७८ ।।

दीर्घप्लुतः सामवेदे ओङ्कारस्तु न संशयः ।

सङ्क्षिप्तोदात्तमेवाहुरेकाक्षर उदाहृतः ।। ७९ ।।

आकरश्च उकारस्तु प्रविष्टो ह्येकदा यदा ।

अउवर्णसमायोगादोङ्कारः समपद्यत ।। ८० ।।

अनुस्वारो मकारस्तु ओङ्कारस्य शिरो यदा ।

प्रकृतिः साधनं कृत्वा व्यञ्जनादौ तु लुप्यते ।। ८१ ।।

नपुंकस्तथोङ्कारो वेदानां परिकीर्तितः ।

अपान्तरतमो ज्ञेयो वेदसिद्धान्तयोरपि ।। ८२ ।।

त्रिकालं च त्रिलिङ्गं च त्रिसञ्ज्ञं च तथा विदुः ।

सनत्कुमारसिद्धान्ते ओङ्कारः समुदाहृतः ।। ८३ ।।

भूतं भव्यं भविष्यं च कालत्रयमुदाहृतः ।

स्त्रीपुं नपुंसकश्चैव त्रिलिङ्ग इति स स्मृताः ।। ८४ ।।

बहिःसञ्ज्ञो मध्यसञ्ज्ञ अन्तःसञ्ज्ञ इति स्मृतः ।

उद्गीथमक्षरं ह्येतदुद्गीथश्च उपास्यते ।। ८५ ।।

ओमित्युद्गीयते ह्येष भूते भव्ये भविष्यति ।

त्रिस्थानं त्रिपदं त्रिपदं चैव त्रिसञ्ज्ञं च प्रकीर्तितम् ।। ८६ ।।

ब्रह्मिष्ठानां भवेदेवं गुह्येपूपनिषत्सु च ।

हृत्कण्ठतालुकादीनि स्थानानि समुदाहरेत् ।। ८७ ।।

जाग्रत् स्वप्नं च पदान्येतानि तस्य तु ।

बहिःसञ्ज्ञस्तथान्तश्च धनप्रज्ञः स्वयं विभुः ।। ८८ ।।

एतदक्षरमोङ्कारं भूतं भव्यं भविष्टति ।

त्रिप्रज्ञं त्रिपदं चैव सर्वव्यापि तथोच्यते ।। ८९ ।।

बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्व अन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्रोक्त एक एव त्रिधा भवेत् ।। ९० ।।

दक्षिणाग्निमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।

आकाशे तुर्यदप्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ।। ९१ ।।

स्थूलो वैश्वानरो नित्यं तैजसोन्तः प्रकृतिभुक् ।

आनन्दभुक् तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा भवेत् ।। ९२ ।।

सत्वाश्चैव प्रयत्नेन ब्रह्मा (ह्य) भवति मानवः ।
स्थूलं तपयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।। ९३ ।।
आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ।
त्रिषुधामसु यद्भोज्यं भोक्ता यस्तु प्रकीर्तितः ।। ९४ ।।
उभयं विन्दते यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ।
प्रभवः सर्वभूतानां सतामिति विनिश्चयः ।। ९५ ।।
प्रणवः सूयते सर्वं वेत्ता यः पुरुषः स्मृतः ।
त्र्यवस्थानं त्रिभोक्तारं त्रिभोज्यं च तथा परम् ।। ९६ ।।
एवं पाशुपते विद्यात् सिद्धान्ते प्रणवं विभुम् ।
शान्तं घोरं तथा मूढं त्रिरवस्थानमेव तु ।। ९७ ।।
शरीरमापः सोमश्च त्रिभोज्यमिति कीर्तितम् ।
प्राणोह्यग्निस्तथादित्यस्त्रिभोक्ता इति स स्मृतः ।। ९८ ।।
ओङ्कारं समभिध्यायेद्हृदि कृत्वा तु धारणाम् ।
ऋषिपुत्रो महातेजा वाग्विशुद्धो महेश्वरः ।। ९९ ।।
त्रिरात्मा त्रिस्वभावश्च तता त्रिव्यूह एव च ।
पाञ्चरात्रे स्मृतो ह्येष भगवद्वाचकः स्मृतः ।। १०० ।।
बलं विर्यं तथा तेजस्त्रिरात्मा इति सञ्ज्ञितः ।
ज्ञानैश्वर्यं तथा शक्तिस्त्रिस्वभाव इति स्मृतिः ।। १०१ ।।
सङ्कर्षणोथ प्रद्युम्नो(म्नः) अनिरुद्धस्तथैव च ।
त्रिव्यूह इति निर्दिष्टः ओङ्कारो विष्णुरव्ययः ।। १०२ ।।
भगवद्वाचकः प्रोक्तः प्रकृतेर्वाचकस्तथा ।

व्यक्ताऽव्यक्तो वासुदेवः प्रभवः प्रायस्तथा ।
वाथुलेरेकमात्रस्तु ओङ्कारः समुदाहृतः ।। १०३ ।।
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं सम्प्रहेणाभिधास्य ।। १०४ ।।
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ।। १०५ ।।
एवं त्रिषष्टिभेदैस्तु सिद्धान्तेषु प्रगीयते ।
स्थूलभेदेन चोङ्कारश्चतुः षष्टि(ष्ठ) स्तु निष्फलः ।। १०६ ।।
विष्णुंनिरञ्जनं शान्तमानन्दं सर्वदेहिनाम् ।
अक्षरं तं विजानीयात् स्थूलं च क्षरसञ्ज्ञितम् ।। १०७ ।।
न च स्थूलं न च ह्रस्वं न च दीर्घं न च प्लुतम् ।
न लोहितं न कृष्णं च सर्ववर्णविवर्जितम् ।। १०८ ।।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च तत्वैश्च परिवर्जितम् ।
ध्रुवं च शाश्वतं नित्यमचलं लयवर्जितम् ।। १०९ ।।
अक्षरं चाजरं चैवमनुत्पन्नमनाशि च ।
सर्वमात्राविनिर्मुक्तमानन्दं ब्रह्म निष्कलम् ।। ११० ।।
अघोषमव्यञ्जनमस्वरं च
यत्कव्य(ण्ठ) तालव्यमनासिकं च ।
अरेफजातस्वरमोष्ठवर्जितं
तदक्षरं स्वरति स्वयं भवम् ।। १११ ।।

ओङ्कारं विपुलमचिन्त्यमप्रमेयं

सूक्ष्माकारं ध्रुवमचलं शिवं पुराणम् ।

तद्विष्णोः पद (पदं) मुखपङ्कजप्रसूतं

देहान्तः स्थंमनसि च यत् स्थितिं करोति ।। ११२ ।।

दशनामानि नैरुक्ता ओङ्कारस्य प्रचक्षते ।

अन्वर्थं कानि तानीह वेदितव्यानि धीमता ।। ११३ ।।

ओङ्कारं प्रणवं चैव सर्वव्यापिनमेव च ।

अनन्तं च तथा तारं शुक्लं वैद्युतमेव च ।। ११४ ।।

हंसं तुर्यं परं ब्रह्म इति नामानि जानत ।

निष्कलस्य तु सर्वज्ञः पर्यायेण हि कीर्तितः ।। ११५ ।।

उच्चार्यमाणः सर्वत्र आपादतलमस्तकम् ।

उन्नामयेच्छरीरं तु ओङ्कारस्तेन चोच्यते ।। ११६ ।।

ऋग्यजुः समामाथर्वाणि देवताश्चाक्षरत्रयम् ।

शरीरं वाङ्मनश्चैव प्राणनात् प्रणवः स्मृतः ।। ११७ ।।

शरीरं चैव विश्वं च विद्यास्थानानि सर्वशः ।

व्याप्य सन्तिष्ठते यस्मात् सर्वव्यापी ततः स्मृतः ।। ११८ ।।

अनन्तं नयते स्थानं तस्य चान्तो न लभ्यते ।

ऋषिदेवमनुष्येषु अनन्तस्तेन कीर्तितः ।। ११९ ।।

सर्वदुखसमुत्त्थानाद्भवग्राहर्णवाकुलात् ।

चिन्तितस्तारयेद्यस्मात्तेन तारो निगद्यते ।। १२० ।।

वर्णेन च भवेच्छुक्लः शुद्धं च नयते पदम् ।

त्रिविधं शोषयेत् पापं तेन शुक्ल इति स्मृतः ।। १२१ ।।

आविष्करोति स यतेज्योंतीरूपं भ्रुवो(र)न्तरे ।

विद्योतते तमो भित्वा वैद्युतस्तेन कीर्तितः ।। १२२ ।।

हृदि ध्यानं सदा यस्मादादित्योग्दीथमेव च ।

भित्वा शरीरं नयति तस्माद्धंस इति स्मृतः ।। १२३ ।।

जाग्रत् स्वप्नं च सुप्तं च तुर्यं चैव चतुर्थकम् ।

ज्ञातस्तु त्रायते यस्मात् तुर्यस्तेन निगद्यते ।। १२४ ।।

वाङ्मयस्य तु सर्वस्य ब्रह्मणस्त्रिविधस्य च ।

मुखमेतत् समुद्दिष्टं शब्दब्रह्ममयं विभुः ।। १२५ ।।

परं ब्रह्म नयत्वेव परब्रह्म इति स्मृतिः ।

एवं नैरुक्तकैर्द्दृष्टमृषिभिश्च तथा परैः ।। १२६ ।।

बाष्कलैरेकमात्रस्तु ओङ्कारः समुदाहृतः ।

रुचकायन आचार्यो द्विमात्रं चेच्छते सदा ।। १२७ ।।

द्विमात्रश्चार्दमात्रस्तु नारदस्य मतेन तु ।

मौद्गलस्य त्रिमात्रस्तु ओङ्कारो नात्र संशयः ।। १२८ ।।

वशिष्ठस्य मतेनैव मात्राचात्र चतस्रिका(?)

त्रिमात्रो मनुना चोक्तस्तथान्यैर्ऋषिसत्तमैः ।। १२९ ।।

पराशरैश्चतुर्मात्रस्तता स्वध्यात्मचिन्तकैः ।

ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं शान्तं चतुर्धा सम्प्रकीर्तितम् ।। १३० ।।

भवेत् कर्मवशादेवमन्यथा तु त्रिरक्षरम् ।

भगवान् याज्ञवल्क्यस्तु अमात्रं चेच्छते सदा ।। १३१ ।।

यः शब्दमय ओङ्कार उच्चार्यः स्थूल एव सः ।
अमात्रश्चाप्यनुच्चार्य परोङ्कारः स उच्यते ।। १३२ ।।
तिस्रः सार्धास्तथा मात्राः स गृह्णाति यथाक्रमम् ।
परं ब्रह्म तमेवाहुश्चात्मनं ब्रह्मचिन्तकाः ।। १३३ ।।
यत् पूर्वं तु समुद्दिष्टमोङ्काराग्रे व्यवस्थितम् ।
अक्षरैश्च पदैश्चैव अतीतं पञ्चमं पदम् ।। १३४ ।।
यं (यत्) प्राप्य विन(नि) वर्तन्ते ओङ्कारस्य पथि स्थिताः ।
मनसात्र समाधाय शरीरं लिङ्गमानवम् ।। १३५ ।।
सङ्कल्पं व्यवसायं च अभिमानाख्यसञ्ज्ञकम् ।
चेतनाधिष्ठितं सूक्ष्मं तथा सूक्ष्मैः सहैव तु ।। १३६ ।।
ओङ्कारपद्मनालेन हृद उद्धृत्य योजयेत् ।
परमे व्योम्न्यनन्ताख्ये सर्वसङ्कल्पवर्जिते ।। १३७ ।।
तस्मिन्स्तावन्निरोद्धव्यं मनश्चोङ्कारमेव च ।
यावन्निर्मातां याति एष योग उदाहृतः ।। १३८ ।।
मनो युञ्ज्यात्तथोङ्कारे ओङ्कारं प्रणवे तथा ।
प्रणवं ब्रह्मणि स्थाप्य न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।। १३९ ।।
प्रणवो विमलः शुद्धो निःशब्दो व्योमसञ्ज्ञकः ।
तस्मादुत्पद्यते प्राणः पुनस्तत्रैव लीयते ।। १४० ।।
प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ।
दुःखे भयाभिधातार्थे सर्वथा प्रणवं स्मरेत् ।। १४१ ।।
प्रणवो ह्यपरं ब्रह्मप्रणवश्च परः स्मृतः ।

प्रणवो ह्यदि सर्गस्य अन्तो मध्यस्तथैव च ।। १४२ ।।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा विशन्ति ब्रह्म निष्कलम् ।

अपूर्वोऽनन्तारोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ।। १४३ ।।

प्रणवो हीश्वरो देवो हृदि सर्वस्य धिष्ठितः ।

सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्त्वा धीरो न सीदति ।। १४४ ।।

अमात्रं च त्रिमात्रं च अद्वैतं ब्रह्म तत् परम् ।

स्थूलं चाप्यतिसूक्ष्मं च सर्वतः किमपि स्थितम् ।। १४५ ।।

ओङ्कारं विन्दते यस्तु स भवेद्वेदविद्विजः ।

यथा पत्रं फलं पुष्पं शङ्कुनैकेन धार्यते ।। १४६ ।।

तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्यते ।

जप्येन दहते पापं प्राणायामैस्तथा मलम् ।। १४७ ।।

ध्यानेन जन्म निर्घातं धारणाभिश्च मुच्यते ।

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।। १४८ ।।

स्त्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीयते ।

प्रोक्षणे पोषणे चैव प्रतिष्ठाने प्रतिग्रहे ।। १४९ ।।

आश्रावणे वषट्कारे प्रत्याश्रावे जपेऽपि च ।

सामसु ब्रह्ममुख्येषु ऋग्यजुस्तोत्रशस्त्रयोः ।। १५० ।।

सवमन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रयुज्यते ।

तेन सम्परिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति च ।। १५१ ।।

सर्वमन्त्राधिराजेन ओङ्कारेण न संशयः ।

यदूनं चातिरिक्तं च यच्छिद्रं यदयाज्ञिकम् ।। १५२ ।।

यदमेध्यमशुद्धं वा यातयामं च यद्भवेत् ।
ओङ्कारेण प्रयुक्तेन सर्वं चाविफ(क)लं भवेत् ।। १५३ ।।
अनूनं नातिरिक्तं च अच्छिद्रं याज्ञिकं तथा ।
मेध्यं शुद्धायातयामं पवित्रं मङ्गलं तथा ।। १४५ ।।
सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सवब्रह्ममयं विभुम् ।
पावनं मोक्षदं पुण्यं सर्वदेवमयं विभुम् ।। १५५ ।।
विदित्वा मुच्यते क्षिप्रं जन्मसंसारबन्धनात् ।
मुक्तो न जायते भूयो ब्रह्मभूतः सनातनः ।। १५६ ।।
एतत् सङ्क्षेपतः प्रोक्तमोङ्कारागुणवर्णनम् ।
विस्तरेण न शक्यन्ते वक्तुं वर्षातैरपि ।। १४७ ।।
योगाचार्येण सञ्चिन्त्य याज्ञवल्क्येन धीमता ।
ओङ्कारनिर्णयो ह्येष प्रोक्तः शिष्यहितैषिणा ।।
श्लोकानां द्वेशते प्रोक्तं निर्णयः समुदाहृतः ।। १५८ ।।

इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये

ओङ्कारनिर्णयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ बोधायनीये गृह्यशेषसूत्रे प्रथमोऽध्यायः

अथातः पवित्राणां पवित्रायातिपवित्रायापराजिताय गुह्याय ब्रह्महृदयाय ओंकारकल्पं व्याख्यास्यामः ।। यत्र ग्राम्याणां पशूनां शब्दं नोपशृणुयादपां समीपे ब्रह्मवृक्षेणैकस्थूणां कुटीं प्राङ्मुखां कारयेत् ।।

कुशध्वजी कुशवेष्टी कुशचीरवासाः कुशोपवीतः कुशोपविष्टः कुशहस्तः कुशमेखलां धारयमाणः त्रिषवणस्नायी कुशशायी शाकयावकयोर्भैक्षाहार आदित्याभिमुखस्तिष्ठन्नोङ्कारं पञ्चसहस्रं जपेत्ततोऽस्य मन्त्रास्सर्वे सिध्यन्ति सर्वे वेदा अधीता भवन्ति सर्वेषु वेदेषु चीर्णव्रतो भवति सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति सर्ववेदो ज्ञातो भवति सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति सर्वयज्ञक्रतुभिरिष्टवान् भवत्याचक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति मातापितृदोषैः पुरुषदोषैश्च निर्दोषः पूतो भवति चण्डालश्वपाकानां पुनाति ।।

श्वेतायास्सरूपवत्सायाः पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽदित्याभिमुख ओङ्कारसहस्रेणाभिमन्त्रितं कृत्वा स्वयं प्राश्नीयात् सप्तानां पुरुषाणामलक्ष्मीं नुदति जातिस्मरत्वं लभते श्रियं देवीं भजते ब्रह्मचर्यमस्याविच्छिन्नं सन्ततं भवति ।।

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिता : ।
वाङ्मयं प्रणवं सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत् ।।
प्रणवेन विहीनं यत्तन्मन्त्रं प्राणहीनकम् ।
सर्वमन्त्रेषु मन्त्राणां प्राणः प्रणव उच्यते ।।

इत्याह भगवान् बोधायनः ।।

।। इति बोधायनीये गृह्यशेषसूत्रे तृतीयप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः।।

।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

।। अथ यतिधर्मप्रकरणनम् ।।

अथ प्रव्रजितानां धर्मान्वक्तुमुपक्रमते—

वनाद् गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ।।५५।।

अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।
शक्त्या च यज्ञकृत्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ।।५६।।

ब्रह्मचर्येऽधीतवेदः संध्योपासनादिरूपनित्यनैमित्तिकजपकारी गार्हस्थ्ये यथाविध्युत्पादितपुत्रो देवपितृमनुष्यादिभ्योऽन्नदाय्यावश्क श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यकर्मकारी यथाशक्ति यज्ञानुष्ठायीत्यादिविशेषणा-द्वानप्रस्थाश्रमाद्गृहस्थाश्रमाद्वा प्रजापतिदेवताकां सर्वस्वदक्षिणामिष्टिं मोक्षे मोक्षोपाये पारिव्राःज्ये कुर्यात् । पारिव्राज्यं संकल्पयेदित्यर्थः ।यज्ञशब्देनात्र सोमयागो विवक्षितः । तस्य च बहुसामग्रीसाध्यत्वादग्निमानि इत्युक्त्वाऽपि यज्ञकृदिति पृथङ्निर्देशात् । एतच्च गार्हस्थ्यपूर्वके पारिव्राज्ये विधानं द्रष्टव्यम् । ब्रह्मचर्यमात्रपूर्वके तु पुत्रवत्त्वादि विशेषण मिष्टिश्चासंभवान्निवर्तते । अस्ति च ब्रह्मचर्यानन्तरं संन्यासः।

तथाच जाबालश्रुतिः —'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव परिव्रजेद्गृहाद्वनाद्वा' इति ।

शङ्खलिखितौ –"वनवासादूर्ध्वं शान्तस्य परिणतवयसः कामतः प्रव्रज्या, तमेवाग्निमात्यन्यारोप्य व्यपगतभयलोभमोहक्रोधशोकद्रोह-

मदमत्सरः कालं नानुचिन्तयेदनवस्थितत्वान्मनसः श्रद्धा ह्यनियता भवति । तस्मान्न श्वः श्वः समुपासीत । तदहरेव संन्यसेत्सर्वारम्भ-परिग्रहानुत्सृज्य'' ।

अत्र बौधायनः –

''अथातः संन्यासविधिं व्याख्यास्यामः । सोऽत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजतीत्येकेषामथ शालीनयायावराणामनपत्यानां विधुरो वा प्रजां स्वधर्मे प्रतिष्ठाप्य वा सप्तत्या ऊर्ध्वं संन्यासमुपदिशन्ति, वानप्रस्थस्य वा कर्मविरामः

'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य'
'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्'

तस्यैवाऽऽत्मा पदवित्तं विदित्या न कर्मणा लिप्यते पापकेने त्यपुनर्भावं नयतीति, नित्यो महदेनं गमयतीति महिमा । केशश्मश्रु-नखानि वापयित्वा स्नात्वोपकल्पयते, यष्टयः शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमित्येतत्समादाय ग्रामान्ते ग्रामसीमान्तेऽग्न्यागारे वाऽऽज्यं पयो दधीति त्रिवृत्प्राश्योपवसेदपो वा ।।

ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि, तत्सवितुर्वरेण्यं
ॐ भूवः सावित्रीं प्रविशामि, भर्गो देवस्य धीमह्यों
स्वः सावित्रीं प्रविशामि, धियो यो नः प्रचोदयात्

इति पच्छोऽर्धत्रशस्ततः समस्तया चाऽऽत्मानमात्मना आश्रमा-दाश्रमान्तरमुपनीय ब्रह्मभूतो भवतीति विज्ञायते ।

अथाप्युदाहरन्ति –

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः पश्चाद्भवति भिक्षुक इति।।

स एष भिक्षुरानन्त्याय पुराऽऽदित्यस्यास्तमयाद्गार्हपत्यमुपसमाधायान्वाहार्यपचनमत्द्दत्य ज्वलालन्तमाहवनीयमुद्धृत्य आज्यं विलोप्योत्पूय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा समिद्धत्याहवनीये पूर्णाहुतिं जुहोत्यों स्वाहेत्येतद्ब्रह्मान्वाधानमिति विज्ञायते ।।

अथ सायं हुतेऽग्निहोत्र उत्तरेण गार्हपत्यं तृणानि संस्तीर्य तेषु द्वंद्वशो न्यञ्चि पात्राणि साध(द)यित्या दक्षिणेनाऽऽहवनीये ब्रह्मायतने दर्भान्संस्तीर्य कृष्णाजिनं चान्तर्धायैतां रात्रिं जागर्ति य एवं विद्वान् ब्रह्मरात्रिमुपोष्य ब्राह्मणोऽग्नीन्समारोप्य वा प्रमीयते स समस्तं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्याम् ।

अथ ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय काल्प (कल्य) एव प्रातरग्निहोत्रं जुहोत्यथ पृथ्व्यां स्तीर्त्वाऽपः प्रणीय वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति सा प्रसिद्धेष्टिः संतिष्ठते ।।

आहवनीयेऽग्निहोत्रद्रव्याणि प्रक्षिपति अमृन्मयान्यथाऽऽत्मन्यग्नीन् समारोपयति । या ते अग्ने यज्ञिया तनूरिति त्रिस्त्रिरेकैकमवजिघ्रत्यथा अन्तर्वेदितिष्ठन्नों भूर्भुवःस्वः संन्यस्तं मयेति त्रिर्निरूप्योपांशूक्का त्रिरुच्चैः, त्रिषत्या हि देवा इति विज्ञायते । अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्त इति चापां पूर्णाञ्जलिं निनयति ।।

अथाप्युदाहरन्ति —

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यच्चरते मुनि : ।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयं वाऽपीह विद्यत इति ।।

स वाचं यमोऽभिप्रव्रजाति । यष्टयः शिक्यं जलपवित्रकं कमण्डलुं पात्रमित्येतत्समादाय यत्राऽऽपस्तत्र गत्वा स्नात्वाऽप आचमस्य सुरभिमत्याऽब्लिङ्गाभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्मार्जयित्वा अन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन षोडश प्राणायामान्धारयित्वोत्तीर्य वासः पीडयित्वा अन्यत्प्रयतो वासः परिधायाप आचम्य, ओं भूर्भुवः स्वरिति पवित्रमादाय तर्पयाम्यों भूस्तर्पयाम्यों भुवस्तर्पयाम्यों स्वस्तर्पयाम्यों भूर्भुवः स्वर्महर्नम इति देवान् । पितृभ्योऽञ्जलिमादाय तर्पयामि । ॐ भूः त्वधा । ॐ भुवः स्वधा । ॐ स्वः स्वधा । ॐ भूर्भुवः स्वर्महर्नम इति ।

अथोदुत्यं चित्रमिति द्वाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते ।

ओमिति ब्रह्मोमिति ब्राह्मं वा । एष ज्योतिर्य एष तपति, एष वेदो(देवो) य एष तपति वेद्यमेतद्य एष तपति, एषमेवैष आत्मा तर्पयत्यात्मने नमः करोत्यात्मा ब्रह्मात्मा ज्योतिः

। ॐ सावित्र्रीं तर्पयामि । ॐ भूस्तर्पयामि । ॐ भुवस्तर्पयामि । ॐ स्वस्तर्पयामि । ॐ भूर्भुवः स्वस्तर्पयामि । सहस्रकृत्व आवर्तयेत् । शतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा । ॐ भूर्भुवः स्वरिति पवित्रमादायोपगृह्णाति ।

न चात ऊर्ध्वमनुद्धृताभिरपरिस्रुताभिरपरिपूताभिर्वार्भिराचामेन्न चात

ऊर्ध्वं शुक्लवासोऽभिधारयेत् । एकदण्डी त्रिदण्डी वा । अथेमानि व्रतानि भवन्त्यहिंसा सत्यमस्तैन्यं मैथुनस्य च वर्जनं त्याग इत्येव पञ्चैवोपव्रतानि भवन्ति, अक्रोधो गुरुशुश्रूषा प्रसादः शौचमहारशुद्धिश्च'' इति ॥

वायुपुराणे —

एवं वनाश्रमे तिष्ठंस्तपसा दग्धकिल्बिषः ।
चतुर्थमाश्रमं गच्छेत्संन्यस्य विधिना द्विजः ॥
दद्याद्द्विजेभ्यो देवेभ्यः स्वपितृभ्यश्च यत्नतः ।
दत्त्वा श्राद्धमृषिभ्यश्च मनुजेभ्यस्तथाऽऽत्मनः ॥
इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापत्यमथापि वा ।
अग्नींश्चाऽऽत्मनि संस्थाप्य मन्त्रवत्प्रव्रजेत्ततः ।
ततः प्रभृति पुत्राद्यैः स्नेहलोभादि वर्जयेत् ॥
दद्याच्च भूमावुदकं सर्वभूताभयंकरम् ।
दण्डं च वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम् ।
वेष्टितं कृष्णमेखलरज्जवा चतुरङ्गुलम् ॥
ग्रन्थिभिश्च त्रिभिर्युक्तं जलपूतेन चोपरि ।
गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते मन्त्रेणैव तु धर्मवित् ॥
क्षौमं वा कुशसूत्रं वा सूत्रं कार्पासिकं तु वा ।
तैरेव ग्रथितं श(शि)क्यं पद्माकारसमन्वितम् ॥
षड्भिर्वा पर्वभिर्युक्तं मुष्टिभिः शिक्यलक्षणम् ।
गृह्णीयान्मन्त्रतो विद्वान्पात्रं चापि कमण्डलुम् ॥
आसनं दारुजं प्रोक्तं समाश्रं वर्तुलं समम् ।
शौचार्थमासनार्थं वा मुनिसिस्तैरनुष्ठितम् ॥
कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारिणीम् ।

पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहम् ।।
एतानि तस्य लिङ्गानि यतेः प्रोक्तानि धर्मतः ।
संगृह्य कृतसंन्यासो गत्वा तीर्थमनुत्तमम् ।।
स्नात्वाऽथाऽऽचम्य विधिवज्जलपूतांशुकेन वै ।
वारिणा तर्पयित्वा तु मन्त्रवद्भास्करं नमेत् ।।
आसीनः प्राङ्मुखो मौनी प्राणायामत्रयं चरेत् ।
गायत्रीं च यथाशक्ति जप्त्वा ध्यायेत्परं पदम् ।।
वनेषु तु विगृह्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गं परित्यजेत् ।।
आश्रमादाश्रमं गच्छेद्धुतहोमो जितेन्द्रियः ।
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन्प्रेत्य वर्धते ।।
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानः पतत्यधः ।।
अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ।।
अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।
अनिष्ट्वा च तथा यज्ञैर्मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः'' ।।

एतच्च प्रव्रज्याया गार्हस्थ्यपूर्वकत्वपक्षे द्रष्टव्यम् । यस्तु ब्रह्मचर्य एव विरक्तो न तस्य दारपरिग्रहः, स्त्रीरागप्रयुक्तत्वात्तस्य ।।

अदारस्य च प्रजोत्पत्तीज्ययोरनधिकारोऽनधिकृतस्य चानन्-ुष्ठानेऽपि न प्रत्यवायः । ततश्च ब्रह्मचारिणः प्रव्रजतोः धीतवेदत्वमेव प्रव्रज्याधिकारो हेतुः । न प्रजादिसंपत्तिः । न च ''जायमानो ह वै ब्राह्मणः' इत्यादिवचनबलादुत्पत्तिमात्रविशिष्टस्यैवाध्ययनप्रजेज्यात्म-

कर्णापाकरणेऽधिकार इति वाच्यम् । असमर्थत्वात् । न ह्युत्पन्न एव शक्नोत्येतत् कर्तुं, तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादिस्त्रिभिः ऋणवाञ्जायत इति वाक्यार्थः । ततश्च ब्रह्मचर्यमात्रपूर्विकायां प्रवज्यायां न कश्चिद्विरोधः ।।

ननु सप्तत्या ऊर्ध्वं संन्यसेदिति विरुध्यते, मैवम् । रागात् गार्हस्थ्यपरिग्रहस्य हि मन्दवैराग्यस्य स्मृत्यैप काल आहार्यं वैराग्यं प्रति विधीयते । अन्यथा 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुति-विरोधो दुष्परिहारः स्यात् । तथा च नृसिंहपुराणम्-

"यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं शिरैः ।
संन्यसेदकुतोद्वाहो ब्राह्मणो भैक्षचर्यवान् ।।
अगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ।।
रागादिविषयासङ्गपुत्रदारशुभाशुभम् ।
लोकयत्राभयं चैव त्यक्तं संन्यास उच्यते" ।।

तथा -

"वैश्मदारसुतक्षेत्रं संन्यस्तं येन दुःखदम् ।
वैराग्यज्ञानपूर्वं वै लोकेऽस्मिन्नास्ति तत्समः" ।।

माहाभारते -

"चतुर्विधा भिक्षवस्तु कुटीचरबहूदकौ ।
हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः" ।। ५६।।

परिव्रज्य किं कुर्यादित्यत आह -

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ।। ८७।।

उक्तप्रकारेण कृतप्रव्रज्योऽपकारकेष्वपि भूतेषु हितोऽनपकारकः । उपकारकेष्वप्युपरतस्नेहोऽननुग्राहक इति यावत् । तथा च गौतमः - "हिंसानुग्रहयोरनारम्भी" इति । त्रिदण्डी वैणवादण्डत्रयवान् । यत्तु मनुनोक्तम् -

"वाग्दण्डश्च मनोदण्डः कर्मदण्डोऽथ ते त्रयः ।
यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति कथ्यते ।।
वाग्दण्डो मौनमतिष्ठेत्कर्मदण्डस्त्वहिंसनम् ।
मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते"

इति, तत्र दण्डशब्दो वागादिसामानाधिकारण्याद्गौणः । न पुनरत्रापि गौणः कारणाभावात् । सकमण्डलुः शौचाचमनादिप्रयोजनसिद्धये कमण्डलुधारी च स्यात् । एकाराम एकाकी । तथा च दक्षः-

'एको भिक्षुर्यथोक्तः स्याद्वौ चैव मिथुनं स्मृतम् ।
त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ।।
नगरं न हि कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा ।
एतत्त्रयं तु कुर्वाणः स्वधर्माच्च्यवते यतिः ।।
राजादिवार्ता तेषां तु भिक्षावार्ता परस्परम् ।
स्नेहपैशुन्यमात्सर्यं संनिकर्षान्न संशयः ।।
लाभपूजानिमित्तं हि व्याख्यानं शिष्यसंग्रहः ।
एते चान्ये च बहवः प्रपञ्चाः कुतपस्विनाम् ।।
ध्यानं शौचं तथा भिक्षा नित्यमेकान्तशीलता ।
भिक्षोः कर्माणि चत्वारि पञ्चमं नोपपद्यते"।।

भिक्षार्थमेव ग्राममाश्रयेत्प्रविशेत् । न निवासाद्यर्थम् । ततो ग्रामादन्यत्रैव निवसेत् । अयं च हंसपरमहंसयोर्विधिः । कुटीचक-बहूदकयोस्तु ग्रामेऽप्यवस्थानमस्ति, तथा च प्रजापतिः-

"तत्र परिव्राजका नाम चतुर्विधा भवन्ति, तत्र(ते च) कुटीचरो बहूदको हंसः परमहंसश्चेति । कुटीचको नाम - स्वगृहे वर्तमानो विगतकलुष आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानो व्यपगतकाम क्रोधलोभमोहाहांकारो यदात्मानुग्रहं कुरुते स कुटीचरो नाम । बहूदको नाम ग्राम एकरात्रं नगरे पञ्चरात्रं प्राप्तं भोज्यं भुञ्जानः स बहूदको नाम । तत्र हंसो नाम - पर्वतगुहाश्रमदेवलकुलारामवासी भिक्षार्थे ग्रामं प्रविशेत्स हंसो नाम । तत्र परमहंसो नाम - नदीपुलिनारण्यप्रदेशेषु तृणहरितशाद्वलेषु शयानोऽसंकुसुकश्चीरकौपीनाकषायवान्यस्तु प्राणान् परित्यजति स परमहंसो नाम" इति । असंकुसुकोऽसंचयवान् ।

दक्षः-

"बुधो ह्याभरणं भारं मलमालेपनं तथा ।
मन्यते स्त्री च मुर्खस्तु तदेव बहु मन्यते ।।
सत्त्वोत्कटाः सुरास्तेऽपि विषयैस्तु वशीकृताः ।
प्रमादिष्वल्पसत्त्वेषु मनुष्ये तु का कथा ।।
तस्मात्पक्वकषायेण कर्तव्यं दण्डधारणम् ।
इतरस्तु न शक्नोति विषयैरवहीयते ।।
त्रिदण्डव्यपदेशेन जीवन्ति बहवो जनाः ।
यो हि ब्रह्म न जानाति न त्रिदण्डी भवेद्धि सः ।।
वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डश्च ते त्रयः ।

यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते ।।

नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।

एतै सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नेतरः ।

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।।

गृहस्थो यष्टिवेदाभ्यां नखरोमैर्वनाश्रितः ।

त्रिदण्डेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक्पृथक् ।।

यस्यैतल्लक्षणं नास्ति गयश्चित्ती स नाऽऽश्रमी'' ।

मनुः-

'एक एव चरेन्नित्यं सिध्यर्थमसहायवान् ।

सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ।।

सिद्धिं न जहाति, तया स न हीयत इत्यर्थः ।

अनाग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।

उपेक्षकोऽसंचयको मुनिर्भावसमन्वितः ।।

कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता ।

समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ।।

नामिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।

कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेशं भृतको यथा ।।

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।

सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत् ।।

निर्वेशः कालावधिः।

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।

न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ।।

न क्रुध्यन्तं प्रति क्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वेदत् ।

सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचं समुदीरयेत् ।।

कामक्रोधलोभमोहमदामत्सर्याहंकारदूषितां वाचं (न)समुदीरयेत् ।

अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षो निरेषणः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ।।
क्रृप्त(कृत्त)केशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसंभवम् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ।।
संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ।।
ग्रैष्महैमन्तिकान्मासानष्टौ प्रायेण पर्यटेत् ।
दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ।।
अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन वा ।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ।।
इन्द्रियाणां निरोधषन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते'' ।।
मत्स्यपुराणे - ''अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ।
एकत्र चतुरो मासान्वार्षिकान्निवसेत्पुनः ।।
अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रष पुरातने'' ।।
वसिष्ठः -'परिव्राजकः सर्वभूतामयदक्षिणां दत्त्वा प्रतिष्ठेत'' ।

लोकान्वित्तं पुत्रांश्च वर्जयित्वा व्रजतीति परिव्राजकः । भाविनी चैषा संज्ञा व्रजनस्य भावित्वात् । सर्वेषां चराणामचराणां च भूतानामभयमेव दक्षिणां कृतेष्टिसंबन्धिनीं दत्त्वा विद्याद्यनपेक्षया प्रतिष्ठेत व्रजेत् । अभयं

मत्तः सर्वभूतेभ्य इत्युक्त्वा प्रव्रजेदित्यर्थः ।

"अथाप्युदाहरन्ति -अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।
तस्यापि सर्वभूतेभ्यो न भयं जातु विद्यते" ।।

भूतसंप्रदानाकाभयदातुस्तत एवाभयं मोक्षो भवति । अनेन च प्रव्रज्याया मुक्तिफलत्वमुक्तम् ।

परिव्रज्याभ्रंशे दोषमाह -

'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यस्तु निर्वते ।
हन्ति जातानजातांश्च प्रतिगृह्णाति यस्य च" इति ।।

अभयदानोपलक्षणायाः प्रव्रज्याया यो निवर्तते, स स्ववंशे जातान् जनिष्यमाणांश्च यस्य च प्रतिगृह्णाति तदीयांश्च हन्ति, निरयगामिनः करोतीत्यर्थः ।

'एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।
उपवासात्परं भैक्षं दया दानाद्विशिष्यते" ।।

यत एकं प्रणवाख्यमक्षरं ब्रह्मणो वेदराशेः परमुत्कृष्टं, यतश्च प्राणायामस्तपसः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकात्परः श्रेष्ठः । यत एव भिक्षाणां समूह उपवासादनशनात्पर उत्तमः । यस्माच्च दया दानाद्विशिष्यते गुणवत्तया, तस्मात्प्रणवप्राणायामौ सभिक्षाचर्यां दयां च संततमनुतिष्ठेदिति तात्पर्यार्थः । तथा तत्रैव -

'मुण्डोऽममोऽपरिग्रहः'

मुण्डोऽशिखः । इदं च वैकल्पिकं, "मुण्डः शिखी वा" इति गौतमवचनात् । अममः पुत्रशदिममत्वरहितः । अपरिग्रहः शास्त्रोक्तदण्ड-कमण्डल्वादिव्यतिरिक्तच्छत्राद्युपकरणरहितश्च स्यात् ।

"सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षम् । विधूमे
सन्नमुसल एकशाटीपरिहितोऽजिनेन वा" ।

एकशाटीमजिनं वा परिधाय धूमाभावमुसलव्यापराभावोपलक्षिते ऽपराह्णात्मके काले सप्त गृहाण्यत्र भिक्षितव्यमिति, भिक्षालोभेना-संकल्पितानि भैक्षं चरेत् ।

"गालूनैस्तृणैरवस्तृतशरीरः स्थण्डिलशायी"।

स्यादिति शेषः । गोप्रलूनानि गवार्थं छिन्नानि । अवस्तृतशरीर आच्छादितशरीरः । स्थण्डिलशायी, अधःशायी ।

'अनित्यां वसतिं वसेत् । ग्रामान्तरे शून्यगृहे
देवागारे वृक्षमूले वा मनसा ज्ञानमधीयानः" ।

मनसैव ज्ञानं ब्रह्मज्ञानसाधनमुपनिषद्ग्रन्थमधीयानो ग्रामादिष्वेक-त्रानियतदेशां वसतिमवस्थानं वसेत्कुर्यात् ।

"न ग्राम्यपशूनां संदर्शने विचरेत्" ।

अरण्ये विचरेदिति तात्पर्यार्थः ।

"अथाप्युदाहरन्ति-
अरण्यनित्यस्य जितेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य ।
अध्यात्मचिन्तागमानसस्य ध्रुवा ह्यनावृत्तिरुपेक्षकस्य"।।

नित्यमरण्ये वसतो वशीकृतेन्द्रियस्य कामापन्नमपीन्द्रियप्रीतिकरं रागोदयशङ्कया वर्जयत आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तस्य शास्त्रस्यार्थचिन्तां प्रति प्रवणमानसस्योपेक्षकस्य सर्ववस्तुषु हेयोपादेयबुद्धि-रहितस्यानावृत्तिर्मुक्तिर्ध्रुवा नियता ।

"अव्यक्तलिङ्गो व्यक्ताचारोऽनुन्मत्त उन्मवेशेन युक्तः"।

अव्यक्तं गूढं योगासिद्धिलिङ्गं यस्य स तथोक्तः । व्यक्ताचारो यथोक्तशौचाद्याचारः । अनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवेशेन युक्तः पूजानिभयात्स्यात्

"अथाप्युदाहरन्ति -

न शब्दशास्त्राभितरस्य मोक्षो न चापि लोके ग्रहणे रतस्य ।

न भोजनाच्छादनगर्वितस्य न चातिरस्यावसथप्रियस्य" ॥

शब्दशास्त्रज्ञामेव परमं प्रयोजनमित्यभिनिवेशिनो लोकपङ्क्तौ रतस्य च भोजनादि श्लाधिनो रम्यं निवासमिच्छतश्च न मोक्षलाभः ।

कस्य तर्हि स इत्यत आह -

"न कुट्यां नोदके सङ्गो न चैले न त्रिपुष्करे ।

नागारे नाऽऽसने नान्ने यस्य वै मोक्षवित्तु सः" इति ॥

कुट्यादिषु यतिद्रव्येषु यस्य न सङ्गो न तत्परता, स मोक्ष-विन्मोक्षलाभभाग्भवेदित्यर्थः । भिक्षाटनासमर्थं प्रत्यनुग्रहमाह -

'ब्राह्मणकुले वा यल्लभेत तद्भुञ्जीत सायं प्रातर्मधुमांसवर्जम्"

व्याध्यादिना भिक्षायामसमर्थो ब्राह्मणगृहे यल्लभेत तन्मधुमांसवर्जं सायं प्रातर्वा भुञ्जीत । असमर्थ उभयत्र । असमर्थस्यैव सायमनुग्रहः ।

मधु मांसं च श्राद्धेऽपि वर्जयेत् ।

अनुग्रहेऽप्यतिप्रसक्तिवारणार्थमाह -

''न च तृप्येत्'' ।

प्राणयात्रिकमात्रं भुञ्जीतेत्यर्थः । अपरमनुग्रहमाह -

''ग्रामे वा वसेत्'' ।

किंच - ''अजिह्मोऽशठोऽसंकुसुकः''।स्यादिति शेषः । जिह्मः कुटिलः । शठो मायावी । संकुसुकः संचयवान् । एवंरूपो न स्यादिति शेषः ।

''न चेन्द्रियसंसर्गं कुर्वीत केनचित्'' ।

इंद्रिय(यं)प्रजनने(नं) तत्संयोगं केनचित्सह न कुर्यात् । अपि च -

''उपेक्षकः सर्वभूतानाम्'' ।

सर्वभूतेषु रागद्वेषादिरहितो भवेदित्यर्थः ।

'पैशुनमत्सराभिमानाहंकाराश्रद्धानार्जवात्मसंस्तपरगर्हादम्भ-लोभवर्जनं सर्वाश्रमाणां धर्मिष्ठम्' ।

पैशुनं दोषसूचकत्वम् । मत्सरः परसमृद्ध्यसहनम् । अभिमानः स्तम्भः । नमस्या नाम प्रणाम इति यावत् । अहंकारोऽभिजनप्रज्ञादिगर्वः । अश्रद्धा परलोकादिषु नास्तिकत्वम् । अनार्जवं मायाविता । आत्म-स्तवः स्वगुणकीर्तनम् । परगर्हा परापवादः । दम्भः सोपधं धर्मचरणम् ।

लोभो विध्यतिक्रमेण द्रव्यस्यऽऽदानमप्रदानं च । एषां वर्जनं परिहरणं सर्वेषामाश्रमाणां धर्मान्तरेभ्य उत्कृष्टम् ।

"यज्ञोपवीत्युदककमण्डलुहस्तः शुचिर्ब्राह्मणो वृषलान्नवर्जी"

यज्ञोपवीती परिव्राजकः स्यात् । न पुनः सर्वाश्रमाणां यज्ञोपवीतीति संबन्धो युज्यते । न च सर्वाश्रमशब्दः प्रथमान्ततया विपरिणमय्य संबन्धनीयः । परिव्राजक इत्यविपरिणतस्यैव साक्षात्प्रकृतत्वात् । तथा च यज्ञोपवीतपाश्रमान्तराणामनेन(न) विधेयं, यज्ञोपवीती-त्यादिभिः स्वयमेव विहितत्वात् । तथा सर्वाश्रमाणां यज्ञोपवीतविधानेन परिव्राजकस्यापि यज्ञोनपवीतित्वं लभ्यते । अथ मतम् -

'नखान्निकृत्य यज्ञोपवीतं विसृजेत्'

इति जाबालश्रुतिविहितेन यज्ञोपवीतविसर्गेण विशेषविहितेन सामान्यविहितं यज्ञोपवीतं बाध्यत इति । सत्यम् । यदि -

**'नखानि निकृत्य पुराणवस्त्रं यज्ञोपवीतं कमण्डलुं
च त्यक्त्वा नवानि गृहीस्वा ग्रामं प्रविशेत्'**

इति वचनान्तरं न स्यात् ।।

किं च षष्ठीवहुवचनान्तः सर्वाश्रमशब्दः प्रथमान्तेन विपरिणतोऽपि बहुवचनान्त एव भवेदिति नैकवचनान्तेन परिव्राजकशब्देन समाना-धिकरणो भवति, तस्मात्प्रकृतेन प्रथमैकवचनान्तेन परिव्राजकशब्देन यज्ञोपवीतिति संबध्यते । उदककमण्डलुरुदकपूर्णकमण्डलु-स्तद्धस्तः । शुचिः प्रातिस्विकाशौचवान् । वृषलान्नवर्जीति ब्राह्मणान्नालाभे

क्षत्रियवैश्यान्नानुग्रहार्थम् । ब्राह्मणग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थम् ।

पारिव्राज्यफलमाह -

'न हीयते ब्रह्मलोकात्' । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः ।

आपस्तम्बः -

'अथ परिव्राजोऽत एव ब्रह्मचर्यवान्परिव्रजति'' ।

एषणात्रयं परित्यज्य यो व्रजति स परिव्राट् । तस्य धर्मा वक्ष्यन्ते- अत एवाऽऽचार्यकुलवासाद्ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः प्रव्रजति ।

'तस्योपदिशन्ति । अनग्निरनिकेतनः स्यादशर्माश्रशरणे
मुनिः स्वध्याय एवोत्सृजमानो वाचम्' ।

अविद्यमानोऽग्निर्यस्यासावनग्निः । अनेन च लौकिकवैदिकाग्निकार्यं पाकहोमादिकं निवार्यते । अनिकेतनो नियतस्थानरहितः । अशर्मा सुखार्थोद्यमरहितः । अशरणो निर्गृहः । मुनिर्वाचंयमः स्यादित्यर्थः । स्वाध्यायेऽखर्मार्हमन्त्रप्रयोगे वाचमुत्सृजमानः । ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तु यतेर्नास्ति ।

''अप उपस्पृश्य गृहानेति । ततो यत्किंचिद्ददाति सा दक्षिणा'' । इत्यर्थः ।
''ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्यानीहोऽनमुत्रश्चरेत्'' ।

प्राणस्थितिमात्रप्रयोजनं भैक्षं ग्रामे प्रतिलभ्य निःस्पृहः परलोकफलकर्मरहितो महीं विचरेत् ।

''तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम्'' ।

मुक्तं वस्त्रस्वामिना परिधानायोग्यत्वात्त्यक्तम् । अत्रैकेषां मतमुपन्यस्यति-

“सर्वतः परिमोक्षमेके” ।

सर्वस्य परिमोक्षं त्यागमेके वादिनो मन्यन्ते । तमेवाऽऽह -

‘सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्या ऽत्मानमेव बुध्येद्बुद्धे क्षेमप्रापणम्’ ।

सत्यं ब्रूयात्कचिच्च विषयेऽनृतमपि ब्रूयादित्यादिविधिविहितं सत्यमसत्यं, सुखदुःखोपायौ वेदविहितांश्च सकलानर्थान्परित्यज्य आत्मानमेव बुध्येत । यतस्यस्मिन्बुद्धेऽविद्यानिवृत्तिरूपस्य क्षेमस्य प्राप्तिः । तद्दूषयितुमाह -

“तदेतच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्” ।

तदेतत्परमतं शास्त्रैः श्रुतिस्मृतिवाक्यैर्विप्रतिषिद्धं विरुद्धं बाधित मिति यावत् । तथा हि - विद्यापरपर्यायस्याऽऽसद्बोधस्याऽऽवश्यक-वर्णाश्रमरहितस्य क्षेमप्राप्तिर्न फलं किंतु प्रत्यवाय इत्याह माध्यंदिनी श्रुतिः-

“अन्धं तमः प्रविशन्ति ये विद्यामुपासते” ।
ततो भूय इव ते तमो येऽविद्यायां रताः” इति ।।

अस्यार्थः- ये मूढचेतसो विद्यामात्मज्ञानमुपेक्ष्याविद्यायां कर्मण्येव रतास्तेऽन्धं तमः प्रविशन्ति, ये नित्यनैमित्तिककर्मरहितायां विद्यायामात्मज्ञाने रतास्तेऽपि । एवं केवलां विद्यां केवलां च कर्म निन्दित्वा

तयोरन्योन्यसमुच्चितयोर्मोक्षोपायत्वं विधत्ते श्रुतिः-

"विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति ।।

विद्यामात्मोपासनामविद्यां वर्णाश्रमधर्मजातमन्योन्यसमुच्चित - मेतदुभयं यो मोक्षोपायत्वेन वेद जानाति नासावन्धतमः प्रविशति । किं विद्याकर्मणोः समुच्चय आधानोत्तरक्रतुवत् । किं वाऽऽग्नेया-ग्नीषोमीयादिवत् । यद्वाऽङ्गप्रधानवदिति विमर्शे निर्णयार्थमुक्तम् -

"अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति ।

विद्यया साक्षादमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । किंतु मृत्युं मृत्युतुल्यं मोक्षविघ्नं तीर्त्वा विद्ययाऽऽत्मज्ञानेनामृतं प्राप्नोति, न पुनः सत्कर्मनिबन्धनं विघ्नोपशममन्तरेणैव विद्यया मोक्षं कश्चिदाप्नोति । ततश्चामृतप्राप्तिकारणभूताया विद्याया विघ्नतरणरूपमुपकारं जनयद्भिः कर्मभिः सह विद्याया अङ्गाङ्गिलक्षणः समुच्चय इति सिद्धम् ।।

न च वाच्यं कर्मणां मृत्युतरण एव हेतुभावो न तु मोक्षे, तेन तानि विद्याङ्गानीति । तथाहि सति अविद्यया मृत्युं तरति विद्ययाऽमृतमश्नुत इत्यर्थद्वयपरत्वे वाक्यद्वयभेदः स्यादेकं चेदं वाक्यं क्त्वाप्रत्ययसामर्थ्याद्गम्यते । एककर्तृकतां हि मृत्युतरणामृतप्राप्त्योः स ब्रूते ।।

नच निमित्तनैमित्तिकभावमन्तरेण सा तयोः संभवति । तस्माद्विद्याङ्गतया कर्मणां मोक्षं प्रति निमित्तभावोऽत्र विधीयते । यानि तु -"**न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशः**" इत्यादीनि कर्मणां मोक्षं प्रति निमित्तभावनिषेधकानि तानि

केवलकर्मविषयाणीत्यविरोधः । यत एव मोक्षं प्रति कर्मणां निमित्तभावोऽस्त्यत एव -

"य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । नेहास्य कर्म क्षीयते"

इति कर्मणोऽक्षयत्वं प्रतिपादयद्वाक्यमस्य मोक्षोपायत्वं गमयति । अक्षयफलत्वेन हि कर्मणोऽक्षयत्वं न स्वभावतः क्षयित्वात् । अत एव -

"विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन"

इति मोक्षोपायभूतविद्याङ्गतां तृतीयाश्रुतिः प्रतिपादयति । न च वाच्यं सन्प्रत्यवाच्येच्छाङ्गत्वेन तृतीया कर्मणां विनियोक्त्रीति, यतः प्रत्ययार्थीभूतेच्छां प्रतीप्सितकर्मत्वेन सन्नन्तेषु धात्वर्थः प्रतीयत इति स एव प्रधानम् । अतः स एव पदार्थान्तरैः संबध्यते । यथा - अश्वेन जिगमिषतीत्यश्वस्य करणभावो गमने प्रतीयते, न तदिच्छायाम् । स्पष्टं च ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेयं मोक्षविषयमाह -

"तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्हकृच्च" इति ।

एतावच्छ्रुतिवाक्यानि केवलबुद्धिक्षेमप्रापकत्वपक्षप्रतिक्षेपकाण्युदाहृतानि । अथ स्मृतिवाक्यान्युदाह्रियन्ते, तत्र मनुः-

"तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।
तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ।।
अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्परम्" ।।

योगीयाज्ञवल्क्यः -

"स्वकर्मणामनुष्ठानात्सम्यगात्मनिदर्शनात् ।

वेदान्तानां परिज्ञानाद्गऽहस्थोऽपि विमुच्यते'' ।।

अपिशब्दादन्येऽप्याश्रमिण एवं विमुच्यन्त इति गमयति ।

मार्कण्डेयपुराणे -

'विहिताकरणात्पुंभिरत्यन्तं क्रियते तु यः ।
संयमो मुक्तये मोहात्पत्युताधोगतिप्रदः ।
प्रक्षालयामीति भवान्वत्साऽऽत्मानं तु मन्यते ।।
विहिताकरणोद्भूतैः पापैस्त्वं न विदह्यसे ।
अविद्याऽप्युपकारायविषवज्जायते नृणाम् ।।
अनुष्ठिताऽप्युपायेन बन्धाय न्यायतोऽपि वा'' ।

पुलस्त्यः-

''ज्ञानकर्मसायोगात्परं प्राप्नोति पुरुषः ।
पृथग्भावान्न सिध्यन्ति उभे तस्मात्समाश्रयेत् ।।
ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं कर्मप्रधानं नतु बुद्धिहीनम् ।
तस्मादुभाभ्यां तु भवेत्प्रसिद्धिर्न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति' ।।

व्यासः -

'योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।।
ब्रह्मण्यादा(धा)य कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ।
अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ।
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना'' ।

हरिरर्प्यते प्रक्षिप्यते स्रुगादिना येन तदर्पणम् । कारकेषु क्रियायां च ब्रह्मबुद्धिकरणमनेन विधीयते । ब्रह्मात्मकं कर्म यः समादधाति बुध्यते स ब्रह्मकर्मसमाधिः ।

विष्णुधर्मेऽश्विनौ -

'द्वे कर्मणी नरश्रेष्ठ ब्रह्मणा समुदाहृते।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च स्वर्गमुक्तिफले हि ते ।।
प्रवृत्तमपि मोक्षाय कर्म पार्थिव जायते ।
कर्म स्वरूपतो भ्रष्टमनाकाङ्क्षिखलं स्मृतम्'' ।।

विष्णुः -

'एवं ज्ञानवतां कर्म कुर्वतोऽपि प्रजादिकम् ।
भवेन्मुक्तिर्द्विजश्रेष्ठ रैभ्यस्य वचनं यथा ।।
अनिर्वातो यथा वह्निधर्मायमानः प्रणश्यति ।
तथा कर्मविहीनस्य ज्ञानाग्निः संप्रणश्यति ।।
तस्मादाश्रमिभिः सर्वैर्नित्यं यज्ञोपवीतिभिः ।
नित्यनैमित्तिकं कर्म काले कार्यमतन्द्रितैः'' ।।

हारीतः

'यथाऽश्वा रथहीनास्तु रथो वाऽश्वैर्विना यथा।
एवं तपोऽप्यविद्यस्य विद्या वाऽप्यतपस्विनः ।।

यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतम् ।
एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत्'' ।।

एवं शास्त्रप्रतिषेध आत्मबोधमात्रस्य क्षेमप्रापकत्वपक्षेऽभिहित इदानीं प्रमाणान्तरविप्रतिषेधमाह -

'बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिहैव दुःखं नोपलभेत'' ।

आत्मनि बुद्ध एव चेन्मुक्तिस्तर्हीहैव शरीरे म्रियमाणे किमपि दुःखं नोपलभेत । समुच्चयपक्षे तु यावज्जीवमनुष्ठितेषु कर्मसु मुक्तिरिति न जीवतस्तत्संबन्धः । तथाऽऽह बौधायनः-

''परिव्राजकः परित्यज्य बन्धूनपरिग्रहः परिव्रजेदरण्यं गत्वा शिखी मुण्डो वा कौपीनाच्छादनः काषायवासाः'' ।

कषायो वृक्षरसस्तेन रक्तं काषायम् ।

वाङ्मनःकर्मदण्डैर्भूतानामद्रोही पवित्रभृच्छौ चार्थमुद्धृताभिरद्भिः कार्यं कुर्वाणः'' ।

कार्यं मलक्षालनम् । आचमनं त्वनुद्धृताभिरेव ।।५७।।

भिक्षार्थं ग्राममाश्रयेदित्युक्तं, तत्र यथा भिक्षार्जन कार्यं तदाह

अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्नेऽनाभिलक्षितः ।
रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ।।५८।।

अप्रमत्त आदरवान् । अनभिलक्षितो भिक्षादातृभिर्गृणित्वेन-अनभिज्ञातः । अलोलुपः स्वाद्वन्नलोभरहितः । भिक्षुकैरन्यैर्ब्रह्मचारि-

प्रभृतिभिर्गृहीतभिक्षैर्विमुक्ते ग्रामे प्राणधारप्रयोजनं भैक्ष्यं(क्षं) सायाह्ने-अह्नोऽन्तिमे मुहूर्तत्रये चरेत् । अत्र वसिष्ठः-

“सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षमेकशाटीपरिहितोऽजिनेन वा विधूमे सन्नमुसले” ।

विधूमे सन्नमुसल इति सायंकालोपलक्षणम्। सन्नं मुसलमचलं यस्मिन्काले स तथोक्तः ।

मनुः -

“एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।
भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि मज्जति ।।
अलाभे न विषादी स्याल्लाभश्चैनं न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ।।

उपकरद्रव्यं मात्रा

अभिपूजितलाभांश्च जुजुप्सेतैव सर्वशः ।
अभिपूजितलाभात्तु यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते” ।।

अभिपूजिताः सत्कारपूर्ववा लाभाः ।

तथा - “न चोत्पतानिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्” ।।

उत्पादोऽद्भुतदर्शनम् । निमित्तं शुकनादि । अङ्गं व्याकरणादि । सामुद्रं ह्स्तलक्षणादि वा ।

संवर्तः -

"अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा ।
अद्भिः प्रक्षाल्य तत्सर्वं भुञ्जीत सुसमाहितः ।।
अरण्ये निर्जने विप्रः पुनरासीत भुक्तवान् ।
एकाकी चिन्तयेन्नित्यं मनोवाक्कायसंयुतः" ।।

यमः-

"भैक्षभुग्ब्रह्मचारी स्यान्नैकान्नाशी भवेत्कचित्" ।

एतच्च सति सामर्थ्ये । असमार्थ्ये तु ब्राह्मणकुले वा यल्लभेतेत्यादिकं यदुक्तं वसिष्ठेन तद्द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणकुललाभे शूद्रान्नवर्जं वर्णान्तरान्नमपि भुञ्जीत । तदाह स एव " वृषलान्नवर्जी" इति ।

हारीतः - "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्याचार्याः" ।

सत्त्वमन्तःकरणम् ।

बौधायनः-

"अथ भैक्षचर्या, ब्राह्मणानां शालीनयायावराणा-मनिर्वृत्ते वैश्वदेवे भिक्षां लिप्सेत भत्वपूर्वं प्रचोदयेत् । गोदाहमात्रमाकाङ्क्षेत भैक्षचर्यादुपावृत्तः शुचौ देशष न्यस्य हस्तपादं प्रक्षाल्या आचम्याऽऽदित्यस्याग्रे निवेदयति उदु त्यं चित्रमिति । ब्रह्मणे निवेदयति ब्रह्म जज्ञानमिति विज्ञायते । अधानप्रभृति यजमान एवाग्रयो भवन्ति तस्य प्राणो गार्हपत्योऽपानोऽन्वाहार्यपचनो व्यान आहवनीय उदानसमानौ सभ्यावसथ्यौ पञ्च वा एतेऽग्नय आत्मस्था आत्मन्येव जुहोति स एष आत्मयज्ञनिष्ठ आत्मप्रतिष्ठ आत्मानं क्षेमं नयतीति विज्ञायेत । नक्षत्रशेदयात्पूर्वं विभज्य शेषमद्भिः संसृज्यौषधवत्प्राश्नीयात् । प्राश्यापि आचम्य

जयोतिष्मात्याऽऽदित्यमुपतिष्ठते, उद्वयं तमसस्परीति । वाङ्ग आसन्नसोः प्राण इति जपित्वा -

अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया ।
आहरमात्रठ भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम्'' ।।

देवलः-

''नित्यं प्रत्यावृत्त आदित्ये निवृत्तमुप(स)लोङ्य(द्य)मे प्रशान्तधूमे काले ग्रामं प्रविश्य भैक्षार्थं सर्वतः पर्यटन्नग्रतो युगमात्रा(म)वलोक्य पूर्वसंकल्पितानि निविवृतद्वाराणि परगृहाण्यवचनेनाशक्तः प्रविशेत् । प्रविष्टः संजल्पप्रणयकुहकविस्मयविडम्बनपरिहासयाचनप्रोक्षितानि परिहरेत् ।।

गोदोहमात्रं स्थित्वा व्रजोद्भिक्षालब्धशै न कुप्येदन्त्यावसायि-परिपन्थिज्ञातीश्वरप्रेतसूतकभिक्षां नोपलब्धाप्रहितां गृह्णीयादात्मनः संस्कृतां परबाधकरीं वर्जयेत् । मधुमांसकुबीजविराहितां गृहीत्वा तद्भैक्षमेकान्ते तेनैव पात्रेणान्येन वा तूष्णीं भूत्वा मात्रया भुञ्जीत' ।। ५८।।

यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च ।
सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षणात् ।।५९।।

यतीनां भिक्षाभोजनार्थानि पात्राणि मुदादिमयानि भवन्ति । तेषामुच्छिष्टानां सलिलं गोवालघर्षणं च शुद्धिहेतुः ।

मनुः - ''अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे'' ।।

हारीतः-

"मृद्दारुविदलालाबुशीर्णपर्णपात्रो वा पाणिपात्रो
वा भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेन्नोच्छिष्टं दद्यान्नोत्सृ-
जेन्न कुत्सयेत् । न चातिमात्रमश्नीयात्" ।

शङ्खलिखितौ -

"काष्ठालाबुविदलपार्थिवानामेकं भैक्षभाजनम् । तस्य गोवलरज्ज्वा सादेकं परिघर्षणं प्रत्यात्मकं शौचम् । नात्राऽऽचामेन्न भूमौ निक्षिपेन्नाशुचि संस्पऽशेद्रुत्त्वाऽऽचान्तः पुनराचम्य द्रव्याण्यभ्युक्षयेद्रज्जुं यच्चान्यदविरुद्धं स्यात्"।

नृसिंहपुराणे -

"स्थित्यर्थमात्मनो नित्यं भिक्षाटनमथाऽऽचरेत् ।
सायाह्नकाले विप्राणां गृहाणि विचरेद्यतिः ।।
उद्धाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण वै ।
पात्रं वामकरे स्थाप्य दक्षिणेनावशेषयेत् ।।
स्याद्वृत्तिर्यावताऽन्नेन तावद्भैक्ष्यं(क्षं) समाचरेत् ।
ततो निर्वर्त्य तत्पात्रं संस्थाप्याऽऽचम्य संयमी ।।
चतुरङ्लैः प्रक्षाल्य ग्रासमात्रं समाहितः ।
स....अनसंयुक्तं पृथक्पात्रे निवेदयेत् ।।
सूर्यादिदेवभूतेभ्यो दत्त्वाऽन्नं प्रोक्ष्य वारिणा ।
भुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वा वाग्यतो यतिः ।।
वटार्काश्वत्थपर्णेषु कुम्भीतिन्दुकपर्णयोः ।
कोविदारकरञ्जेषु न भुञ्जीत कदाचन ।।
समलाः सर्व उच्यन्ते यतयः कांस्तभोजिनः ।

कांस्यकस्य तु यत्पापं गृहस्थस्य तथैव च ।।
कांस्यभोजी यतिः सर्वं प्राप्नुयात्किल्बिषं तयोः ।
भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् ।।
न दुष्येतास्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसा इव ।
अथाऽऽचम्य निरुद्धासुरुपतिष्ठेत भास्करम् ।।
जपध्यानेतिहासेषु दिनशेषं नयेद्बुधः ।
कृतसंध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देवगृहादिषु ।।
हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम् ।
यतिर्धर्मरतः शान्तः सर्वभूतसमो वशी ।।
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्तते'' ।।५९।।

अत्राऽऽश्रमे यत्प्रधानकर्म यच्च तस्य फलं तदाह -

सन्निरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ विहाय च ।
भयं हृत्वा च भूतानाममृती भवति द्विजः ।।६०।।

इन्द्रियवर्गं सन्निरुध्य विषयाप्रवणं कृत्वा तथेन्द्रियाणां विषयोन्मुखत्वप्रवृत्तिरहितत्वेऽपि तद्विषयगोचररागद्वेष-सद्भावेऽमृतीभावानुपपत्तेरित्याभिप्रेत्योक्तम् - रागद्वेषौ विहार चेति । तथा च श्रुतिः-

''यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते'' इति ।।
तथा - ''स्वहेतुकं भूतानां भयमहृत्यानुत्पाद्य द्विजोऽमृती भवत्यपवृज्यते'' ।।

अत्र च द्विजग्रहणं विवक्षितार्थम् । न ब्राह्मणोपलक्षणार्थम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्-

"ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतिः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात्" इति।।६०।।

किञ्च -

कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः ।
ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् स्वातन्त्र्यकरणाय च ।।६१।।

आशस्यन्तःकरणस्य शुद्धिरदोषता परमात्मज्ञानोत्पत्त्यर्थमात्मनश्च स्वतस्वभावाय रागद्वेषमोहाधक्षनत्वनिरासारूपा सर्वैराश्रमिभिः कार्याः विशेषतस्तु भिक्षुकेण यतिना ।

आत्रिः

"परः समाधिलाभो हि नाशुद्धैरिह लभ्यते ।
विशुद्धयेऽतः कर्तव्यो भावो ब्रह्म बुभुत्सुभिः ।।
जपेन साधयेत्पूर्वं प्राणायामैश्च शक्तितः ।
ततः शुद्धात्मनो ब्रह्म प्रकाशमुपगच्छति ।।
प्राणायामैस्तु संशुद्धो जपेद्ब्रह्म प्रयत्नतः ।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ।।
प्रणव्याहृतिमतीं गायत्रीं जपतस्तथा ।
न तस्य कृत्यमस्तीह तस्मिन्सर्वं समाप्यते ।।
अभ्यस्याब्दत्रयं जप्यं शुद्धभावो द्विजोत्तमः ।
संयम्य चेन्द्रियग्राममतः प्रणवमभ्यसेत् ।।
आनन्दं सर्वगं ब्रह्म कूटस्थं केवलं द्विजः ।

नातः परतरं ब्रह्म नाशुद्धैरिह लभ्यते ।।
अप्यब्दं जप्यभ्यस्य ततः प्रणवमभ्यसेत् ।
अशुद्धात्मा जपन्नेनः(नं) प्रत्यवैति न संशयः ।।
नामैतद्ब्रह्मणः साक्षात्सर्वस्माद्वीर्यवत्तरम् ।
अनेनोच्चार्यमाणेन ब्रह्माभिमुखतामियात् ।।
अवज्ञातो यथाऽऽचार्यः शुश्रुषुमपि नाशयेत् ।
अनपायोपचरितस्तथैव परमः पुमान् ।।
तेनाविशुद्धोऽश्रद्धालर्नभ्यसेत्प्रणवं द्विजः ।
अश्रद्धालुरशुद्धश्च यात्यधोगतिमभ्यसन् ।।
ब्रह्मचर्या तपःशुद्धा नित्यमेकान्तशीलता ।
विषयेष्वस्पृहा स्थैर्यं सर्वभूतदयालुता ।।
क्षमा धृतिः शुचित्वं च निरोधो मनसश्च यः ।
एतैरुपायैः संयुक्तस्ततः प्रववमभ्यसेत्'' ।।
यमः- ''यथा पर्वतधातूनां धा(ध्मा)स्यतां दह्यते रजः ।
इन्द्रियाणां तथा दोषं प्राणायामैर्विनिर्दहेत्'' ।।६१।।

संसारवैराग्यादात्मयाथात्म्यं विज्ञानाच्च मुक्तिरुक्ता योगशास्त्रेषु । तत्र वैराग्योपायं तावदाह -

अवेक्ष्योगर्भवासश्च कर्मजा गतयस्तथा ।
आधयो व्याधयः क्लेश जरारूपविपर्ययाः ।।६२।।

भवो जातिसहस्त्रेषु प्रियाप्रिय विपर्य्ययः ।

अवेक्ष्यास्तत्त्वतः परिभावनीयाः । गर्भवासेऽत्यन्तसंकटे मातुर्जठरे मुत्रपरीषपूर्ण उल्बजरायुभ्यां पिण्डतः सर्वावयवस्य गाढबद्धस्य

क्षणमात्रमप्यसह्यां वेदानमनुभवतो दश मासान्यावद्गर्भवासः । तथा जनन्या स्वेच्छया क्रियमाणैराहारविहारविशेषैर्गर्भस्य दुःखहो दुःखनिवहो जन्यत इत्यनुमातव्यम् । प्रसवसमयभाविना च दुःखेन मरणदुःखं न विशिष्यते ।

तथा पापकर्मजा गतयो नरकेषु पतनानि शास्त्रतो ज्ञेयानि ।

आधयो दुःखप्रदा मनोव्यापाराः ।

व्याधयो ज्वरादयः ।

क्लेशा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः ।

जरा वायोः वशाच्छरीरजर्जरता ।

रूपविपर्ययः सुरूपस्य कुरूपता ।

कुत्सिते श्वसूकरादिजातिसहस्रेषु भवो जन्म ।

प्रियस्यालाभो लब्धस्य नाशोऽप्रियस्य प्राप्तिरविनाशश्चेत्यादयोऽर्था अवेक्ष्यास्तत्त्वतः परिभावनीयाः ।

मनुः-

''अवेक्षेत गतीर्नृणां कामदोषसमुद्भवाः ।
निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ।।
विप्रयोगं प्रियैश्चैव संप्रयोगं तथाऽप्रियैः ।
जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ।।
देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवः ।
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ।।
अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ।।

देहेषु चैवोपपत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च।

देहेषु चैवोपपत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ।

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञानमकृतात्मभिः'' ।।

यमक्षये यमगृहे ।

शङ्खः-

''अशुचित्वशुचित्वस्य प्रियाप्रियविपर्ययान् ।
गर्भवासे च वसतिं पश्येन्मुच्येत नान्यथा'' ।।

पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः-

''जन्मसमये तु योनिसंकटनिर्गमान्महादुःखानुभवनं बाल्ये मोहं गुरुवश्यतामध्ययनादाक्लेशं यौवने च विषयाप्राप्तौ । अमार्गेण तदवाप्तौ विषयसेवनान्नरकपतनम्'' ।

मार्कण्डेयपुराणे - पुत्र उवाच -

''निषेकमार्तवे स्त्रीणां बीजप्राप्तं रजःस्थितिम् ।
विमुक्तमात्रो नरकात्स्वर्गाद्वाऽपि प्रपद्यते ।।
नाभिभूतं ततः स्थैर्यं याति बीजद्वयं पितः ।
कललत्वं बुद्बुदत्वं ततः पेषिशीत्वमेव च ।।
पेश्या यथा तु बीजस्य अङ्कुरादेः समुद्भवः ।
अङ्गानां तद्वदुत्पत्तिः पञ्चानामविभागशः ।।
उपाङ्गान्यङ्गुलीनेत्रनासास्यश्रवणानि च ।
प्ररोहं याति चाङ्गेभ्यस्तद्वत्तेभ्यो नखालकम् ।।
समं स वृद्धियायाति तेनैवोद्भवकोशकः ।

नालिकेरीफलं यद्वत्सकोशं वृद्धिमृच्छति ।।
तद्वत्प्रयात्यसौ वृद्धिं स कोशोऽधोमुखस्थितः ।
एवं वृद्धिं क्रमाद्याति नन्तुः स्त्रीगर्भसंस्थितः ।।
तले तु जानुपार्श्वाभ्यां करौ संन्यस्य वर्धते ।
अङ्गुष्ठौ चोपरि न्यस्य जान्वोरग्रे तथाऽङ्गुलीः ।।
जानुपृष्ठे तथा नेत्रे जानुमध्ये च नासिकात् ।
स्फिचौ पार्श्वद्वयस्थौ च जानुमध्ये व्यवस्थितौ ।।
एवं वृद्धिं क्रमाद्याति जन्तुः स्त्रीगर्भसंस्थितः ।
अद्य याम्बोदरं जन्तुर्यथारूपं यथास्थिति ।।
काठिन्यमग्निना याति भुक्तपीतेन जीवति ।
पुण्यापुण्याशयमयी स्थितिर्जन्तोस्तथोदरे ।।
नाडिराप्यायनी नाम नाभ्यां तस्य निबध्यते ।
स्त्रीणं तथाऽऽस्यर्सुशिरे सा निबद्धोपजायते ।।
क्रामन्ति भुक्तपीतानि स्त्रीणां गर्भोदरे तथा ।
तयाऽऽप्यायितदेहोऽसौ जन्तुर्भुजति वै ।।
स्मृतिं तत्र प्रवयान्त्यस्य बहुव्यः सं......मयः ।
ततो निर्वेदमायाति पीड्यमानस्ततस्ता.... ।
पुनर्नैवं करिष्यामि मुक्तमात्र इहोदरात् ।
तथा तथा करिष्यामि गर्भं नाऽऽप्स्याम्यहं यथा ।।
इति चिन्तयते स्मृत्वा जन्मदुःखशतानि वै ।
यानि पूर्वानुभूतानि देवभूतात्मजानि वै ।
ततः कालक्रमाज्जन्तुः परिवर्तत्यधोमुखः ।
नवमे दशमे वाऽपि मासि संजायते पुनः ।।
निष्क्रम्यमाणो वातेन प्राजापत्येन पीड्यते ।

निष्क्रम्यते च विलपंस्तदा दुःखेन पीडितः ।।
निष्क्रान्तश्चोदरान्मूर्छामसह्यां प्रतिपद्यते ।
प्राप्नोति चेतनां चासौ वायुस्पर्शसुखान्वितः
ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी ।
तया विमोहितात्माऽसौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुते'' ।।६२।।

वैराग्योपायमुक्त्वाऽऽत्मज्ञानोपायमाह -

ध्यानयोगेन संपश्येत् सूक्ष्म आत्मात्मनि स्थितः ।।६३।।

ध्यानं च योगश्च ध्यानयोगं, तेनाऽऽत्मा क्षेत्रज्ञः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेय आत्मनि परमात्मनि तादात्म्येन व्यवस्थितः संदृश्यः सम्यग्द्रष्टव्यः । परमात्मैवाहमित्यपरोक्षीकार्यः । ध्यानं परमात्मैवाहमिति चिन्तासंततिः । योगो विषयान्तरेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।

दक्षः-

''वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।
एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ।।
सर्वभावविनिर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
एतध्यानं च योगश्च शेषोऽयं ग्रन्थविस्तरः'' ।।

पुलस्त्यः -

''कुत्र तिष्ठति गोविन्दो बाह्यार्थहृतचेतसाम् ।
तस्मान्निःसङ्गचित्तेन शक्यश्चिन्तयितुं हरिः'' ।।

दक्षः-

''न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैश्च श्रुतैस्तथा ।

लोकयात्राभियुक्तस्य योगो भवति कस्यचित् ।।
अभियोगात्तथाऽभ्यासाइस्मिन्नेव सुनिश्चयात् ।
पुनः पुनश्च निर्वेदाद्योगः सिध्यति नान्यथा'' ।।

शङ्खः-

''प्राग्रात्रापररात्रेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।
ध्यायेत्तु पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ।।

तथा-''प्रशान्तात्मा चतुर्विंशत्या तत्त्वैर्व्यतीतं चिन्तयेन्नित्यमतीन्द्रियमगुणं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धातीतं सर्वस्थमतिस्थूलं सर्वगतमतिसूक्ष्मम् । सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।सर्वतः सर्वेन्द्रियशक्तिमेवं ध्यायेत् । संवत्सरेण योगाविर्भावो भवति ।

विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चोपजायते ।
मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ।।
कणकुल्माषपिण्याकशाकयावकसक्तवः ।
तथा मूलफलं भैक्ष्यं पर्यायेणोपभोजयेत् ।।
महतस्तपसो मध्ये स्थितं ज्वलनसंनिभम् ।
विविक्तचारी लध्वाशी तपस्वी नियतेन्द्रियः ।।
ज्ञानदग्धपरिक्लेशः प्रयोगरतिरात्मवान् ।
निष्प्रचारेण मनसा परं तदधिगच्छति'' ।।

दत्तात्रेयः -

''निर्वाते विजने स्थाने शुभे चैव मनोरमे ।
निर्जन्तुके निराबाधे शर्कराबालुकादिभिः ।।
शब्दादिवर्जिते स्थाने शुभं कृत्वा तु संस्तरम् ।

बद्ध्वा सुखासनं तत्र प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः।।
कृत्वा त्रिरुन्नतं देहं सुशमं योगवित्तमः ।
नमस्कृत्य महादेवं महायोगीश्वरं हरिम् ।।
शोधयित्वा पुरा नाडीः प्राणायामांश्चरेत्ततः ।
प्राणायामांश्चरेत्तावद्यावच्चित्तं प्रसीदति'' ।।६३।।

किञ्च -

नाऽऽश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः ।
अतो यदात्मनोऽपथ्यं परस्य न तदमचरेत् ।।६४।।

परिव्राजकाश्रमं प्रकृत्येन्द्रियजयरागद्वेषपरित्यागभूताभयदानसंसारवैराग्यध्यानादिना जीवपरयोस्तादात्म्यदर्शनरूपो धर्मोऽमृतीभावहेतुरुक्तः । तत्र धर्मे न चतुर्थाश्रम एव कारणं यस्मादाश्रमान्तरस्थैरपि क्रियमाणः स धर्मो भवेदेव । ततो यः कश्चिदत्र धर्मे प्रवृत्त आत्मनो यदपथ्यं दुःखहेतुस्तत्परेषां भूतानां नाऽऽचरेत् । अनेन च भूतानि प्रत्यभयंकरत्वमुच्यते, तच्च प्रदर्शनार्थम् । तेनामृतीभावहेतव इन्द्रियसंनिरोधादय एव तद्धर्मप्रवृत्तने कार्याः ।

मनुः-

''भूमितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राऽऽश्रमे वसन् ।
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम्'' ।।

अत्रिः-

''एवं विंशतितत्त्वज्ञे यत्र तत्राऽऽश्रमे वसेत् ।
समः सर्वेषु भूतेषु मुच्यते नात्र संशयः'' ।।

तानि च तत्त्वानि स एवाऽऽह -

''पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
पञ्चैतानि विजानीयान्महाभूतानि पण्डितः ।।
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
बुद्धीन्द्रियाणि जानीयात्पञ्चैवास्मिञ्शरीरके ।।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
इन्द्रियार्थान्विजानीयात्पञ्चैव सततं बुधः ।।
हस्तौ पादावुपस्थश्च जिह्वा पायुस्तथैव च ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव नित्यमस्मिञ्शरीरके ।।
मनो बुद्धिस्तथैवाऽऽत्मा ह्यव्यक्तं च तथैव च ।
इन्द्रियेभ्यः पराणीह चत्वारि कथितानि वै ।।
चतुर्विंशतितत्त्वानि एतानि कथितानि तु ।
तथाऽऽत्मानं त्वद्वितीयं पुरुषं पञ्चविंशकम्'' ।।

तथा-

''दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकास्तु शतं पूर्ं सहस्रं त्वानुमानिकाः ।।
महात्मकाः सहस्राणि दश तिष्ठन्ति विज्वराः ।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ।।
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य परिसंख्या न विद्यते'' ।।६४।।

सर्वाश्रमेषु यो धर्मो मोक्षोपायतयोक्तस्तस्य कार्त्स्न्यमाह -

सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ।
संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सार्व उदाहृतः ।।६५।।

सत्यं यथार्थवाच्यम् ।

अस्तेयमचौर्यम् ।

अक्रोधः क्रोधहेतावपि तद्वर्जनम् ।

ह्रीरन्यायप्रवृत्तौ लज्जा ।

शौचं भावशरीरार्थशुद्धिः ।

धीः कार्याकार्यविवेकः ।

धृतिरकार्यं प्रति प्रचलितस्य मनसः शुद्धिमुखतया धारणम्।

दमः कृच्छ्रादिभिर्मनसो दमनम् ।

संयतेन्द्रियता वश्येन्द्रियता ।

विद्याऽऽत्मज्ञानम् ।

अयं सत्यादिपदार्थवर्गो धर्मः सर्वः कृत्स्न उदीरित उक्तः । अयं च सर्वेषामाश्रमिणां ब्रह्मचार्यादीनां मोक्षमिच्छतां साधारणकार्यतयोच्यते, न प्रतिस्विकवर्णाश्रमधर्मबाधकतया विरोधाभावात् ।

मनुः-

''धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधशे दशकं धर्मलक्षणम् ।।
दशलक्षणकं धर्मं येऽधीयेरन्द्विजातयः ।
अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ।।६५।।

जीवः परमात्मैक्येन व्यवस्थितो दृश्य इति तदनुपपन्नम् । तथा हि - यदि जीवपरयोरभेदः कथं स एव दृश्यो द्रष्टा, न ह्येकस्यैकस्यां क्रियायां कर्तृकर्मभावो युज्यते, भेदश्चेत्कथमभेदेन शक्यो द्रष्टुमित्याह

निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात्तस्मात् स्फुलिङ्गकाः ।

सकाशादात्मनस्तद्वदात्मनः प्रभवन्ति हि ।।६६।।

यथाऽयोगोलकात्तप्तादग्निवर्णात्सकाशात्स्फुलिङ्गका अग्निकणा निःसरन्ति ततश्च लोहपिण्डात्परस्परतश्च भिन्ना इति गृह्यन्ते, तद्वत्परमात्मनः सकाशादात्मनो जीवाः प्रभवन्ति । आत्मन इति 'भुवः प्रभवः' इति सूत्रविहिता पञ्चमी । यथा हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । तेनायमर्थः- परमात्मनो जीवात्मनः प्रभवन्ति प्रकाशन्त इति परमात्मनश्च तत्प्रकाशनिमित्तत्वात् ।

"तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"

इति श्रुतिसिद्धम् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं खल्वेतच्छ्रुतितः, श्रुतिश्चेयं -

"यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवम-
स्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति" इति ।

अयमर्थः - यथाऽग्नित्वेन विस्फुलिङ्गवर्तिनो लोहपिण्डवर्तिन-श्चाग्नः अभेदेऽपि लोहगोलकतदेकदेशरूपोपाधिवशात् भेदबुद्धिव्यवहारौ भवतः । एवमन्तःकरणरूपोपाधिभेदात्परमात्मनः परस्परतश्च जीवानां भेदः । स्वभावतस्त्वग्निवदभेद एव । तेनौपाधिकभेदाश्रयो ध्यानध्येयभावः । स्वाभाविकभेदापक्षेमैक्यदर्शनमित्यविरोधः ।।६६।।

ननु यदि जीवः परेणाभिन्नस्तर्हि कथमसौ निषिद्धानि च कर्माणि स्वबन्धहेतूनि कुरुत इत्यत्राऽऽह -

तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चित् कर्म किञ्चित् स्वभावतः ।

करोति किञ्चिदभ्यासाद्धर्माद्धर्मभयात्मकम् ॥६७॥

तत्र परमात्मन एवोपहितस्य जीवत्वे स्थिते स जीवत्मापन्न आत्मा किंचिदौदासीन्यं प्रच्युतिरूपं स्वयं स्वाश्रितं करोति । किंचित्तु यागादिकं स्वभावतः करोति । स्व आत्मीयः स्वकीयकर्मार्जितो देहा(ह)भावः स्वभावः । तत्र होमादिकमिदं करिष्य इत्येवमात्मकं मनोरूपं स्वभावत आत्मा करोति ।

मनोगतो हि यागादिकर्मविशेष आत्मकर्तृकः । न चान्यस्य व्यापारे कथमन्यस्य कर्तृत्वमिति वाच्यम् । दृष्टं हि रथेन गच्छत्यश्वे गच्छतीति प्रयोगात्प्रतिपत्तेश्च । रथाश्वसमवेतेऽपि गमने रथिनोऽश्ववारस्य च कर्तृत्वम् । तत्र रथाश्वयोः करणत्वमेव तृतीयानिर्देशात् । न कर्तृत्वम् । येन रथप्रभृतेः प्रयोजककर्तृत्वमेव, न स्वतत्रकर्तृत्वमुच्यते । तेन बुद्धिशरीरेन्द्रियस्ये कर्मण्यात्मनः स्वतत्रं कर्तृत्वं युज्यते ।

यदीत्थमात्मनां कर्तृत्वं कथं तेषां केचिद्धर्मकारिणः केचिद्वा अधर्मकारिण इत्यस्योत्तरं - करोति किंचिदभ्यासादिति । येन खलु पूर्वेषु जन्मसु क्रियाऽभ्यस्ता, स उत्तरेष्वपि भवेषु धर्मं करोति । एवमधर्ममपि कश्चित् । ततश्च संस्कारवशात्किंचिदेव कर्म करोति, यथा कश्चिद्दाने रज्यते, कश्चिदध्ययने कश्चित्तपसीति । तथा कश्चित्पैशुन्ये कश्चिद्धिंसायां कश्चित्पारुष्य इति । ततश्चाऽऽत्मनः सर्वज्ञस्याप्यना - द्युपाधियोगनिबन्धनाविद्यावशात्काम्येषु निषिद्धेषु कर्मसु कर्तृतोपपद्यत इति ॥६७॥

यदि जीवपरयोरभेदः स्वाभाविकस्तर्हि जगत्कारणत्वाव्ययत्व-बोद्धृतादयः परमात्मधर्मा जीवेऽपि सन्ति ततश्च कथमसौ जात इत्युच्यत इत्यत्राऽऽह -

निमित्तमक्षरः कर्त्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी ।
अजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्यते ।।६८।।

यद्यप्यजो जन्मरहित एव स्वभावतस्तथाऽपि जन्मवतः शरीरस्य ग्रहणदुपाधित्वेनाऽऽत्मनः स्वीकारात्तदुपहितेन रूपेण जात इत्युच्यते । तस्याजत्वे प्रमेये निमित्तत्वादिकं प्रमाणतयोपन्यस्य नियतोऽसौ निमित्तठ कारणमविशेषात्सर्वस्य कार्यजातस्य, तस्मादजः ।

न च कार्यस्य सतस्तत्त्वादेरिवास्य जगन्निमित्तता वाच्या । यस्मादक्षरोऽसंभवदवयवशिरणो निरवयवत्वात् । ननु निरवयवस्यापि कारणस्य कर्मणो गुणस्य च विनाशित्वं दृष्टम् । अतः कथमक्षर इत्यत्रोक्तं कर्तेति ।

कर्ता स्वतन्त्रः । तेन परतन्त्राभ्यां गुणकर्मभ्यामन्यः स्वतन्त्रस्य च निरवयत्वं नित्यत्वं गमयति । सांख्यपरिकल्पितमव्यक्तमेव जगत्कर्तृ न पुनरात्मेति निरासायोक्तं बोद्धेति । विविधभोक्तृभोगायनतनभोग प्रसाधानादिरचनयोपेतं जगत्प्राक्संप्रधार्याव्यक्तं न शक्नुयात् कर्तृम् अचेतनत्वात् ।

परमात्मा तु सकलमेव कार्यजातं विमलकरललुलितामलक-फलवदाकलयतीति युक्ता तस्य कर्तृता । न चात्यन्तविततस्य जगतः कथमात्मा कर्तेति वाच्यम् । यस्मादसौ ब्रह्म वृहन्नन्त इत्यर्थः ।नच

वाच्यमेकाकिनः परमात्मनः स्वरूपतः सहायतश्च विलक्षणस्य कथमिव विलक्षणकार्यजनकत्वमिति । यतः स गुणी, गुणोऽत्र व्यक्तिः । अविशेषाच्च सर्वप्रकारा गम्यते । ततश्च सर्वप्रकारशक्तिमत्त्वाद्युज्यते तस्य विचित्रकार्यरचनाचुतरत्वम् ।

ननु च सर्वशक्तिरप्ययं कार्यं कुर्वाणः कुलालादिवत्कारणादि-सहकारिकारणकलापमपेक्ष्यैव कर्ता भवेन्न पुनरद्वितीयः । नच जगत्सृष्टेः प्रागयं सद्वितीयः । अतोऽस्य कर्तृत्वमनुपपन्नमित्यस्योत्तरं वशीति । वशी स्वच्छन्दोऽन्यानधीन इति यावत् ।

अयमभिप्रायः - न तस्य जगत्कर्तृत्वमनुमानगम्यम् । यत्तर्केण बाध्यते । किन्तु शास्त्रैकवेद्यं, शास्त्रं च -

"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः"

इत्यादिकमेकाकिन एव परमात्मनः सकलकार्यकारितामाचष्टे । तस्य च तर्कविरोधः शारीरकमीमांसाभ्यासशालिनामपरिहार एव ॥६८॥

सह दृष्टान्तेन शरीरग्रहणप्रकारमप्याह -

सर्गादौ स यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् ।
सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथादत्ते भवन्नपि ॥६९॥

यथा जगत्सृष्ट्यादौ परमात्मा आकाशादीन् अर्थानेकोत्तरगुणान् सृजति । तत्राऽऽकाशस्य शब्द एको गुणः, स च स्पर्शश्च वायोः, तौ च रूपं तेजसः ते च रसश्चाम्भसः, गन्धः पञ्चमः क्षितेः । एवमाकाशादीनामोकोत्तरगुणता । तान्यथोत्पादयति तथा भवञ्जायमान-

स्तानेवाऽऽकाशादीञ्शरीरारम्भकतया स्वी कुरुते ।।६९।।

आकाशादिस्वीकारप्रकारमाह -

आहुत्याप्यायते सूर्यस्तस्माद्वृष्टिदथौषधः ।

तदन्नं रसरूपेण शुक्र(क्ल)त्वमुपगच्छति ।।७०।।

स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धो शुक्रशोणिते ।
पञ्चधातु स्वयं षष्ठानादत्ते युगपत् प्रभुः ।।७१।।

आहुत्या च पुरोडाशदिकया यथाविध्यनुष्ठितया सूर्यः सूर्यमण्डलमाप्यायते रसेनोपचितं क्रियते । तस्मात्सूर्यमण्डलाद्वृष्टिः । वृष्टितश्चौषधिर्व्रीह्यादिः । जात्यभिप्रायकमेवचनम् । तस्या ओषधेः संबन्ध्योदनाद्यन्नं स्त्रीषु साभ्यासमभ्यवहृतं रसलोहितादिपरिणतिपरम्परया शुक्र... बीजत्वं स्त्रीपुंस्योः शरीरे प्रतिपद्यते ।

तत ऋतुकाले तयोः संयोगे मिथुनीभावे यद्विशुद्धं वातपत्त्याद्यनुपहतं शुक्रं शोणितं च परस्परसमाहृतमेकत्वमुपगतम् । तत्र ये नभः प्रभृतयः पञ्च धातवस्तान्युगपदेकदैव शरीरार्थं स्वयं षष्ठ आदत्ते। आत्माऽपि धातुशब्दवाच्य इति ज्ञापयितुं षष्ठग्रहणम् ।।

प्रभुर्जगत्स्वामी । तत्स्वामित्वं चास्य परमात्मांशत्वात् । तदुक्तं श्रीभागवता गीतासु -

'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः'' इति ।।७०।।७१।।

किञ्च -

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहंकार एव च ॥७२॥

प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ ।
तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥७३॥

तस्य जीवस्यानादेः शरीरादिमिच्छत इन्द्रियादिकमात्मजातमात्मार्जितधर्माधर्मजन्यत्वात् ।

इन्द्रियाणि बाह्यकरणानि वक्ष्यमाणानि ।

मनोऽन्तःकरणम् ।

प्राणः पञ्चवृत्तिः शारीरो वायुः ।

ज्ञानमवबोधः ।

आयुः प्राणधारणम् ।

सुखमाह्लादः ।

धृतिः शरीरेन्द्रियस्थैर्यम् ।

धारणा स्मरणशक्तिः ।

प्रेरणमिन्द्रियाणाम् ।

दुःखं पीडा ।

इच्छा रागः ।

अहंकारोऽभिमानः ।

प्रयत्न उघमः ।

आकृतिर्जातिः, खरनरतिर्यक्त्वादिशरीरावयवसंस्थानविशेषो वा ।
वर्णो ब्राह्मणत्वादिर्गौरत्वादिर्वा ।

स्वरो ध्वनिः,

द्वेषोऽप्रीतिः,

भवाभवौ विभवतद्विपर्ययौ ।।७२।। ।।७३।।

अल्पतरस्यापि शुक्रशोणितस्य महाकर्यारम्भौपयिकक्रममाह -

प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः ।
मास्यर्वुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः ।।७४।।

पूर्वोक्तः पञ्चभूतात्मको धातुः प्रथमे गर्भमासि संक्लेदभूतः परित्यक्तात्यन्तद्रवत्वाभिमूर्छितो घनावस्थां प्राप्तुमुन्मुखो भवति पय इवाऽऽमलदधिसंपृक्तम् ।

द्वितीये तु मासि तच्छुक्रशोणितमर्बुदं भवति, विवृद्धं भवतीत्यर्थः । अर्बुदं विवृद्धमांसात्मको व्याधिविशेषः । तत्सदृशं भवतीत्यर्थः ।

तृतीये मास्यङ्गैः शिरःप्रभृतिभिरिन्द्रियैरिन्द्रियायतनैः कर्णनयननासिकादिभिर्जिह्वापाण्यादिभिश्च युक्तो भवति । अङ्गेन्द्रियाणामुत्पत्त्यनुकूलसूक्ष्मतरावयवसंस्थित्युपक्रमो भवतीत्यर्थः ।।७४।।

तृतीये(य) मासागतमेवाऽऽन्तरकार्यान्तरमाह -

आकाशल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम् ।
वायोस्तु स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ।।७५।।

पित्तात्तु (अग्नेस्तु) दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम् ।
रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेह क्लेदं समार्दवम् ।।७६।।

भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ।
आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥७७॥

लाघवमगुरुत्वम् ।

सौक्ष्म्यं शरीरान्तः स्थितस्य स्वेदादेर्बहिर्निर्गमं प्रत्यविरोधकत्वम् । उच्चारणादौ सति शब्दसिद्धिःसामर्थ्यम् ।

श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् ।

बलं सामर्थ्यम् । आदिशब्दादत्र्या(त्रा)दिसुषिरपरिग्रहः । एतत्सर्वमाकाशात्तृतीये मास्यजोऽपि जायमाने शरीर आत्मा गृह्णाति । एवं वायोः स्पर्शनं त्वगिन्द्रियं चेष्टां स्पन्दनं व्यूहनमवयवविभागं रौक्ष्यं स्वरस्पर्शताम् । पित्तात्तेजसः दर्शनं चक्षुरिन्द्रियं पक्तिं भुक्तस्य परिणतिमौष्ण्यं गात्राणां गौरत्वादिप्रकाशतां कान्तिमत्ताम् ।

रसेभ्यो जलेभ्यस्तु रसनं रसोपलम्भकमिन्द्रियं शैत्यं गात्रेषु । स्नेहमरूक्षत्वम् । क्लेदमार्द्रत्वम् । भूमेस्तु गन्धं, घ्राणं गन्धग्राहकमिन्द्रियम् । गौरवं भारवत्त्वम् । मूर्तिः काठिन्यम् । एतत्सर्वं तृतीये मास्यात्मा गृहीत्वा चतुर्थे मासि स्पन्दते गात्रं कम्पयतीत्यर्थः ।

अत्र गर्भोपनिषत् -"आकाशाच्छब्दः श्रोत्रं व्यक्तता सर्वच्छिद्रसमूहः । तथा शौर्यामर्षतैक्षण्यपक्त्यौष्ण्यभ्राजिष्णुतासंतापवर्णरूपोन्द्रियाणि तैजसानि" ॥७६ ॥ ७६॥७७॥

चतुर्थे मासि गर्भरक्षार्थं यत्कार्यं तदाह -

दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वाऽपि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रियाः ॥७८॥

गर्भवत्याऽपेक्षितं वस्तु दोहदः, तस्याप्रदानेन गर्भस्य दोषो व्याध्यादिर्विरुपताऽङ्गविकलता मरणं वा स्यात् । एतस्माद्धेतोः स्त्रियाः प्रियं कार्यम् । दोहदो देय इत्यर्थः ।।७८।।

किञ्च -

स्थैर्य्यं चतुर्थे त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ।
षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णाञ्च सम्भवः ।।७९।।

चतुर्थे गर्भमासे गर्भाङ्गानां(णां) शिरःप्रभृतीनां दार्ढ्यं भवति । पञ्चमे तु शोणितोद्भवः । शोणितस्य रक्तस्योद्भवः । बलवर्णनखतनूरुहाणां षष्ठे मासि संभवो वेदितव्यः ।।७९।।

किञ्च -

मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुशिरायुतः ।
सप्तमे चाष्टमे चेव त्वङ्गांसस्मृतिमानपि ।।८०।।

मनसाऽन्तःकरणेन चैतन्येन विषयप्रकाशेन नाडीभिर्धमनी-प्रभृतिभिः स्नायुभिरस्थिबन्धनैः शिराभिः सकल शरीरनिबन्धनीभी रज्जु-तुल्याभिर्युतः सप्तमे मास्यसौ गर्भो भवति । अष्टमे त्वचा मांसेन स्मृत्या चोपेतो भवतीति वेदितव्यम् ।।८०।।

अपि च -

पुनर्द्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।
अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते ।।८१।।

गर्भस्याष्टमे मास्योजो जीवनहेतुर्बलं धात्री नाभिमाप्यायिकां गर्भं च प्रतिधावति । अत एवाष्टमे मासि जातः प्राणी न चिरं जीवति ॥८१॥

नवमे दशमे वाऽपि प्रबलै सूतिमारुतैः ।
निःसार्य्यते वाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः ॥८२॥

नवमे दशमे मासि प्रबलैर्बलवत्तरैः प्रसवहेतुभिर्वातैत्रच्छिद्रेण योनिद्वारेण निःसार्यते प्रेर्यते बाण इवास्वतत्रः । तस्यां दशायां जातो जन्तुर्ज्वरवान्भवति, निरतिशयदुःखातिशयवशात् ॥८२॥

अथ शरीरं निरूपयति -

तस्य वो(षो)ढा शरीराणि षट्त्वचो धारयन्ति च ।
षडङ्गानि तथास्थ्नाञ्च सह षष्ठ्या शतत्रयम् ॥८३॥

जरायुजमण्डजं स्वेदजमुद्भिज्जमातिवाहिकं यातनार्थीयमिति पट प्रकाराणि तस्य जीवस्य शरीराणि, तानि षडपि त्वचं धारयन्ति । षण्णां त्वगेव नियता, अन्यद्वक्ष्यमाणं षडङ्गत्वादिकमनियतमिति ज्ञापयितुं पुनः षङ्ग्रहणम् । अण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां षडङ्गत्वाद्यभावात् । षडङ्गनीत्यादिना मनुष्यशरीरमेव निरूपयति । अत एव वक्ष्यति -

''इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ'' इति ।

शिरः पाणी पादौ मध्यकाय इति षडङ्गानि । अस्थीनि च षष्ठ्यधिकशतत्रयसंख्याकानि मनुष्यशरीरं धारयतीति बहुवचनान्तमपि संबन्धवशादेकवचनान्ततया विपरिणमनीयम् ॥८३॥

उक्तामस्थिसंख्यामुपपादयितुमाह -

स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः ।
पाणिपादशलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम् ।।८४।।

दन्ता द्वात्रिंशत् । द्वात्रिंशदेव तेषां स्थालसंज्ञाकयतनास्थीनि । एवं सस्थाला दन्ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति । स्थालैरिति विस्पष्टार्थः पाठः, स्थालस्थिभिः सहेत्यर्थः । नखाश्च विंशतिः । तासां च शलाकानां स्थानमस्थिचतुष्टयम् । एवमष्टोत्तरास्थिशतम् ।।८४।।

षष्ठ्यङ्गुलीनां द्वे पार्ष्ण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् ।
चत्वार्य्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु ।।८५।।

एकैकस्यामङ्गुल्यामस्थित्रयं ततश्च सर्वासामङ्गुलीनां षष्टिरस्थीनि । पादयोः पश्चिमौ भागौ पार्ष्णी, तयोरस्थिद्वयम् । जङ्घापार्ष्ण्योः संधिप्रदेशावन्तवर्बहिरवस्थितौ । एकत्र पादे गुल्फौ ।

ततश्च पादयोर्गुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि । अरत्निरेवारत्निकः ।

यद्यप्यरत्निशब्दो बाह्वग्र एव वर्तते, तथाऽप्यत्रास्थिचतुष्टय संख्यासंपत्त्यर्थं प्रयुज्यमानः समग्रमेव हस्तमाह । एवमरत्निकास्थीनि चत्वारि भवन्ति ।

जङ्घाशब्दोऽप्यत्र समस्तपादवचनः । तथाच जङ्घयोः चत्वार्ये वास्थीनि । एषा चतुःसप्ततिः पूर्वेणाष्टशतेन सह द्वाशीतं(व्यशीति)शतम् ।।८५।।

किञ्च -

द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे ।
अक्षः स्थालूषके श्रोणीफलके च विनिर्द्दिशेत् ॥८६॥

जानुनी जङ्घोरुसंधी । कपोलौ गल्लौ । ऊरू सक्थिनी, ते च फलकाकारे । अंसौ बाहुमूले । तथा - अक्षतालूषके नेत्रप्रान्तास्थिनी, श्रोणीफलके जङ्घास्पष्टमध्यदेशौ । एतत्समुद्भवे प्रत्यभिधानं द्वे द्वे अस्थिनी । एवंविधया संख्यया सह चतुर्नवत्यधिकं शतम् ॥८६॥

किञ्च -

भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
ग्रीवा पञ्चदशास्थिः स्याज्जत्र्वेकैकं तथा हनुः ॥८७॥

भागस्थि उपस्थास्थ्येकम् । पृष्ठे पञ्चचत्वारिंशत् । ग्रीवाया पञ्चदश । जुत्रुणि उरोंसयोः संधावेकम् । हनुश्चिबुकं तदप्योकास्थि । सैषा त्रिषष्टिः पूर्वया संख्यया सह शतद्वयं सप्तपञ्चाशदधिकम् ॥८७॥

किञ्च -

तन्मूले द्वे ललाटास्थिगण्डे नासा घनास्थिका ।
पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्वुदैश्च द्विसप्ततिः॥८८॥

तन्मूले हनुमूले द्वे अस्थिनी, तथा ललाटास्थ्येकं, तथाऽक्ष्णोर्द्धे, गण्डयोर्द्धे, कपोलाक्षिमध्यप्रदेशौ गण्डौ । नासा घनसंज्ञकेनास्थ्ना वेदितव्या । तेनेतदस्थ्येकं, पार्श्वका वङ्क्रयस्ताः स्थालकैरर्बुदसंज्ञकै-श्चास्थिभिः सार्धं द्वासप्ततिः । पूर्वैरष्टाभिः सार्धमशीतिः । पूर्वसंख्यया सह सप्तत्रिंशदधिकं

शतत्रयम् ।।८८।।

किञ्च -

द्वौ शङ्कौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।
उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ।।८९।।

भ्रूप्रदशकौ शङ्कौ नामास्थिनी शिरःसबन्धीनि कपालाकाख्यानि चत्वारि ।

यत्तु ''नवकपालं वै शिरः'' इति श्रुतिवचनम् । तत्र शिरःस्तदः समुखे शिरसि वर्तते । अथ तु मुखरहिते, तेनाविरोधः । उरो वक्षस्तस्य सप्तदश, तथा त्रयोर्विंशतिः पूर्वसंख्यापेताः षष्ठ्यधिकं शतत्रयम् । एवं पुरुषस्य मनुष्यशरीरस्य शरीराणामस्थिसंख्यासंग्रहः ।।८९।।

शरीरं निरूप्येन्द्रियाणि निरूपणीयानि शरीरायत्तत्वात्तेषाम् । तानि चातीन्द्रियाणीति नासिकाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिगन्धाद्य-नुभवबलेन कल्प्यानि । अतो विषयनिरूपणमुखेन नासिकादिशब्द-लक्षणीयतया घ्राणादीनि ज्ञानेन्द्रियाण्याह -

गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः ।
नासिका लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च ।।९०।।

गन्धादयो विषयास्तद्ग्राहकाणि नासिकाद्यधिष्ठानानि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च वेदितव्यानीति तात्पर्यार्थः । विषयशब्दप्रयोगाच्च गन्धादीनां नियतो ग्राह्यभाव इति गमयति । अन्यन्यत्रभावो हि विषयशब्दः प्रयुज्यते, तेन गन्धमेव यत्साक्षात्कारयति नासिकाधिष्ठानं तदेकमिन्द्रियम् । तथा चान्वर्थो

जिघ्रत्यनेनेति व्युत्पत्त्या घ्राणशब्दः ।।

एवं गुणानां मध्ये रूपस्यैव साक्षात्कारनिमित्तं नयनायतनमपरमिन्द्रियम् । चष्टेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्र चक्षुःशब्दः प्रयुज्यते । तथा रसं प्रत्येकं कारणं जिह्वायतनं रसनेन्द्रियमिन्द्रिया-न्तरेभ्योऽन्यत् । एवमेव स्पर्शमात्रोपलम्भहेतुस्त्वगायतनं स्पर्शनम् । तथैव शब्दैकग्राहकं श्रोत्रम् ।।९०।।

जातस्य शरीरिणः प्राग्ज्ञानेन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते, ततः कर्मेन्द्रियाणीति ज्ञानेन्द्रियभ्यः पश्चात्कर्मेन्द्रियाण्याह -

हस्तौ पायुरुपस्थश्च वाक्पादौ चेति पञ्च च ।
कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम् ।।९१।।

हस्ताद्यधिष्ठानानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि कर्मसिद्ध्या कल्प्यमानानि कर्मेन्द्रियाणि । तत्राऽऽदानलक्षणस्यैव कर्मणः कारणं हस्ताधिष्ठानं हस्तशब्दवाच्यमेवैकमिन्द्रियम् । अपरं तु मूत्रपुरीषविसर्गकर्मकरण-तयोन्नेयं पाय्वधिष्ठानं तच्छब्दलक्षणीयम् ।

तृतीयं तु शुक्रशोणितविसर्गोपलक्षितानन्दविशेषकरणमुपस्थ-शब्दवाच्यं प्रजननायतनमुपस्थशब्देनैवेति लक्ष्यते ।

अपरं तु गतिरूपकर्मकारणं पादद्वयाधिष्ठानं पादाविति लक्ष्यते ।

व्याहारणं तु जिह्वायतनत्वाज्जिह्वाशब्दलक्ष्यमिन्द्रियम् ।

उन्मेषनिमेषात्मकं कर्म नेन्द्रियविशेषकल्पकं वायुमात्रसाध्यत्वात्

दृष्टं हि वनस्पतिपर्णादौ तथाविधं कर्म वायुसाध्यम् ।

मनश्चान्तःकरणं तच्चोभयात्मकं ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकम् ।

हे मनुयो जानीत, अन्यविषये मनसि न घ्राणादिकं नापि हस्तादिकं स्वकार्यपर्याप्तं भवतीति ।

मनुः-

"श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी
पायूपस्थौ हस्तपादौ वाक्चैव दशमी स्मृता ।।
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव श्रोत्रदीन्यनुपूर्वशः ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पाय्वादीनी प्रचक्षते ।।
एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।
यस्मिञ्जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गुणौ" ।।९१।।

इन्द्रियाणामायतनान्युक्तानि प्राणस्य कोष्ठ्यस्य पञ्चवृत्ते-र्वायोरायतनानि तज्जयार्थमिदानीमाह -

नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा ।
मूर्द्धासकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु ।।९२।।

नाभ्यादीनि प्राणस्याऽऽयतनानि स्थानान्येष्वायतमानः प्राणः स्वकार्यं करोति । तस्मात्तं वशीकर्तुमेषु स्थानेषु धारयेत् । ओजो नाम हृदयकमलवर्ति द्रवं किंचिद्द्रव्यम् । प्रसिद्धमन्यत् ।।९२।।

प्रपञ्चेन जठरावयवानाह -

वपा वसाऽवहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा ।

क्षुद्रान्त्रं वृक्कको वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥९३॥

आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुदमेव च ।
उदरश्च गुदः कोष्ठा विस्तारोऽयमुदाहृतः ॥९४॥

वपादिगणोऽर्थगणः प्राणायतनविस्तारत्वेनादाहृतः । वपावसे प्रसिद्धे । अवहननं यल्लौकिकैः पुप्फुस इति कीर्त्यते । क्लोम सवृक्कं याज्ञिकप्रसिद्धम् । यकृत्प्लीहवस्तय आयुर्वेदे प्रसिद्धाः । क्षुद्रात्रं सूक्ष्मात्रम् । पुरीषाधानं पक्वाशयः । अपक्वस्थानमामाशयः । बाह्याद्गुदमण्डलादन्तर्व्यवस्थितं मण्डलद्वयमुत्तरौ गुदौ । एष कोशविवरो जाठरो विस्तार उक्तः ॥९३॥९४॥

अधुना सकलं शरीरं प्रपञ्चेनाऽऽह -

कनीनिके साक्षिकूटे शष्कुली कर्णपत्रकौ ।
कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तावेष्टावोष्ठौ ककुन्दरौ॥९५॥

वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसङ्घातजौ स्तनौ ।
उपजिह्वा स्फिचौ बाहू जङ्घोरुषु च पिण्डिका ॥९६॥

तालूदरं वस्ति शीर्षं चिबुके गलशुण्डिके ।
अवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके ॥९७॥

कनीनिके नेत्रतारे । अक्षिकूटे पक्ष्मणी ।
शष्कुली कर्णशष्कुली । कर्णपुत्रकौ कर्णशङ्कू ।
दन्तावेष्टौ दन्दपाल्यौ । कुकुन्दरे नितम्बकूपकौ ।
वङ्क्षणौ जघनोरुसंधी । वृक्कौ मांसपिण्डौ । तौच श्लेष्मसंघातकौ
उपजिह्वा प्रतिजिह्वा । स्फिचौ कटी ।

जङ्घयोरूर्वोश्च व्यवस्थिताः पिण्डाकारा मांसपिण्डिकाः ।

उदरं कोष्ठमुषिरम् । चिबुकं .... ।

गलशुण्डिके कण्ठावयविशेषौ ।

अवटुः शारीरं छिद्रम् ।

प्रसिद्धमन्यत् शरीरमेव शरीरकम् ।

तत्रैतानि स्थानानि स्थितिनिमित्तानि ।।९५।।९६।।९७।।

अक्षिवर्त्मचतुष्कं च पद्धस्तहृदयानि च ।
नव च्छिद्राणि तान्येव प्राणस्याऽऽयतनानि तु ।।९८।।

अक्ष्णोर्वर्त्मचतुष्कं शुक्ले द्वे कृष्णे द्वे मण्डले चैवं चतुष्कम् । पादौ हस्तौ च हृदयम् । यानि च नव च्छिद्राणि गुदं प्रजननमास्यं नासिके अक्षिणी कर्णावित्येतानि च प्राणायतनानि ।।९८।।

तथा -

शिराः शतानि सप्तैव नवस्नायुशतानि च ।
धमनीनां शते द्वे च पेशी पञ्चशतानि च ।।९९।।

शिरा वातपित्तश्लेष्मवहा नाड्यः । तासां नाभिमसुद्भूतानां सर्वतः सकलशरीरव्यापिनीनां प्रधानभूतानां सप्त शतानि । यास्तु पलाश-पर्णन्ततुवच्छिराभ्योऽन्याः शिराः प्रवृत्तास्ता अनन्तास्तथा स्नायूनाम् अस्थिसंबन्धबन्धनहेतूनां नव शतानि, धमनीनां तु वायुप्रवाहिनीनां नाडीनां द्वे शते । पेशीनां क्षुद्ररूपमांसपिशिताशिनां पञ्च शतानि भवन्ति ।।९९।।

स्थूलधमनीनामुक्ता संख्या, इदानीं क्षुद्रधमनीनामाह -

एकोनत्रिंशल्लक्षाणि तथा नवशतानि च ।
षट्पञ्चाशच्च जानीत शिराधमनिसंज्ञिताः ॥१००॥

धमनिसंज्ञिताः शिराः षट्पञ्चाशदधिकनवशतसहितान्येका-ऽनत्रिंशल्लक्षाणि नव शतानि षट्पञ्चाशच्च धमन्यः ॥१००॥

किञ्च -

त्रयोलक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् ।
सप्तो(अष्टो)त्तरं मर्म्मशतं द्वे च सन्धिशते तथा ॥१०१॥

रोम्णां कोट्यश्च पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च ।
सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह॥१०२॥

वयवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः ।
यद्यप्येकोऽनुवेदषां भावनाश्चैव संस्थितिम् ॥१०३॥

केशाश्च श्मश्रूणि च केशश्मश्रु तस्य त्रयो लक्षाज्ञेयाः । तस्येत्यध्याहार्यम् । तथा मर्मणां सप्तोत्तरं शतं वेदितव्यम् । यत्र हतो म्रियते स देहप्रदेशो मर्म । अस्थिसंधीनां द्वे शते ज्ञेये । रोम्णां स्वेदायनानां च मिलितानां चतुष्पञ्चाशत्कोट्यो लक्षाणां च सप्तषष्टिर्लक्षार्धं च ज्ञेयम् । स्वेदायनं स्वेदद्वारम् ।

एतानि स्वेदायनानि वायवीयैः परमाणुभिस्त्रसरेणुषष्ठांशैर्विभक्ताः शरीरपरमाणव इति प्रत्येकं परिमाणतो ज्ञेयानि । परमाणुपरिमितमेकैकं

स्वेदायनमित्यर्थः । ततश्चास्मदीयप्रत्यक्षायोगत्वात्तदस्माभिर्नोपलक्ष्यते न पुनरसत्त्वात् । एषं शिरादिभावानामुक्तसंख्यासंस्थितिर्ति यद्येकोऽपि योगीश्वरो योगप्रभावादनुवेद जानाति, न सर्वलोकः, तथाऽप्यसौ मान्या तत्संवेदनस्य प्रमाणत्वात् । एवं च वदता मयैतद्योगबलेन विदितमिति मूर्खे प्रमाणमावेदितं भवति ।।१०१।।१०२।।१०३।।

किञ्च -

रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश ।
सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ।।१०४।।

षट्श्लेष्मा पञ्च पित्तञ्च चत्वादो मूत्रमेव ।
वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जैकाऽर्द्धन्तु मस्तके ।।१०५।।

श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव च ।

भुक्तस्यान्नस्य साररूपः परिणामो रसस्तस्याञ्जलयो नव विज्ञेयाः । शरीरारम्भकपार्थिवद्रव्यानुग्राहकस्य जलस्य दश । पुरीषस्य सप्त । अष्टौ रक्तस्य । श्लेष्मणः षट् । पित्तस्य पञ्च । सूत्रस्य चत्वारः । वसायाः शरीरस्नेहस्य त्रयः । मेदसो मांसाभ्यन्तरवर्तिनो धातुविशेषस्य द्वौ । अस्थिमध्यस्थधातुविशेषस्य मज्जासंज्ञकस्यैकः । अर्धाञ्जलिर्मस्तके । श्लेष्मण ओजसस्तावदेवाञ्जल्यर्धमेव । हृदयवर्ती जीवनहेतुर्द्रव्यविशेष ओजः । रेतसोऽप्यञ्जल्यर्धमेव ।।१०४।।१०५।।

कृतस्य शरीरनिरूपणस्य प्रयोजनमाह -

इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ ।।१०६।।

एवमेतदुर्ष्म शरीरमस्थिरं यस्य पुरुषविशेषस्य मोक्षाय संपद्यते स कृती पण्डितः । अस्थिरेणापि शरीरेण मोक्षः साध्यत इति तात्पर्यार्थः ।।१०६।।

एवं नित्यात्मनः शरीरस्य विवेकार्थमनित्यत्वमुक्तम् । अधुनोक्तायां परमात्माभिन्नक्षेत्रज्ञोपासनायामसमर्थं प्रति प्रकारान्तरेण आत्मोपासानमाह

द्वासप्तति सहस्राणि हृदयादभिनि सृता ।
हिताहितानामनाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ।।१०७।।

मण्डलं तस्य मध्यास्थ आत्मा दीप इवाचलः ।
स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनरायतने न तु ।।१०८।।

या हृदयकमलप्रदेशादभिनिःसृता ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्प्रवृत्तास्ता हितासंज्ञिता द्वासप्ततिसहस्रसंख्याका नाड्यः । हि प्रसिद्धौ । तासां नाडीनां मध्ये हृदयाकाशे शशिप्रभं चन्द्रतुल्यमण्डलं तस्य मध्य आत्मा निश्चलो दीप इव स्थितो यः स ज्ञेयः साक्षात्कार्यः ।

दीप इवेति वदतोऽयमभिप्रायः- यथा दीपो दीपान्तरमन्तरेणैव स्वयं प्रकाशते प्रकाशयति च चक्षुर्विषयमेवामात्माऽपि सर्वस्य प्रकाशकः प्रकाशकान्तरमन्तरेण स्वयं प्रकाशते प्रकाशयति च सकलवस्तुजातमिति । एतमात्मानं विदित्वा साक्षात्कृत्येह संसारे पुनर्न जायते । आत्यन्तिकः शरीरच्छेदो भवतीत्यर्थः ।।१०७।।१०८।।

अपवर्गहेतुतयोक्तं परमात्मज्ञानं प्रत्युपायमाह -

ज्ञेयं चारण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान् ।
योगशास्त्रञ्च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥१०९॥

यदादित्यादारण्यकमधीतवात्, यच्च मया योगशास्त्रं प्रणीतम्, तदुभयं योगं प्राप्तुकामेनार्थतो ज्ञेयम् । प्रदर्शनार्थं चैतत् । तेनान्यानप्युपरिषद्योगशास्त्राणि ज्ञेयान्येव । अरण्याध्येयं ब्रह्माऽऽरण्यकं, जीवपरमात्मनोरभेदाविज्ञानं विषयान्तरासंभिन्नं योगः । तथा च विष्णुपुराणम् -

"आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते" ॥

देवलः-

"विषयेभ्यो निवर्त्याभिप्रेतेऽर्थे मनसोऽवस्थापनं योगः" ।

दक्षः-

"वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञः परमात्मनि ।
एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते" ॥

उक्तं योगशास्त्रं मत्प्रोक्तमित्यस्योपलक्षकत्वं, तत्र यान्युपलक्षणीयानि तानि कानिचित्क्ले(ल्ले)शतो निर्दिश्यन्ते । तत्र देवलः-

"अथतो धर्मवर्जितत्वान्न तिर्यग्योन्यां पुरुषार्थोपदेशः । देवमानुषयोर्द्विविधः पुरुषार्थः-अभ्युदयो निःश्रेयसमिति ।तयोरभ्युदयः पूर्वोक्तः । द्विविधं निःश्रेयसम्- सांख्ययोगाविति । पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं सांख्यम् । विषयेभ्यो निवर्त्योभिप्रेतेऽर्थे मनसोऽवस्था(प)नं योगः । उभयत्रापवर्गः फलम् । जन्ममरणदुःखयोरत्यन्ताभावोऽपवर्गः । एतौ सांख्ययागौ

चाधिकृत्य यैर्युक्तितः समयतश्च पूर्वप्रणीतानि विशालानि गम्भीराणि तन्त्राणीह संक्षिप्योद्देशतो वक्ष्यन्ते ।

तत्र सांख्यानामेका मूलप्रकृतिः।

सप्त प्रकृतिविकृतयः ।

पञ्च तन्मात्राणि ।

षोडश विकाराः ।

पञ्च पञ्चेन्द्रियाणि ।

अर्थाच्च(श्च) पञ्चभूतविशेषाः ।

त्रयोदश करणानि ।

त्रीण्यन्तःकरणानि ।

चतस्रश्च तस्रो मातृजाः पितृजाश्च कोशाः ।

पञ्च वायुविशेषाः ।

त्रयो गुणाः ।

त्रिविधो बन्धः ।

त्रयो बन्धहेतवः ।

द्वौ बन्धरागौ ।

त्रीणि प्रमाणानि ।

त्रिविधं दुःखम् ।

चतुर्विधः प्रत्ययवर्गः ।

तथा द्विविधः सर्गः ।

तथा विपर्ययः पञ्चविधः ।

अशक्तिरष्टाविंशतिविधा ।

तुष्टिर्नवविधा ।

सिद्धिरष्टविधेति प्रत्ययभेदाः पञ्चाशत् ।

अस्तित्वमेकत्वमथार्थवत्त्वं परार्थमन्यत्वमथो निवृत्तिः ।

योगो वियोगो बह्वः पुमासंः स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः ।।

इति दश मूलिकार्थाः ।

अथ मूलप्रकृतिरव्यक्तमहानहंकारः पञ्च तन्मात्राणीति प्रकृतिविकृतयः ।

शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं सरतन्मात्रं रूपतन्मात्रं

गन्धतन्मात्रमिति तन्मात्राणी । द्विविधानीन्द्रियाणि ।

भूतविशेषाश्च विकाराः ।

चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वात्वचो बुद्धीन्द्रियाणि ।

रूपशब्दगन्धरसस्पर्शास्तेषामर्थाः ।

वाक्याणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाणि ।

भाषणं क्रियागमनमुत्सर्ग आनन्द एषां कर्माणि ।

वाय्वग्नयबाकाशपृथिव्यो भूतविशेषाः ।

दशेन्द्रियाण्यहंकारमनासि च करणानि ।

तेषु मनोबुध्यहंकाराश्चान्तःकरणानि ।

दश बहिष्करणानीन्द्रियाणि च ।

गुणसाम्यलक्षणमव्यक्तं प्रधानं प्रकृतिर्विधानमित्यनार्थान्तरम्

अध्यवसायलक्षणो महान्बुद्धिर्मतिरुपलब्धिरित्यनर्थान्तरम् ।

अभिमानलक्षणोऽहंकारो वैकारिकोऽभिमान इत्यनर्थान्तरम् ।

न पूर्वपूर्विका प्रकृतिः ।

प्रकृतेर्महानुत्पद्यते, ततोऽहंकारः ।

अहंकारात्तन्मात्राणीन्द्रियाणि च,

तन्मात्रेभ्यो विशेषा इत्युत्पत्तिक्रमः ।

यो यस्मादुत्पद्यते स तस्मिंल्लीयत इति वाऽप्ययं क्रमः'' ।

यमः-

''मनो बुद्धिरहंकारः खानिलाग्निजलानि भूः।
एताः प्रकृतायस्त्वष्टौ विकाराः षोडशापरे ।।
श्रोत्रशक्षिरसनघ्राणत्वचः संकल्प एव च ।
शब्दरूपसस्पर्शगन्धवाक्पाणिपायवः ।।
पादावुपस्थ इति ते विकाराः षोडश स्मृताः ।
चतुर्विंशकमित्येतज्ज्ञानमाहुर्मनीषिणः ।।
पञ्चविंशकमव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः ।
एतज्ज्ञात्वा तु मुच्यन्ते यतयः शान्तबुद्धयः ।।
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र यत्राऽऽश्रमे रतः ।
प्रकृतिज्ञो विकारज्ञो याति विष्णोः परं पदम्'' इति ।१०९।।

यध्ध्ययेमुक्तं तत्प्रयोगकथनायाऽऽह -

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।
ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः।।११०।।

अन्तःकरणसामग्र्यैकत्र स्पष्टीकृतः संकल्पादिदर्शनात्सर्वव्यापित्वे सत्यपि । यथा वह्नेः सकलकाष्ठव्यापित्वे सति यत्रैव मथनादिसामग्री

भवति, तत्र स्पष्ट उपलभ्यते । ध्येयोऽसावात्मा पूर्वोक्तफलसिद्ध्यर्थम् । कथम् । अनन्यविषयं कृत्वा । किं, मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियं, विषय - परत्वनिषेधेनाऽऽत्मविषयत्वप्रतिपत्त्यर्थमनन्यविषयग्रहणम्।

अन्यथाऽऽत्मनी विषयत्वनिषेधेन तध्यानानुपपत्तिः । नहि निर्विषयं मनः प्रवर्तते नापि बुद्धिस्मृती, स्मृतेरनुभूतविषयत्वात् । न चेन्द्रियस्याविषयत्वे संवेदनम् । तस्मान्नैव आत्मनि विषयता निषिध्यते ।

तेन यदपि पतञ्जलिनोक्तम् - "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति, तदप्यनेनैवाभिप्रायेणेतरथाऽपि चित्तवृत्तेरभाव इत्यभिलषितासिद्धिः समुच्छिन्नाकारत्वात् । अत एव "तदा द्रष्टुः स्वरूपेणावस्थानम्" इति तेनैवोक्तम् । अमुनैवाभिप्रायेण गीतामुक्तम् -

"शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत्" इति ।।

तेषां चेन्द्रियाणां बहिर्विषयावभाससंकोचनानन्यविषयत्वं यदैव कृतं तदैवाभ्यन्तरविषयप्रवणता भवति । यथा यदा प्रदीपस्य रश्मयो बहिर्मुखाभवन्ति तदा घटादेः प्रकाशं कुर्वन्ति । यदा पुनः शरावसंपुटनिरुद्धप्रसरास्तदाऽऽत्मन्येव व्यवस्थानं कुर्वन्ति ।

एवमेवान्धकारे व्यवस्थितस्यैकाकिनो बहिर्मुखावभासनिरोधेन स्वचैतन्यमात्रेऽवस्थानम् । त एवाऽऽरण्यके "शान्तायां वाचि किं ज्योतिः" इति प्रश्ने कृते "आत्मज्योतिः" इत्येतदुत्तरम् ।।

एवमेतदात्मज्ञानं यद्विषयतिरस्कारेणाऽत्मचैतन्यव्यवस्थाना-दन्त्यस्य चिन्मात्ररूपत्वात् । अत एव ''तदिदमनल्पसह्रस्वमदीर्घमर समगन्धमरूपमस्पर्शम्'' इत्याद्यारण्यकेऽभिहितम् ।

ननु सर्व एव स्वं चैतन्यं समनुभवत्यहं पश्यामीत्युपदेशानर्थक्यं, सत्यं, यद्येतावन्मात्रठ ज्ञेयं यावता विषयान्तरशून्यस्वचैतन्यावस्था निष्प्रकम्पायावदिष्टकर्तृकरणकारक-शून्या कार्या। अत एव -

''यथा दीपो निवातस्तो नेङ्गते सोपमा स्मृता''

इति । अतश्च प्राणायामध्यानप्रत्याहारधशरणातर्कसमाधिभिः क्रियते । तत्रोक्तलक्षणैः प्राणायामैरिन्द्रियाणां दोषा निराक्रियन्ते । यथा -

''दह्यन्ते ध्या(ध्मा)यमानानां धातूनां हि यथा मलाः।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात्'' इति ।।

तत, आत्मानमात्मानुस्मरणं, ततो मनसश्चञ्चलत्वाद्विषयं विषयं प्रति प्रवृत्तस्याऽऽहरणं प्रत्याहारः । गीतास्वपि -

''यतो यतो निःसरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो निगृह्यैतच्छनकैर्वशमानयेत्'' इति ।।

एतच्च मनसो दुर्ग्रहत्वादिन्द्रियमूलत्वाच्चोच्यते -

''चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवदृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरपि सुदुष्करम्'' इति ।।

पुनः पुनराहृत्याऽऽत्मनि धार्यत इति धशरणा । एते च पृथक्फलाः ।यथा -

‘‘प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान्’’ इति ।।

अनीश्वरा गुणा रागद्वेषादयः । ततो मनोबुद्धिपरित्यागेनाऽऽत्मनि विमर्शस्तर्कः ।

‘‘यदाऽऽत्मव्यतिरिक्तेन द्वितीयं नैव पश्यति ।
ब्रह्मभूतस्तदा शान्तः सुखमत्यन्तमश्नुते’’ इति ।।

ततः सकलविदितवेद्यस्याऽऽत्मनः सम्यगाधानमप्रकम्पता समाधिरुच्यते । अत एव ।

‘‘प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते’’इत्ङि स्म्ङर्ष्क्ष्ङि110द्भ्द्भ

यस्य पुनरस्मिन्मवितर्के समाधौ निरालम्बनतया बहिर्मुखावभासतिरस्कारेण चित्तवृत्तिर्नाभिरमते तस्य शब्दब्रह्मोपासनेन ब्रह्मज्ञानाभ्यासात्परब्रह्माधिगमोपायमाह -

यथाविधानेन पठन् साम गायत्यविच्युतम् ।
सावधानस्तदभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति ।।१११।।

अवधानेनैकाग्रचित्ततया साम पठन्नधीयानोऽविस्वरमविरुद्धस्वरं यथा गायति तथा सावधानो ब्रह्मज्ञानमभ्यस्यन्परं ब्रह्म परमात्मानम-धिगच्छति वेति ।।१११।।

ब्रह्मज्ञानाभ्यामुपायविशेषमाह -

अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा ।

त्रैवेणुकं सरोबिन्दुमुत्तरं गीतकानि च ॥११२॥

ऋग्गाथाः पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिकाः ।
ज्ञेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम् ॥११३॥

अपरान्तिकादयो भारतशास्त्रोक्ता गीतप्रकारविशेषा ब्रह्मज्ञानभ्यासहेतोर्गेयाः । एतेषु गीयमानेषु नादस्य यत उदयो यत्र च लयस्तदवगन्तव्यम् । तदेव ब्रह्म । ततश्च तज्ज्ञानाभ्यासाय ते गेया इति युज्यते वक्तुम् ॥१११॥११३॥

अपि च -

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।
तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥११४॥

वीणा वाद्यविशेषः । तद्वादनतत्त्वज्ञो भारतशास्त्रोक्तेन मार्गेण तालं तत्त्वतो यो वेत्ति, तथा श्रुतिषु गीतशास्त्रोस्वरूपासु जातिषु तच्छास्त्रोक्तास्वेव विशारदः प्रवीणः। तथा गंन्धर्ववेदोक्तमार्गेण तालं तत्त्वतो यो वेत्ति सोऽनायासेन मोक्षमार्गं मोक्षोपायभूतं मनस एकाग्रयं ब्रह्मज्ञानहेतुं निगच्छति ॥११४॥

यस्तु वीणादिनादानां यत उदयो यत्र च लयस्त(त्त)त्रान्तरेभ्यो विविक्ततया न सम्यग्वेत्ति तं प्रत्याह -

गीतज्ञो यदि(योगेन)गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनेव सह मोदते ॥११५॥

यदि दैवापादितमपोविक्षेपवशेन गीतज्ञो गीतं कुर्वाणोऽपि परं पदं नाऽऽसादयति तदा रुद्रस्य परमेश्वरस्यानुचरोऽनुवर्ती भूत्वा तेनैव रुद्रेणैव सार्धंमोदते हृष्यति ।।११५।।

मुनीनां प्रश्नमाह -

अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकम् ।
आत्मनश्च जगत् सर्वं जगतश्चात्मसम्भवः ।।११६।।

कथमेतद्विमुह्यामः सदेवासुरमानवम् ।
जगदुद्भूतमात्मा च कथं तस्मिन् वदस्व नः ।।११७।।

हे भगवन्याज्ञवल्क्य त्वयाऽऽत्माऽनादिः प्रागभावरहितः कथितः । तस्याऽऽदिव्यवहारः शरीरस्याऽऽदिमत्त्वेनेति चोक्तम् -

"अजः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते"

इत्यत्र । तथाऽऽत्मनश्च सकलं जगदुत्पद्यत इति त्वयैवोक्तं "सर्गादौ स यथाकाशम्" इत्यत्र ।

तथा जगतः सकाशादात्मनः शरीरवतः संभवो जन्मेति ब्रवीषि, तदेतद्भगवतो वचनं परस्परं व्याहतमिति विमुह्यामः । भवांस्तावदाप्ततरोऽतो भवद्वचनं न व्याहतं भवितुमर्हति, व्याघातं च पश्यामोऽतो विमुह्यामः ।

व्याघातमेव स्पष्टयति - सदेवासुरमानवं जगदात्मन उद्भूतं चेदात्मा शरीरग्रहणनिरपेक्ष एव स्वकार्यं करोति, ततश्च तस्मिन्कथमा-काशादौ कारणीभूते सत्यात्मनः संभवः शरीरग्रहणं शरीरनिरपेक्षस्यैवाऽऽत्मनो जगत्सृष्ट्यादिकार्यकारत्वाच्छरीरग्रहणमनर्थकं स्यात् । अथ तद्ग्रहणस्या

र्थवत्त्वाय शरीरवानेव कार्यकारी, कथं तर्हि सर्गादावशरीर एवाऽऽत्मा आकाशादि सृजति, इत्येतन्मोह-निवृत्तय-अस्मान्प्रति ब्रूहि ।।११६।।११७।।

अत्रोत्तरमाह -

मोहजालमपास्येदं पुरुषो दृस्यते हि यः ।
सहस्रकरपन्नेत्रः सूर्यवर्चाः सहस्रशः ।।११८।।

स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः ।

महोजालं नानाप्रकारं मिथ्याज्ञानं सत्कर्माचरणवेदान्तार्थावगाहन-वशादपास्य निरस्य यः पुरुषः सहस्रकरोऽपरिमितहस्त एवं सहस्रपात्, सहस्रनेत्रः, सहस्रसूर्यवर्चाः सूर्य इव ज्योतिःसहस्रकः सहस्रमूर्धा च दृश्यते विद्धद्भिः स एवाऽऽत्मा क्षेत्रज्ञो जीव इति(वो) विज्ञानात्मेति यावत् । यज्ञो धर्मश्च स एव वेदान्तैकवेद्यः परमः पुरुषो विश्वरूपो भोक्तृभोग्य-भोगायतनभोगसाधभोगरूप इति यावत् ।

एकस्य चोनकरूपत्वं दृष्टं यथा वृक्षस्य स्कन्धशाखाविटपादि-रूपता, अतो नानुपपन्नं वैश्वरूप्यम् । स एव प्रजानां पुनरनादिरूपाणां पतिः स्वामी । अत्र चामूर्तस्य निरवयवस्य परमात्मनोऽसंख्यकरादियोगः सर्वत्र सर्वदा च करादिकार्यकारणशक्तिमत्त्वादुपचारेणोच्यते । ततश्च सर्वविषयाचिन्तनीयशक्तेः परमात्मनोऽशरीरस्यापि व्योमादिविश्वसृष्टि-र्नानुपपन्नेत्युक्तं भवति । विश्वरूपत्वाभिधानेन च जगदुपादानकारणं च परमात्मैवेति बोधयति ।

यथा-घटकरशरावोदश्चनादिरूपा मृत्तिका तदुपादानकारणमेवं जगद्रूप

आत्मा तदुपादानकारणम् । विश्वशब्देनैव यज्ञस्यापि ग्रहण सिद्धे पृथगुपादानं प्राधान्यख्यापनार्थम् । एवं च परमात्मा शरीरानपेक्ष एव स्वकार्यकारीत्युक्तम् । ततश्चार्थाच्छरीरसापेक्षता क्षेत्रज्ञस्येत्यापद्यते । ततश्च सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोरविरोधः ।।११८।।

औपाधिकश्च तस्य परमात्मनो भदोऽस्तीत्युक्तमेव परमात्मनो महासृष्टिहेतुत्वं सर्वशक्तित्वेनोपपाद्यावान्तरसृष्टौ तद्धेतुत्वमुपपादयन्निदाहनीमाह -

विराट् च सोऽन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति ।।११९।।

यो द्रव्यदेवतात्यागसम्भूतो रस उत्तमः ।
देवान् सन्तर्प्य स रसो यजमानं फलेन च ।।१२०।।

संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ।
ऋग्यजु सामविहितं सौरं धामोपनीयते ।।१२१।।

स्वमण्डलादसौ सूर्य्यः सृजत्यमृतमुत्तमम् ।
यज्जन्म सर्वभूतानामशनानशनात्मनाम् ।।१२२।।

तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः ।
एवमतदनाद्यान्तं चक्रं सम्परिवतते ।।१२३।।

विविधं विशेषण वा राजत इति विराटसूर्यः स एव पूर्वोक्तः परमात्मैव स आदित्योऽन्नरूपेण यज्ञो भवति । तदेव प्रपञ्चयितुमुक्तं योद्रव्यदेवतेत्यादि । द्रव्यस्य च पुरोडाशादेर्हविषस्त्याज्यस्य देवताया उद्देशकारकस्याग्नयादेर्यः संबन्धी त्यागो यज्ञस्तस्मात्संभूत उत्तमो रसः

पुण्यधर्मादिपर्यायो देवानमृतेन प्रीणयित्वा यजमानं च स्वर्गादिना फलेन संयोज्य स धर्मो रसोऽमृतं भवति, सोऽमृतात्मा रसो वायुना सोममण्डलं नीयते । ततः सोममण्डलाद्रश्मिभिः सौरं धाम सूर्यस्थानमृग्यजुःसामात्म कतया विहितं वेदैः सैषा त्रय्येव विद्या तपतीत्यादिभिरवबोधित-मुपनीयते । यत्तु त्रयीमयत्वेन विहितं तत्सूर्यस्य मण्डलं वेदितव्यम् । सर्वभूतानामशनानशनात्मनां चराचराणां स्थिराणां जन्मबीजमसौ सूर्यो मण्डलान्तर्वर्ती पुरुषोऽन्नरूपं रसं विसृजति । तस्मादन्नाच्च पुरोडाशादि-रूपात्त्यज्यमानात्पुनर्यज्ञोदयः । ततश्च यज्ञादुक्ते क्रमेण पुनरन्नसंभवः । ततश्च क्रतुर्भवति । एवमाद्यन्तरहितमेतदुक्तं वस्तुजातं परस्परं हेतुहेतुमद्भावेन व्यवस्थितं चक्रवत्परिवर्तते भ्राम्यति व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । तथाऽऽह भगव-न्गीतासु -

"अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ।।
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।।
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति" ।।

यज्ञोऽपूर्वं, ब्रह्म वेदः । अक्षरं परमात्मा ।

मनु - "अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" ।।११९।।
१२०।।१२१।।१२२।।१२३।।

यदि कार्यकारणभावव्यवस्थितं संसारचक्रं, न तर्ह्यात्मनः कैवल्यरूपो

मोक्षः संभवतीत्यत्राऽऽह -

अनादिरात्मा सम्भूतिर्विद्यते नान्तरात्मनः ।
समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्वेषकर्म्मजः ॥१२४॥

सत्यं यद्यादिमानात्मा स्यात्तदा विनाश्यपि स्यात्ततश्च विनाशे मोक्षलक्षणोऽस्य धर्मो न स्यात् । किं त्वनादिरनुत्पत्तिरात्मा, न ह्यस्यान्तरात्मनः संभूतिः कारणमस्ति । न च नित्यस्यापि पूर्वोक्तचक्रेण स्वाभाविकसमवाययोगित्वादनिर्मोक्षो वाच्यः । यतोऽयं पुरुषोऽन्तरात्मा यज्ञादिचक्रस्य समवायी संबन्धी मोहेच्छाद्वेषसंभवात्कर्मतो जायते न स्वतः । ते च मोहादयश्चक्रसमवायोपाधयो विद्यातपोभ्यासा-तिशयद्वैराग्याच्च निवर्तन्ते, तन्निबन्धनानि च कर्माणि ॥१२४॥

सहासृष्टिकर्तृत्वे परमात्मनः प्रकारविशेषमाह -

सहस्रात्मा मया यो व आदिदेव उदाहृतः ।
मुखबाहूरुपज्जाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमात् ॥१२५॥

पृथिवी पादतस्तस्य शिरशो द्यौरजायत ।
नस्तः प्राणाः दिशः श्रोत्रात्
स्पर्शाद्वायुर्मुखाच्छिखी ॥१२६॥

मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषश्च दिवाकरः ।
जघनादन्तरिक्षश्च जगच्च सचराचरम् ॥१२७॥

"सहस्रकरपन्नेत्रः सूर्थवार्चाः सहस्रकः" इत्यत्र यो मया युष्माकमादिदेवो जगत्कारणभूतो देव उदाहृत उक्तः, तस्य मुखबाहूरुपादेभ्यो

यथासंख्यं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा जाताः ।

तथाऽस्य पादतो भूः शिरस्तश्च द्यौरजायत ।

नस्तो नासिकातः प्राणा जाताः ।

श्रोत्राद्दिशः ।

त्वचो वायुः मुखादग्निः ।

मनसश्चन्द्रः चक्षुषो रविर्जातः ।

जघनान्नाभितोऽन्तरिक्षं जङ्गमं स्थावरं जगज्जातम् ।।१२५।।१२६।।१२७।।

मनुयोऽत्राऽऽक्षेपमाहुः-

यद्येवं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते ।
ईश्वरः स कथं भावरनिष्टैः संप्रयुज्यते ।।१२८।।

करणैरन्वितस्यापि पूर्दज्ञानं कथश्च न ।
वेत्ति सवगतां कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम् ।।१२९।।

यद्यात्मैवमुक्तप्रकारेण विश्वसृष्टिहेतुरतश्च सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरः कथं तर्हि ब्रह्मन्याज्ञवल्क्य परमात्मा पापयोनिषु श्वसूकरादिषु जायते कुत्सितशरीरं परिगृह्णातीति यावत् ।

तथेश्वरः स्वतत्रोऽपि सन्कथमनिष्टैर्मूकान्धबधिरत्वादिभिर्भावैः संबध्यते । तथा करणैः षड्भिरिन्द्रियैर्ज्ञानाकारणैर्युक्तस्यापि पूर्वजन्मानुभूतार्थविषयचक्षुरादिभिः प्रत्यभिज्ञानं मनसा च स्मरणं कथं न भवति, सर्वपुरुषगतां च वेदनां दुःखं सर्वगः सर्वक्षेत्रज्ञात्माऽपि सन्कस्मान्न वेत्ति

। वेदनाग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन सर्वपुरुषसमवेतान्मुखादीन् भावान्कथं न वेत्तीति चोद्यार्थः ॥१२८॥१२९॥

अत्रोत्तरमाह -

अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ।
दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवं योनि शतेषु च ॥१३०॥

नैवेश्वरा निरुपाधिः सन्प्रातिस्विकेनैव रूपेणान्त्यजादि-कुत्सिद-तेहपरिग्रहं करोति, किं तु जीवः सन्नन्तःकरणोपहितः सन् मानसवाचिककायिकैर्निषिद्धैः कर्मभिर्ये जनिता दोषाः पापानि पूर्वाणि तैर्यथासंख्यमन्त्यजत्वं पक्षित्वं स्थावरत्वं च भवशतेषु कुत्सितयोनिशतेषु च याति । अत्र च पक्षिग्रहणं तिर्यङ्मात्रोपलक्षणार्थम् । तथा च मनुः-

"शरीरनैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसै.....जातिताम्" ॥

न चोपहितस्य यो धर्मे योगः स तस्य निरुपाधेर्भवितुमर्हति, यथा घटोपहितस्याऽऽकाशस्य धूलिधूमादियोगे न महाकाशस्य जीवभावश्चानादिरनादित्वादुपाधियोगस्य ॥१३०॥

किञ्च -

अनन्ता हि यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।
रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥१३१॥

यथा शरीरेषु वर्तमानानां शरीरिणां जीवानामनन्ता असंख्याता भावाश्चित्तवृत्तयः कुशलाकुशलप्रवृत्तिहेतवो भवन्ति, तथश रूपाण्यपि

काणकुब्जान्धबधिरत्वादीन्यशुभानि सर्वयोनिषु वर्तमानानां देहभाजां भवन्ति । अनेन चेश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यत इति चोद्यं परिहृतम् ।

अनेन च श्लोकद्वयेन सूक्ष्मशरीरोपहितस्य परमात्मनो जीवभूतस्य पापवशात् कुत्सितयोनिकुत्सितरूपप्राप्तिर्न परमात्मन इति परिहार उक्तः।

अनेनैव च हेतुना भवान्तरानुभूतानां भावानमनवगमाः अनुसंधेयः । अत एव योगिनां क्षीणदोषाणां जातिस्मरत्वादिकं शास्त्र-कारैरुच्यते ।।१३१।।

न केवलं रूपवैचित्र्ये भाववैचित्र्यं कारणम् । शुभशुभकर्मणां चैहिकामुष्मिकफलत्वेऽपि तदेव हेतुरित्याह -

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषाञ्चिदिह जायते ।
इह चामुत्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ।।१३२।।

केषांचित्कर्मणां विपाकः फलं शुभमायुरादि विपरीतं च तत्क्षयादि, केषांचिन्मर्माग्रहेण कृतानां प्रेत्य जन्मान्तरे भवति, केषांचित् पुनरत्यन्ताभिनिवेशवशात्पुनः पुनः कृतानामत्रैव जन्मनि विपाको भवति । अन्येषां तु कर्मणां प्रुचरतराग्रहसंपादितानामिह परत्र च जन्मनि फलं भवति । तत्र च सर्वफलवैचित्र्ये भावश्चित्तवृत्तिविशेषोपेतः प्रयोजनं प्रयोजककारणमिति यावत् ।।१३२।।

यदुक्तम् - ''अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ।
दोषैः'' इति तदेव प्रपञ्चयन्नाह -

परद्रव्याण्यभिध्यायं स्तथा निष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायन्तेऽन्त्यासु योनिषु ।।१३३।।

परकीयानि धनान्यभिध्यायन्कथमेतानि परस्य न भवेयुर्मम च भवेयुरित्यभिचिन्तयन्नित्यर्थः । तथा यः परस्यानिष्टानि प्रतिकूलानि चिन्तयन्भवति, यद्ययमृप्रजा अपशुरधनः स्यात्तथा सति सम्यगभवतीति । तथा यो वितथाभिनिवेशी वितये प्रमाणरहिते बौद्धचार्वाकादिसिद्धान्तादावभिनिवेश्यत्यन्ताग्रही, तादृशेषु प्रत्यवायवानन्त्यासु चण्डालादियोनिषु जायते । तदेतत्त्रिविधं मानसं पाम् । तदाह मनुः-

''परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम्'' ।।१३३।।

वाचिकान्याह -

पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषरतथा ।
अनिबद्ध प्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ।।१३४।।

योऽनृतमयादृष्टं वदतीत्येवंशीलो यश्च पिशुनः परदोषसूचको यो वा परोद्वेगकरणशीलो योऽनिबद्धप्रलापी पुराणादिविद्यास्थानप्रसिद्ध-विरुद्धाभिधायी पुरुषः स मृगयोनिषु पक्षियोनिषु वा दोषाभ्यासरतारतस्य तारतम्यवशेन जायते तत्तनुमुपादत्ते ।.

एतच्चतुर्विधं वाचिकं पापम् । तदाह मनुः–

''पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यमपि सर्वतः ।

अनिबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ।।१३४।।

कायिकान्याह –

अदत्तादान निरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते ।।१३५।।

यः पुनरदत्तादाने चौर्ये निरतोऽत्यन्तसक्तः परभार्यागमी वा यश्चाविहितं प्राणिवधं कुर्यात्स स्थावरेष्वोषधिवनस्पतिगुच्छगुल्मादिषु जायते ।

मनुः–
" अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शरीरं त्रिविधं स्मृतम्" ।।

एवं दशविधं मनोवाक्कायजं पापं सप्रत्ययं साभ्यासं चाऽऽचरितमन्त्यादियोनिप्राप्तिनिमित्तमुक्तमिति वेदितव्यम् । यत्तूक्तादन्यद्वाङ्मनःकायसाध्यमप्यबुद्धिपूर्वकं कृतमनाग्रहसेवितं स्यात्तस्य फ़लान्तरं बोद्धव्यम् । तथा च हारीतः–

"सर्वाभक्ष्यभक्षणम् अभोज्यभोजनम् अपेयपानमयाज्ययाजमनसत्प्रतिग्रहः परादाराभिगमनं परद्रव्यापहरणं प्राणिहिंसा चेति शारीराणि, पारुष्येमनृतं विवादः श्रुतिविक्रयश्चेति वाच्यानि, परोपतापनपरद्रव्याभिद्रोहौ क्रोधलोभौ मानोऽहंकारश्चेति मानसानि, तदेतान्यष्टादश समानरूपाणि कर्माणि । यस्मिन्यस्मिन्वयसि यः करोति शुभशुभानि तस्मिंस्तस्मिन्वयसि शारीरवाचिकमानसान्याप्नोति । एवं ह्याह –

यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुथात् ।।

शरीरेण तु शारीरं वाङ्मयेन तु वाङ्मयम् ।
मानसं मनसा चैव स्वकर्मफलमश्नुते'' ॥१३५॥

उत्कृष्टयोनिप्राप्तिकारणमाह –

आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।
धर्मकृद् वेदविद्याभिः सात्त्विको देवयोनिषु ॥१३६॥

आत्मज्ञ आत्मोपासको न तत्साक्षात्कारी शौचेन शमप्रकारेण चोपेतो दान्तो दमयुक्तस्तपस्वी कृच्छ्रादिकारी विजितेन्द्रियो वशीकृतेन्द्रियो धर्मरतो नित्यनैमित्तिककारी वेदार्थज्ञो यः स सात्त्विकत्वाद्देवयोनितां प्राप्नोति । उद्रिक्तसत्त्वो योगी सात्त्विकः सत्त्वस्वरूपमाह मनुः–

''तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्ष्येत् ।
प्रमातमिव शुद्धामं सत्त्वं तदुपधारयेत्'' ॥

प्रीतिः सुखं तत्कारणं प्रीतिसंयुक्तं, शुद्धाभमनवद्यविज्ञानकारणं यत्तत्सत्त्वमित्यर्थः । तथा –

''वेदास्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम्'' ॥

गुणलक्षणं गुणलिङ्गं, सात्त्विकं सत्त्वसंबन्धिवेदाभ्यासादिकं सत्त्वकार्यत्वाद्भवति सत्त्वे लिङ्गम्। तथा –

''यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं लज्जते यन्न चाऽऽचरन् ।
येन तुष्यति चाऽऽत्माऽस्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम्'' ॥

सत्त्वे ह्युद्रिक्ते पुरुषो ज्ञेयं वस्तु सर्वेण वस्तुना

साधारणासाधरधर्मयोगिना ज्ञातुमिच्छति, अतस्तादृशीच्छा भवति सत्त्वलक्षणम् । तथा –

"तमसो लक्षणं कामो राजसस्त्वर्थ उच्यते ।
.सत्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठमेतद्यथाक्रमम्" ।।

सत्त्वविपाकश्च प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः । तत्र देवत्वप्राप्तिर्मध्यमस्तद्विपाकः । तदाह मुनरेव –

"तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ।।
यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतीषि वत्सराः ।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ।।
ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीभेतां गतिमाहुर्मनीषिणः" ।।१३६।।

**असत्कार्यरतोऽधीर आरम्भी विषयी च यः ।
स राजगो मनुष्येषु मृतोजन्माधिगच्छति ।।१३७।।**

सत्कार्यं धर्मस्ततोऽन्यदधर्म इति यावत् । तत्र विषये अन्वय-व्यापारे रतः सक्तस्तन्निरतोऽधीरः शीततापदिद्वंद्वासहिष्णुः । आरम्भी काम्ययुद्धकारी, विषयसक्तो य एवंविधः स राजसः स पुनरपि मनुष्य एव भवति । रजोविपाकत्रैविध्यं मनुराह –

"कल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाश्च कुवृत्तयः ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च प्रथमा राजसी गतिः ।।
राजानः क्षत्रियश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।
दानयुद्धप्रधानाश्च द्वितीया राजसी गतिः ।।

गन्धर्वा गुह्यकाश्चैव विविधा भूचराश्च ये ।
तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेषूत्तमा गतिः ।।१३७।।

अथ तामसलक्षणमाह –

निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्ध नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तोभवेत्तिर्य्यक्षु तामसः ।।१३८।।

निद्रारुर्निद्राशीलः । क्रूरकृत्परदुःखकारी । लुब्धनास्तिकौ प्रसिद्धौ । याचकः सति द्रव्ये भिक्षणशीलः । प्रमादकार्य(दः कार्याः) नादरः । भिन्नवृत्तो दुराचारः स तामसः स तिर्यक्षु जायते ।

मनुः –

'स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरीसृपाः ।
पशवश्च शृगालाश्च जघन्या तामसी गतिः ।।
हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छा विगर्हिताः ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ।।
चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसेषूत्तमा गति'' ।।

अत्र च कर्मतारतम्येन फलतारतम्यम् ।।१३८।।

रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह ।
भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ।।१३९।।

एवमुक्तप्रकारेण रजसा तमसा च समाविष्ट उपहित इह संसारे भ्रमन्ननेकयोनीः प्रतिपद्यमानोऽनिष्टैर्मूकादिभिर्भावैः संबद्धः संसारे

जन्मपरस्परां प्रतिपद्यते । अनेन च –

"ईश्वरः स कथं भावैरनेकैः संप्रयुज्यते"

इत्यादि चोद्यं परिहृतम् । न हीश्वरस्य निरुपाधेर्महाकाशकल्पस्यौपाधिकानिष्टभावयोगो भवति किंतु रजःप्रमुखेनोपाधिनोपहितस्य जीवस्य न स्वाभाविकं किं त्वौपाधिकम् । न ह्यौपाधिकानिष्टभावयोगो दूषणम् । यथाऽऽदर्शोपाधिकं मुखस्य वक्रत्वं कुरूपत्वं वा ।।१३९।।

"करणैरन्वितस्यापि" इति चोद्यस्य परिहारमाह –

मलिनो हि यथाऽऽदर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।
तथाऽविपक्वकरण आत्मा ज्ञानस्य न क्षमः ।।१४०।।

यद्यप्यात्मा जन्मान्तरानुभूतमर्थजातं पुरुषान्तरसमवेतं वेदनादिकं च स्वभावतो ज्ञातुं शक्तो मनःप्रभृतीनि च करणानि तदवबोधसमर्थानि, तथा तान्तयविपक्वानि कर्मभिः प्रतिबद्धशक्तीनि न भावान्तरानुभूतमर्थजातमुपलभन्ते ।

अत्र दृष्टान्तः– आदर्शस्य यथा सहजायां रूपावलोकानशक्तौ मलेन प्रतिबद्धायां न रूपालोकनक्षमोऽसौ भवति तथाऽऽत्माऽप्य-पक्वकरणः । यद्यपि सर्वाकरणेषु जलपात्रकल्पेषु सूर्यवदेक एवाऽऽत्मा अवभासते, ततश्चोपाध्यान्तरावच्छिन्नोऽस्मिन्सुखदुःखानुभवो जायमाना अन्योपाध्युपहितेन तेनैव प्रतिसंधातव्य इति न्याय्यं भवति, तथाऽपि सुखदुःखयोरुपाध्यन्तरसमवेतयोरैन्द्रियकत्वं परिकपक्वे चेन्द्रिये सुखादिग्रहणासंभवात्तदवच्छिन्नानुभवो न शक्यः प्रतिसंधातुमिति ।।१४०।।

सन्नप्यर्थः परिपाकमन्तरेण न प्रकाशत इत्यत्र दृष्टान्तमाह –

कटूर्वारौ यथाऽपक्वो मधुरः सन् रसोऽपि न ।
प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्वकरणे ज्ञता ॥१४१॥

अपक्वे कटूर्वारौ चिर्भिटविशेषे यथा सन्नपि मधुरो रसो न प्राप्यते नोपलभ्यते, तथैवापक्वकरणेऽन्तरात्मनि ज्ञता व्यवहितविप्रकृष्टार्थबोद्धृता सत्यपि न प्राप्यते । कटुशब्दोऽयं न रसविशेष वर्तते, किन्तु जातिविशेषे ॥१४१॥

उक्तमोवार्थं स्पष्टयितुमाह –

सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् ।
योगयुक्तश्च सर्वाषां ज्ञाता नाऽऽप्नोति वेदनाम् ॥१४२॥

देही देहविषयाहंप्रत्ययवान्सर्वाश्रयां शिरःपाणिपादादिसकलदेहावयवायत्तोदयां वेदनां सुखदुखात्मिकां निज एव देहे विन्दत्युपलभते । यस्तु योगयुक्तः सन्सिद्धयोगे निवृत्तदेहविषयाहंप्रत्ययः सर्वासां सर्वक्षेत्रवर्तिनीनां वेदनानां ज्ञाता वेदिता भवति न चासौ सर्वपुरुषवर्तिनीं वेदनां प्राप्नोति । स्वाभाव्यत्वेन प्रतिपद्यते परः सुखादिमान्न पुनराह.... प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥१४२॥

ननु सर्वान्तःकरणेषु यदैक एवाऽऽत्मा भवेत्ततो योगिनः सर्ववेदानाबोद्धृतोपपद्यते, तदेवाऽऽत्मैक्यमहमिति भेदप्रत्ययेऽनुपपन्नमित्यत्राऽऽह –

आकाशमेक हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।

तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधादेष्विवांशुमान् ।।१४३।।

अनौपाधिकं हि नानात्वमेकेन विरुध्यते न त्वौपाधिकम् । दृश्यते ह्येकस्वाापि वयोम्नो घटाद्युपाधिवशान्नानात्वं घटाकाशः कुसूलाकाश इति।।

नच भिन्नेषु जलाधारेष्वेकोऽप्यंशुमान्नानेति प्रतीयते, एवमेकोऽप्यात्माऽन्तःकरणरूपोपाधिभेदादयमहमिति नानात्वेनावभासते । ततश्च स्वाभाविकमेकत्वमौपाधिकं च नानात्वमित्यविरोधः ।।

नचैकत्वप्रत्यये सति नानात्वमौपाधिकं प्यात्स एव च कुत इति वाच्यम् । आगमादहमिति प्रत्यक्षत्वाच्चैकत्वसिद्धेः भवति हि सर्वेषां जन्तूनां ग्राह्यावभासे विलक्षणो ग्राहकोऽहमित्यवभासः ।।१४३।।

ननु ग्रहको व्योमादेर्भूतधातोरन्यो नास्तीत्यत आह –

ब्रह्मखानिलतेजांसि जलं भूश्चेति धातवः ।
इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचराचरम् ।।१४४।।

ब्रह्मादयः षड्धातो धारयितारो न पुनर्व्योमादयो लोकाः । लोक्यन्त इति लोका ग्राह्या इति यावत् । न च ग्राह्या एव ग्राहका भवितुमर्हन्ति । अहमिदं गृह्णामीति ग्राह्याद्भिन्नतयैव ग्राहकस्यावभासात् । तस्मादेष ब्रह्मधातुरेवाऽऽत्मा सर्वस्य ग्राहकः । अत एव ब्रहम सर्वानुभूरित्युपरिषद्युक्तम्।

यद्येवं ग्राह्यत्सर्वस्मादचेतनाद्ग्राहकस्य चेतनस्य भेद एव ततश्च – ''सर्वं खल्विदं ब्रह्म'' इत्यादिश्रुतिविरोध इत्येतत्परिहारायोक्तं - तस्माच्च सचराचरमिति ।

तस्माद्ब्रह्मणश्चेतनात्सचराचरं जगज्जायत इति शेषः । ततश्च ''जनिकर्तुः प्रकृतिः'' इत्येतल्लक्षणोक्तं प्रकृतिस्वरूपं समा(पमपा)दानत्वं तस्मादिति पञ्चम्याचष्टे ।।

न च प्रकृतितो विकृतिर्भिन्नैव, तथा सति हि सुवर्णकुण्डलं मुद्धट इति सामानाधिकरण्यप्रत्ययो नोपपद्यते । स ह्यत्यन्तभिन्नेभ्यो दण्डदेवदत्तादिभ्योव्यावृत्त इति । न हि भवति दण्डो देवदत्त इति किन्तु दण्डवान्देवदत्त इति । तथाऽत्यन्ताभिन्नेभ्योऽपि निवृत्तो न हि भवति देवदत्तो देवदत्त इति किन्तु देवदत्त इत्येव, तेन ब्रह्मैवेदं सर्वमिति सामानाधिकरण्यप्रत्ययो वाक्यजन्यो ब्रह्मणा सह जगत आत्यन्तिकाद्भेदादभेदाच्च विलक्षणं भेदाभेदतादात्म्यादिपदास्पदीभूतं प्रकारं व्यवस्थापयति ।।

न च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति गौणस्तादात्मव्यपदेशो गौर्बाहीक इतिवद(दि)ति वाच्यम् । प्रमाणान्तरे गोबाहीकयोरत्यन्तभेदमवगम्य व्यपदेश्यगौणत्वमवसीयते ।।

न च जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तभेदग्राहकं किञ्च प्रमाणमस्ति । यस्तु ग्राह्यग्राहकतया भेदप्रत्ययः स भेदं विधत्ते नाभेदं निषेधात् । ब्रह्मप्रपञ्चयोरभेदविधायिका श्रुतिरुदीरितैव । यस्मात्तयोस्त्वभेदोऽपि भेद एव तस्मात्सचराचरमित्यत्र जायत इत्यध्याहार्यम् अन्यथा –''सर्वं खल्विदं ब्रह्म''इति श्रुतिविरोधशष दुष्परिहारः स्यात् ।।१४४।।

यथाऽऽत्मा चराचरं सृजति तथाऽऽह –

गृह(मृद्)दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् ।
करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ।।१४५।।

हेममात्रमुपादय रूप्यं (रूपं) वा हेमकारकः ।
निजलालासमायोगात् कोशं वा कोशकारकः।।१४६।।

कारणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिषु ।
सृजत्यात्मानमात्मा च सम्भूय करणानि च ।।१४७।।

यथा कुम्भकारः कुम्भस्य प्रकृतिभूताया मृदो दण्डादीनो चाप्रकृति -भूतानाम् अन्योन्यसमवधानात्कुम्भं करोति । यथा वा गृहकर्ता गृहोपादान-कारणैस्तृणमृत्काष्ठैरन्योन्यसंयुक्तैर्गृहं निमिमीते ।

यथा होमकारकः सुवर्णैकदेशं गृहीत्वा रूपानुग्राहकं भूषणं कटकादि करोति ।

यथा च कोशकारकः शस्त्रशरीरसंज्ञकः कीटो निजलालयैव कोशं जनयति, एवमात्माऽनेकासु योनिष्वात्मानमात्मीयं शरीरं तत्कारणानि च पृथ्वयादीनि करणानीन्द्रियाणि चाऽऽदाय सहकारित्वेन स्वीकृत्य स आत्म भूयः पुनः पुनः सृजति ।।

यद्यपि भूतादीनि सहकारीणि नाऽऽत्मनो भिद्यन्ते तथाऽपि तेषां सहकारित्वमुपपद्यते । यथा कोशकारकं प्रति तल्लालाया इति वक्तुं कोशकारदृष्टान्तः ।।१४५।। ।।१४६।।१४७।।

बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरिक्ते ह्यात्मनि प्रामाणिके सति शास्त्रेण तस्य ब्रह्मीभावः ''तत्त्वमसि'' इत्यादिना प्रतिपाद्यते, अतश्च ब्रह्मखानिलत जांसीत्युपपद्यत इति क्षेत्रज्ञस्य प्रामाणिकतां तावदाह –

महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि ।
कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥१४८॥

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् ।
अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥१४९॥

यथा कारणदोषबाधकप्रत्ययरहितानि विज्ञानवेद्यत्वादाकाशादीनि महाभूतानि सत्यानि, तथाऽऽत्माऽप्यहंप्रत्यये भासमानः सत्य एव । न चाहंप्रत्यय इन्द्रियालम्बनः । तथा ह्येकेन नेत्रेण दृष्टार्थो नेत्रान्तरेण न प्रत्यभिज्ञायते, ग्राहकनेत्रान्यत्वात् । न ह्यन्येन गृहीतमन्यः प्रत्यभिजानीते । ज्ञानपात्रालम्बनेन चाहंप्रत्यस्यापूर्ववर्णात्मिकां वाचं संश्रुत्य पुनस्तां श्रुतां सैवेयं वागिति को विजानाति, न कश्चिदित्यर्थः॥

न हि क्षणिकानि विज्ञानान्यन्योन्यं प्रत्यभिजानन्ति, पूर्वोत्तरप्रत्यययो र्ह्येकस्मिन्प्रत्येतरि प्रत्येतव्ये च प्रत्यभिज्ञा भवति न पुनरन्यथा । तस्मात् स्थायी बुद्ध्यादिव्यतिरिक्त आत्माऽस्तीति निश्चीयते ॥

तथा स्थायिन्यात्मन्यसत्यतीतार्थविषया स्मृतिर्न कस्यचित्स्यात् । अर्थस्य चातीतता प्रदर्शनार्था । तेन ज्ञानेन्द्रियात्मवादिनोस्तदत्यये स्मृतिदर्शनानुपपत्तिः स्मर्तुरभावात् । तस्मादपि स्थाय्यात्मसिद्धिः । तथा स्थिरात्माभावे स्वप्नज्ञानकर्ता को भवेत्, न कश्चिदित्यर्थः । तस्यां दशायां ज्ञानान्तराणि न सन्ति । इन्द्रियाणि चोपरतव्यापाराणीति नैतानि तत्कारकाणि ॥

विज्ञानवादे चेन्द्रियाण्यपि न सन्ति, तेन मनसोऽपि स्वप्नकर्तृत्व

मनाशङ्कनीयम् । न च देहश्चेतयते, तदारम्भकद्रव्याणाम् अचेतनत्वात् । तेषामपि चेतनत्वे तदारब्धानां घटादिद्रव्याणां चैतन्यप्राप्तिः । ततश्चासिततन्त्वारब्धः पटो यथा न सितः, तद्वदचेतन-द्रव्यारब्धो देहोऽप्यचेतनः ।।१४८।।१४९।।

किञ्च –

जातिरूपवयोवृत्तिविद्यादिभिरहङ्कृतः ।
शब्दादिविषयाद्योगं कर्मणा मनसा गिरा ।।१५०।।

यदि स्थायिनमेकमात्मानं लोको न प्रतिसंधत्ते तदा कस्य ब्राह्मण्यादिजात्या गौरवत्त्वादिना च रूपेण यौवनेन च वयसा वित्तविद्याभ्यां चाहंकृतो गर्वितः को भवेत् । न हि ज्ञानानां क्षणिकानां जात्यादिनिमित्ताहंकारसंभवः । तथा शब्दादिविषयोपभोगे वाङ्मनः-कर्मासक्तिः कस्य ।।१५०।।

उक्तान्यात्मनि कानिचित्प्रमाणानि बन्धविशेषमधुना तत्प्रमाणत्वेनाऽऽह –

स सन्दिग्धमतिः कर्म्मफलमस्ति न वेति वा ।
विप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ।।१५१।।

मम दाराः सुतामात्या अहमेषामिति स्थितः ।
हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ।।१५२।।

ज्ञेये च प्रकृती चैव विकारे चाविशेषवान् ।
अनाशकानलापातजलप्रपतनोद्यमी ।।१५३।।

एवं वृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ।।१५४।।

संसारात्मबन्धः खलु बुद्धीन्द्रियशरीराणां न संभवति, न हि तेषामनेकेषु जन्मस्वनुवृत्तिरस्तीति भवति बुद्ध्यादिविलक्षणात्मसद्भावे प्रमाणं, तस्य चायमुपक्रमः—

शास्त्रविहितस्य कर्मणः फलं स्वर्गादिकमस्ति वा नवेति संदिग्धमतिः संसारी भवति । अनेन च शास्त्रप्रामाण्ये संशयित्वमुच्यते । तत्र च संशयानः शास्त्रमतिक्रामतीति तात्पर्यार्थः । अत्र च श्लोकार्धा-न्तगतो वाशब्दोऽस्तीत्यनेन योजनीयः । तथा संप्लुतो विप्लुतोऽनात्मनि शरीर आत्मप्रत्ययवानिति यावत् । वस्तुतोऽसिद्धमनुत्पन्नमप्यात्मानं सिद्धमुत्पन्नं मन्यते ।

अथवाऽऽत्मनि पारमार्थिके केनोपनिषद्वेद्येन रूपेणासिद्ध-मनवगतमपि कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टेन रूपेण सिद्धमात्मानं मन्यते । एतावदेवाऽऽत्मनो रूपमिति मन्यत इत्यर्थः । अनात्मन्यात्मबुद्धेश्च मम संबन्धिन एते दारादयोऽहमेतेषां संबन्धीति स्थितिः पर्यवसानं भवति ।।

तथा हि ता हि तेष्वनुकूलप्रतिकूलेषु भावेषु वियर्पस्तमतिर्भवति । हितमहितत्वेनाहितं च हितत्वेन मन्यत इत्यर्थः । तथा ज्ञेय आत्मयाथात्म्ये प्रकृतावव्याकृतविकारे च तत्कार्ये महदहंकारादा-वविशेषवान्, सन्तमप्येषां विशेषं न वेत्तीत्यर्थः । तथा दुःखरहित-मप्यात्मानं दुःखितं मन्थमानस्तद्धानायानशनाग्निप्रवेशादिना देहत्यागो-द्यमी भवति । ।

एवंवृत्त एवं चेष्टितोऽविनीतस्तत्त्वावबोधेविधुर आत्मा यस्य स तथोक्तः । वितथे मिथ्याभूते वेदाप्रामाण्यनैरात्म्यादावर्थेऽभिनिवेशवांस्तथेति प्रतीतिमान् । कर्मणा काम्येन निषिद्धेन च द्वेषेणाप्रीत्या मोहेनाविद्यया, इच्छया रागेण च बध्यते संसर्यत इति ।।१५१। ।१५२। ।१५३। ।१५४।।

अधुना मोक्षं सोपायामात्मनि प्रमाणत्वेन श्लोकचतुष्टयेनाऽऽह –

आचार्य्योपासनं वेदशास्त्र(म्याथे)षु विवेकिता ।
तत्कर्म्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ।।१५५।।

स्त्र्यालोकालम्भविगमः सवभूतात्मदर्शनम् ।
त्यागः परिग्रहाणाञ्च जीर्णकाषायधारणम ।।१५६।।

विषयेन्द्रियसंराधस्तन्द्र्यालस्यविवर्जनम् ।
शरीरपरिसं(ख्यानं)स्थानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ।।१५७।।

नीरजस्तमता सत्त्वशुद्धिर्निःम्पहता शमः ।
एतैरुपायैः संशुद्धः सत्त्वयुक्तोऽमृतीभवेत् ।।१५८।।

आचार्यः प्रसिद्धस्तस्ययोपासनं परिचर्या ।
वेदस्यान्येषां पुराणादीनां च विविक्तार्थज्ञाता ।
शास्त्रोक्तानां नित्यनैमित्तिकानां कर्मणामनुष्ठानम् ।
सद्भिर्योगिभिः सङ्गस्तत्त्वपरामर्शप्रयोजनं सहावस्थानम् ।
गिरः शुभा हितमितसत्यरूपाः ।
स्त्रीविषयालोकनस्पर्शनयोर्विगमो वर्जनम् ।

ऐकात्म्यज्ञानरूपं सर्वभूतेष्वनेकेषां वा स्वात्मन्यपि दर्शनम् ।

परिग्रहाणां स्वीकाराणां त्यागः ।

जीर्णस्य पुराणस्य काषायस्य वृक्षनिर्यासादिरक्तस्य वाससो धारणम्

विषयाणामिन्द्रियाणां च संरोधः संनिकर्षनिरोधः ।

तन्द्रा निद्रातुल्यो जाड्यविशेषः ।

आलस्यमनुद्यमः । तयोस्त्यागः ।

शरीरस्य सर्वतोऽस्थिरत्वाशुचित्वादिना संख्यानं

सम्यङ्निरूपणं च कार्यम् ।

सर्वासु चानावश्यकीषु प्रवृत्तिषु पापदर्शनम् ।

आवश्यकमेव लौकिकं वैदिकं च कर्म कार्यं नान्यदित्यर्थः ।

रजस्तमसोरुद्रेकपरिहारो राजसतामसाहारादिपरिहारेण कार्यः ।

सत्त्वशुद्धिः प्राणायामशुद्धाहारत्वादिना विधेया ।

निस्पृहता निरीहता धनादिष्वनीप्सा ।

शमः परापराधक्षमा । एतैरुक्तैरुपायैः संशुद्धो विपाप्मा सत्त्वोद्रेकयोगी सन्नमृती भवेदित्यर्थः ॥१५५॥१५६॥१५७॥१५८॥

स चायं भवेद्ब्रह्मीभावो देहादिभ्यो व्यावृत्तस्तव्द्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणं योगमुक्तेः कारणमिति तदुपायमाह –

तत्वस्मृतेरुपस्थानात् सत्वयोगात् परिक्षयात् ।
कर्म्मणा सन्निकार्षाच्च सतां योगः प्रवर्तते ॥१५९॥

तत्त्वस्य परमात्मनः शास्त्रगतरूपस्य सातत्येन स्मृत्यदयाच्छुद्धसत्त्वथोगान्निषिद्धकाम्यकर्मणां यथासंभवं

ब्रह्मज्ञानफलोपभोगाभ्यां परिक्षयात्सतां साधूनां योगिनां च संनिकर्षात्सङ्गतो योगः प्रवर्तते ।।१५९।।

इदानीयमसिद्धयोगं योगिनं प्रत्याह –

शरीरसंक्षये यस्य मनः सत्त्वस्थमीश्वरम् ।
अविप्लुतस्मृतिः सम्यक् स जातिस्मरतामियात् ।१६०।।

शरीरसंक्षये मरणकाले यस्य योगमारुरुक्षतो मनः सत्त्वस्थं रजस्तमसी विहाय सत्त्व एव वर्तमानमीश्वरं मरणदशाभाविना दुःखेनोप(ना)पीड्यमानं यस्य सोऽविप्लुतश्चरस्मृतिर्जन्मान्तरे सकलपूर्वजन्मस्मृतिं दृढतरबैराग्यनिमित्तभूतां प्राप्नुयात् ।।२६०।।

इदानीं त्वयोगिनं प्रत्याह –

यथा हि भरतो वर्णैर्वेतयत्यात्मनस्तनुम ।

नानारूपाणि कुर्व्वाणस्तथात्मा कर्न्मजस्तनुम् ।।१६१।।

यथा भरतो नटो नानाविधानि रामरावणादिरूपाणि कुर्वाणो वर्णैर्वर्णकैः सितासितादिभिरात्मनस्तनुं वर्णयति तथाऽऽत्माऽप्यक्षीण-कर्मा कर्मजास्तनूः शरीराणि सुरनराद्यात्मकानि गृह्णाति । भरतदृष्टान्तेन आत्मनः शरीरयोग औपाधिको न स्वाभाविक इति गमयति । कर्मजा इति वदन्कर्मणामुपाधित्वं दर्शयति ।।१६१।।

रूपनानात्वेऽपि हेत्वन्तरमस्तीत्याह –

कालकर्म्मात्मबीजानां दोषैर्मातुस्तथेव च ।
गर्भस्य वैकृतं दृष्टम(ना)ङ्गहीनादि जन्मतः ।।१६२।।

गर्भस्याङ्गेषु शिरःपाण्यादिषु श्रोत्रनेत्रादिषु च हीनत्वामिरिक्तादि वैकृतं विकृतरूपत्वं कालकर्मबीजमातॄणां दोषैर्भवतीति शास्त्रदृष्टम् । न चैतद्गर्भ काल एव किंतु जन्मन ऊर्ध्वकालेऽपि । कालस्य दोषो ग्रह-दौःस्थित्यम् । कर्मदोषः श्रद्धादिवैधुर्य कर्मान्तरस्य च प्रतिषिद्धत्वम् । कर्मात्र धर्मः । भूतात्मनश्च दोषो धातुवैषम्यम् । बीजदोषः पितृदोषः । मातृदोषो गर्भविरुद्धचेष्टाकर्तृत्वम् । अङ्गविकारे काणादिदोषाणां निमित्तत्वमत्रशेक्तम् । तनूत्पत्तिनिमित्तत्वं च कर्मणां पूर्वश्लोके, तेन पूर्वापराविरोधः ।।१६२।।

प्रथमशरीराद्युत्पत्तिः कथमिति च न वाच्यम् अनादित्वाच्छरीर - परम्पराया इत्याह –

अहङ्कारेण मनसा गत्या कर्म्मफलेन च ।
शरीरेण च नात्मायं मुक्तपूर्वः कथश्चन ।।१६३।।

दाता सत्यः क्षमी प्राज्ञः शुभकर्मा जितेन्द्रियः ।
तपस्वी योगशीलश्च न रोगैः परिभूयते । ।।१६४।।

गतिर्धर्मात्मिका, कर्मफलं सुखदुःखभावानामनुभवः ।
प्रसिद्धमन्यत् ।।१६३।। ।।१६४।।

यदि कर्मभिर्देहिनः फलोपभोगाय देह आरभ्यते तर्हि तत्फलोपभोगसमाप्तेः प्राङ्न देहेन देहिनो वियोगः संभवतीत्यकालमृत्युनिवारणाय कर्मविधानर्थक्यमित्यात्रऽऽह –

वर्त्याधारस्नेहयोगाद् यथा दीपस्य संस्थितिः ।

विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षयः ॥१६५॥

यथा वर्त्यादीनां योगाद्दीपस्य वर्तिकावर्तिन्तया ज्वालायाः संस्थितिरवस्थानं वर्त्यादियोगे सत्यपि विक्रिया प्रबलपवनाभिघातादिना दीपप्रध्वंसोऽपि दृष्टः, एवमकाले देहारम्भककर्मफलासमाप्तावपि तत्परिपन्थिकर्मणा प्रतिबन्धे प्राणसंक्षयोऽपि संभवतीति । ततश्च परिपन्थिकर्मनिवारणार्थमकालमृत्युशान्तिफलाः कर्मविधय उपपन्नाः ॥१६५॥

उक्तयोगवशादमृतीभावस्तन्मार्गमिदानीमाह –

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद् यः स्थितो हृदि ।
सितासिताः कद्रुनीलाः कपिलाः पीतलोहिताः ॥१६६॥

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्वम सूर्य्यमण्डलम् ।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥१६७॥

तस्य जीवस्य सूर्यस्य वाऽनन्ता असंख्याता रश्मयस्ते च सितासिताद्यनेकवर्णास्तेषां मध्ये रश्मिरेका(क) ऊर्ध्वगामी सूर्यमण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोकं चातिक्रम्य स्थितः । तेन रश्मिना मार्गेण परां गतिं परं गन्तव्यं ब्रह्म याति । हिताहितसंज्ञकनाडीचक्रमध्यगतस्य शशिसूर्यमण्डलस्यैते रश्मयो न तु जीवस्य उपचारेण हि तस्य तेऽभिधीयन्ते ।

ननु च "नास्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इत्यादिश्रुतिविरुद्धैषा स्मृतिः। मैवम् ।

"तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति" इतिप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वादस्याः स्मृतेः । तेन श्रुत्योरेवात्र परस्परं विरोधो न श्रुतिस्मृत्योः । नच श्रुत्योरपि

परमार्थतो विरोधोऽस्ति । नास्य प्राणा व्युत्क्रमन्तीत्यत्र पुनरुत्पत्तय इति वाक्यशेषः प्रकल्प्यते श्रुत्यन्तराविरोधाय ।।

यद्वा प्राणानां तस्य प्रभुत्वादवशमिव तं परित्यज्य न यान्ति, किन्तु स्वेच्छया देहं त्यजन्तीत्यर्थः । तथाऽत्रैव समवनीयन्त इत्यत्रात्रैव जन्मनि समवनीयन्ते न जन्मान्तर इति व्याख्या न पुनरत्रैव शरीर इति ।।१६६।।१६७।।

किञ्च –

यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।
तेन देवशरीराणि स धामानि प्रपद्यते ।।१६८।।

परमगतिमार्गभूताः चन्द्ररश्मिशतमस्याऽऽत्मन ऊर्ध्वां दिशं प्रति व्यवस्थितम् । तेनास्माच्छरीरादुत्क्रमान्नयं जीवो देवजातीयानि शरीराणि देवानां धाम्ना स्थानेन सह प्रपद्यते । देवलोकं देवो भवतीत्यर्थः । शरीराणीति बहुवचनमेकस्यामेव जात्याख्यायाम् ।।१६८।।

इदानीं संसरणमार्गमाह –

येनैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मितप्रभाः ।
इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः ।।१६९।।

अस्याऽऽत्मनो हृदयदेशस्थितस्याधस्तान्मन्दप्रभा अनेकरश्मयस्तैरितः शरीरान्निर्गच्छन्नत्रैव लोके कर्मफलभोगाय संसरति, देहान्तरं कर्मवशः संप्रतिपद्यते ।।१६९।।

प्रमाणतः साधितमप्यात्मानं दार्ढ्यार्थं पुनरपि प्रमाणान्तरैः साधयति वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च ।आर्त्या गत्या तथाऽगत्या सत्येन ह्यनृतेन च ।।१७०।।

श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः ।
निमित्तशाकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ।।१७१।।

तारानक्षत्रसञ्चारैर्जागरैः स्वप्नजैः फलैः ।।
आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा ।।१७२।।

मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या मन्त्रौषधिबलैरपि ।
वित्ताऽऽत्मानं विद्यमानं सर्वस्य जगतस्तथा ।।१७३।।

हे महर्षयो वेदादिभिः प्रमाणैर्बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरिक्तमात्मानं वि(वे)द्यमानं वित्त जानीत । तत्रैव वेदैः कर्मकाण्डात्मकैरग्निहोत्रादि-कर्तृगामिस्वर्गादिफलमाचक्षणैरात्मा प्रसाध्यते । देहादीनामात्मत्वे कर्तृगामि फलं न स्यात् ।

उपनिषद्भागात्मकैस्तु वेदैः–

"अविनाशी वाऽरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा"

इत्येवमादिभिः श्रुत्यैव देहाद्यतिरिक्तात्मसद्भावोऽवबोध्यते । शास्त्रैश्च मीमांसादिभिरात्मा(त्म)साधकयुक्तिबोधकैर्विज्ञानसहितैरात्माऽवबोध्यते । तत्र शास्त्राण्यात्मसाधकयुक्तिप्रसाधनानि, विज्ञानानि शास्त्रण्यात्म-साक्षात्कारकारणप्राणायामादिप्रदर्शकानि । जन्मापि सुखदुःखहेतुभूतत्वेन विचित्रत्वोपपादकौ धर्माधर्मौ कल्पयत्तदाश्रयमात्मानं गमयति ।।

एवं मरणमपि तद्धि दृष्टे तत्कारणे समानेऽपि कस्यचिदेव भवददृष्टस्य व्यथासंपादकत्वेनाऽऽक्षिपदात्मानमपि तदाश्रयमाक्षिपति । मरणसंबन्धिन्याऽऽर्त्या ... वर्तमानया स्वोपपादकाधर्माल्पानल्पत्व-कल्पनामुखेनाऽऽत्माऽपि कल्प्यते । तथा त्यज्यमानाद्देहात्सुखदुःखो-पभोगाय स्वर्गं नरकं वा गच्छति । स्वर्गं नरकं वोपभुज्य वृष्ट्युदकेन सहेमं लोकमागच्छत्यात्मेति उपनिषदाद्यागमप्रसिद्धया गत्या चागत्या च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा साध्यते ॥

सत्यं यथार्थं वाक्यम् । अनृतमयथार्थं, ताभ्यामात्मा साध्यते । न खलु तमन्तरेण सत्यत्वासत्यत्वे सिध्यतः । यतोऽयमर्थं वाक्यादवगतवानस्मि, तमेव प्रमाणान्तरेण प्रत्येमीति प्रत्यभिजानन्वाक्य्य सत्यत्वमध्यवस्यति । विपर्ययेण सत्यत्वमुक्तनीत्या च वाक्यार्थं न बुद्ध्यादयः प्रत्यभिजानन्तीति तद्व्यतिरिक्तात्मसिद्धिः ।

श्रेयः पुरुषप्रीतिः । तेन च पुरुषः प्रमीयते ।

एवं सुखदुःखाभ्यामाप्यात्मा साध्यते । धर्माधर्मयुक्तात्मसाध्य-त्वात्तयोस्तुल्यव्युत्पत्तिभिस्तुल्यकुलोत्पन्नैः कर्तृभिः कैश्चिच्छुभानि धर्म्याणि कर्माणि क्रियन्ते, कैश्चित्तद्विपरीतानि । तत्र जन्मान्तरीय-धर्माधर्मानुष्ठानाभ्यासवासनाभेदो व्यवस्थापकतयाऽऽत्मसमवायी कल्प्य इति शुभाशुभकर्मणामात्मनि प्रामाण्यम् ।

निमित्तमुपश्रुत्यादि । शाकुनं शकुनीनां गतिस्वनादि, तदेव प्रत्यासन्नफलस्य शुभाशुभकर्मणो ज्ञापकत्वाज्ज्ञानम् । ग्रहा आदित्यादयः । तेषां च परस्परं राशिभिर्वासंबन्धः संयोगस्तत्सूचितानि

धर्माधर्मफलान्यात्मनि प्रमाणम् ।

निमित्तसूचितं ह्यदृष्टं जन्मान्तरार्जितमपि संभवति, तच्च देहस्यतिरिक्तमात्मानमन्तरेण न संभवतीति निमित्तादेवाऽऽत्मनि प्रामाण्यम् ।

नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि । उडूनि तारास्तेषु ग्रहाणां संचरास्तथा जाग्रद्दशाभावीनि नक्तंचरदर्शनादीनि । स्वप्नजापि च खराद्यरोहणादि-दर्शनानि । तत्सूचितैश्च फलैः पूर्ववदात्मानुमानम् । आकाशादिभिः शरीरेन्द्रियविषयादिरूपेण भोग्यतयाऽवस्थितैर्भोक्ताऽनुमीयते । मन्वन्तराणां स्वायंभुवादीनां च युगानां कृतत्रेतादीनां च विलक्षणस्वभावत्वेना आत्मसाधकत्वम् । उक्तं च मनुना –

"अरोगाः सर्वसिद्धार्याश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतादिषु त्वेषां वयो ह्रसति पादशः ।।
चतुष्कत्मकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।
चौर्यानृतमयाभिर्धर्मश्चापैति पादशः" इत्यादि ।

ततश्च कृतयुगो प्राणिनां धमोपचयः कलावधर्मोपचयस्तेषामेव इत्यनेकयुगस्थायिन्यात्मनि मन्वन्तरादिस्थितिः प्रमाणम् । एवं स एव मन्त्रस्तदेवौषधं कस्यचिदभीष्टफलदं कस्यचिन्नेति व्यवस्थां घटयितुं जन्मान्तरार्जितादृष्टाश्रय आत्माऽनुमेय इति मन्त्रौषधफलमप्युक्तेऽर्थे प्रमाणम् ।।१७०।।१७१।।१७२।।१७३।।

किञ्च –

अहङ्कारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः ।

इन्द्रियान्तरसञ्चार इच्छाधारणजीविते ॥१७४॥

स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसो गतिः ।
निमेषश्चेतनम यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥१७५॥

यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः ।
तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वगम ईश्वरः ॥१७६॥

यस्मादहंकारादीनि लिङ्गान्यात्मनोऽनुमापकानि दृश्यन्ते तस्मादस्ति देहादन्यः परम आन्तर आत्मा । सर्वज्ञः सर्वानुभाविता । ईश्वरः स्वामी । विशेषानुपादानात्सर्वस्याहंकारोऽहंप्रत्यय इदंप्रत्ययवेद्ये देहे नोपपद्यते । न ह्यभ्रान्तस्य प्रमेयविशेषे तदन्यवस्तुसंबन्धी प्रत्ययो घटते ।

तथा मम शरीरमिति प्रत्ययः शरीरादन्यस्याहंभावे घटते नान्यथा । मामाऽऽत्मेति च व्यपदेशो लाक्षणिकः । नाऽऽत्मन्यात्मशब्दः । अन्यथा ममाहमित्युक्तं स्यात् ।

एवमहंकृतिः शरीरादन्यस्याऽऽत्मनो लिङ्गम् । स्मृतिश्च जन्मान्तरानुभूते स्तनापानादौ भवन्ती सुखसाधनत्वेन सत्यात्मनि लिङ्गम् । न ह्यधुना तेन देहेन प्राग्भवीयस्तनपानस्यापीतोपायत्वमनुभूतं येन स एव स्मर्ता स्यात् ।

मेधा ग्रन्थधारणशक्तिर्जन्मान्तरीयतद्ग्रन्थविषयानुभावजनितं संस्कारातिशयं कल्पयति ।

देहातिरेकिणि संस्कारवत्यात्मनि लिङ्गम् ।

द्वेषोऽपि संसारे कस्याचित्प्राक्तनार्थपरिचयाज्जायमान आत्मनि लिङ्गम् । स हि दोषस्मरणाद्भवति । तच्च जन्मान्तराधीनमिति भवत्यात्मनि

लिङ्गम् ।

बुद्धिः प्रज्ञा, साऽपि जन्मान्तरायत्तेत्यात्मनि लिङ्गम् ।

सुखमानन्दः । नासौ शरीरगुणः । वैशेषिकगुणत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वात् । कारणगुणपूर्वको हि यावच्छरीरभावी स्यात् । तस्मान्नायं शरीराकारपरिणतानां भूतानां गुणः किन्तु ततोऽन्यस्येति भवत्यात्मनि लिङ्गम् ॥

एवं द्वंद्वसहिष्णुत्वलक्षणश घृतिरपि । इन्द्रियान्तरसंचार इन्द्रियान्तरं प्रति गतिः । सा देहस्य सर्वेन्द्रियव्यापिनो नोपपद्यते । आत्मनः पुनरणुपरिमाणान्तःकरणोपहितस्याणोरिन्द्रियसंचारो युज्यते । अत एव बृहदारण्यके –

"अणीयान्नीवारतण्डुलादणीयाञ्श्यामाकतण्डुलात्"

इत्युक्तम् । इच्छाऽपि जन्मान्तरानुभूतस्मृतार्थविषया परमात्मलिङ्गम् । धारणजीविते अपि । धारणं शरीरस्य न तच्छरीरेणैव शक्यं कर्तुम् । एकैस्यां क्रियायां कर्मकर्तृत्वविरोधात् । शरीरमेव धार्यं तदेव धारकमिति नोपपद्यते । जीवितं प्राणधारणं तदपि न शरीरकार्यं प्रयत्नसाध्यत्वात् । प्रयत्नश्च न शरीरगुणः । अयावद्द्रव्यभावित्वात्पाकान्तरानिवर्त्यत्वाच्च । स्वर्ग(र्गो) लोकान्तरभोग्यं सातिशयं सुखम् । स देहव्यतिरिक्त आत्मा तू(त्मन्यु)पपद्यते । अन्यथा कृतनाशाकृताभ्युपगमप्रसङ्गः स्यात् । स्वप्नप्रत्यय आत्मलिङ्गम् । इह जन्मन्य(न)नुभूतस्य स्वप्ने दर्शनं जन्मान्तरीयानुभवाहितसंस्कारवाशाद्भवतीत्यात्मलिङ्गता स्वप्नस्य । भावानां शरीरेन्द्रियाणां स्वकार्ये प्रेरणमात्मलिङ्गम् । न ह्यन्यस्तत्प्रेरकोऽपि । मनसोऽतिसूक्ष्मस्यानेकद्वारे शरीरेऽवस्थितस्यागति-

रपतनमात्माश्रिताद्दृष्टनिमित्तमत्मलिङ्गम् । उन्मेषश्च प्रयत्नवदात्मकार्यत्वा-दात्मलिङ्गम् । चेतना ज्ञानमचेतनारब्धाच्छरीरादन्यंतनं गमयति । यत्नश्च शरीराश्रितो न भवतीति स्वाश्रयमात्मानमनुमापयति । देहत्वेन पञ्चानां भूतानां परिग्रहः स्वीकर्तर्यात्मनि लिङ्गम् ।।१७४।।१७५।।१७६।।

आत्मन उक्तां सर्वज्ञतामुपपादयन्नाह –

बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च ।
अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ।।१७७।।

अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञाः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते ।
ईश्वरः सर्वभूतस्थः सन्नसन् सदसच्च यः ।।१७८।।

बुद्धेर्गन्धादिसाक्षात्कारस्य करणतया संबन्धीनि घ्राणादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । तानि चार्थैर्गन्धादिभिर्विषयैः सहितानि सार्थानि । मनोऽन्तःकरणम् । कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि । बुद्ध्यहंकारौ, पृथिव्यादीनि पञ्च भूतानि, अव्यक्तं प्रधानमित्येतस्य क्षेत्रस्याऽऽत्मा सर्वेश्वरः सर्वभूतहृदये भासमानोऽत एव सन्स एव विभक्तयाऽनवभासमानतयाऽसन् । सदसद्भावाभावप्रकृतित्वाज्ज्ञाता, तस्मात्क्षेत्रज्ञ इति तज्ज्ञैरुच्यते ।।१७७।।१७८।।

बुद्ध्यादीनां कारणान्याह –

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात्ततोऽहङ्कारसम्भवः ।
तन्मात्रादीन्याहङ्कारादेकोत्तरगुणानि तु ।।१७९।।

बुद्धेर्विषयनिश्चयहेतोरन्तःकरणस्याव्यक्तात्प्रधानदुत्पत्तिः । समानि

सत्त्वरजस्तमांसि अव्यक्तं, ततो बुद्धेरहंकारस्य ज्ञानक्रियाकर्तृत्वाभिमानिनोऽन्तःकरणस्य संभवो जन्म । सूक्ष्माः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तन्मात्राणि तान्यादिर्येषां भूतानामिन्द्रियाणां च तावन्मात्रादीनि तान्यहंकाराज्जायन्ते ।

भूतानि तु तन्मात्रव्यवधानेन । अहंकारश्च त्रिविधः, सात्त्विकः स एव तैजस इति पुराणेषु गीयते । तस्माद्बुद्धीन्द्रियाणामुदयो राजसोऽपरः । तस्माद्वैकारिकसंज्ञात्कर्मेन्द्रियाणां तामसस्तृतीयो भूतादिसंज्ञकस्तस्माच्छब्दादितन्मात्राणि तेभ्यो यथाक्रमं व्योमादिभूतानि तानि च वक्ष्यमाणैः शब्दादिभिर्गुणैरेकोत्तरगुणानि । तत्र व्योम्नि शब्द एको गुणो वायोः स च स्पर्शश्च । तेजसि तौ च रूपं च । अम्भासि ते च रसश्च, भूमौ गन्धश्च पञ्चमः ।।१७९।।

गुणानाह –

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ।
यो यस्मान्निःसृतश्चैषां स तस्मिन्नेव लीयते ।।१८०।।

ये व्योमादीनामेकोत्तरगुणा उक्तास्ते शब्दादयो गन्धपर्यन्ताः । यश्चैषां बुध्यादीनां मध्ये यस्मात्कारणादव्यक्तादेः सृष्टिकाले निःसृतोऽभिव्यक्तः स तस्मात् कारणात्मनि प्रलयकाले लीयते तिरोहितो भवति । तत्र च निःसृतो लीयत इति वदता सत्कार्यवादो दर्शितः ।।१८०।।

प्रकरणार्थोपसंहारमाह –

यथात्मानं सृजत्यात्मा तथा वः कथितो मया ।

विपाकात्त्रिप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन् ।।१८१।।

ईश्वरः स्वतन्त्रोऽपि सन्नात्मा यथाऽऽत्मानं देहवन्तं मानसवाचिककायिक तया सात्त्विकराजसतामसतया त्रिविधस्य कर्मणो विपाकपूर्वं तदुपादानवशात्सृजति, तथा वो युष्मभ्यं हे मनुयो मया कथितः ।।१८१।।

सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्तस्यैव कीर्तिताः ।
रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवद् भ्राम्यते हि सः।।१८२।।

सत्त्वादयो गुणास्तस्य क्षेत्रज्ञस्य तन्निबन्धनबन्धमुक्तिभावित्वात्, तदेव दर्शयति- रंजस्तमोभ्यामित्यादिना । अर्थाच्च केवलसत्त्वोद्रेकेण विमुच्यत इत्यपि दर्शितम् । चक्रदृष्टान्ते चानवस्थितत्वमुक्तं, ततश्च तमसाऽऽत्मस्वरूपापरिज्ञानात्मको मोहः । रजसा च फले रागात्कर्मसु प्रवृत्तिस्ततः कर्मफलस्य जात्यायुषोः सुखदुःखानुभवस्य चोदय इत्येतच्चक्रवच्चक्रम् । एतस्य परिवर्तनादात्माऽपि परिवर्तत इत्युपचर्यते ।।१८२।।

अनादिरादिमांश्चैव स एव (य एष) पुरुषः परः ।
लिङ्गेन्द्रियैग्राह्यरूपः सविकार उदाहृतः ।।१८३।।

स्वरूपतोऽनादिरादिमच्छरीरयोगित्वादादिमान् । परम औपनिषदः पुरुष एव क्षेत्रज्ञः आत्मस्वरूपतो विकारतश्च यथासंख्यं लिङ्गेन्द्रियग्राह्यः । तत्राहंकारादिभिर्लिङ्गैः क्षेत्रज्ञात्मनो रूपं गृह्यते । तद्विकारस्तु शब्दादिभिरिन्द्रियैरेवंविध उक्त उत्तरश्लोकार्थतयाऽनुवादः ।।१८३।।

पितृंयाणोऽजवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरम् ।
तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति स्वर्गकामा दिवं प्रति ।।१८४।।

अजवीथीमाह गर्गः–

"हस्तश्चित्रा विशाखिका अजवीथी" इति ।

कश्यपस्तु श्रवणादिनक्षत्रत्रयमजवीथीमाह – "अजवीथी विष्णुमाद्या" इति । तस्याश्चागस्त्यस्य यदन्तरं स पितृयानसंज्ञको मार्गः । तेन काम्यकर्मकारिणो दिवं स्वर्ग यान्ति । अग्निहोत्रग्रहणं वैतानिककर्मप्रदर्शनार्थम् । दुःखसंभिन्नचिरकालोपभोग्य-सुखा-नुभवास्पदीभूतो देशविशेषो द्यौः ।।१८४।।

किञ्च –

ये च दानपराः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युताः ।
तेऽपि तेनेव (मार्गेण) सत्यव्रतपरायणाः ।।१८५।।

ये च सम्यग्दानादिपूर्तधर्मनिरतास्तथा दया सर्वेषु भूतेषु, क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेत्यष्टाभिरात्म-गुणैर्युक्ताः । ये च नियमेन सत्यवादिनस्तेऽपि पितृयानेनैव मार्गेण दिवं यान्ति ।।१८५।।

तन्मार्गगामिनां पुनरावृत्तिमितिहासमुखेनाऽऽह –

अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो गृहमेधिनः ।
पुनरावृत्ति(वर्ति)नो वीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ।।१८६।।

अष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयस्तापसाः । इष्टापूर्तधर्मकारिण इति

यावत् । गृहमेधिनो गृहस्थाः । अनेन चाकाम्यकर्मकारित्वं सूचयति । पुनरावर्तिनः पुनर्जन्मभाजः । जगत्सृष्टेर्धर्मप्रभावायास्ते प्रागनुष्ठित-धर्मत्वाद्बीजभूताः । प्रवृत्याख्यस्य धर्मस्य च प्रवर्तकाः ।।१८६।।

सप्तर्षिनागवीथ्यन्तर्देवलोकसमाश्रिताः ।
तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ।।१८७।।

तपसा ब्रह्मचर्य्येण सङ्गत्यागेन मेधया ।
तत्रैव तावत्तिष्ठन्ति यावदाभूतसंप्लवम् ।।१८८।।

नागवीथीमाह गर्गः–

"कृतिका भरणी स्वातिर्नागवीथी प्रकीर्तिता" इति ।

देवलस्तु –

"अश्विन्यादित्रिभाः सर्वा नागाद्या दहनान्तिकाः" ।

अयमर्थः– प्रतयेकमश्विन्यादित्रिनक्षत्रा नागाद्या नव वीथयः । नागा गजा ऐरावती ऋषभा गौर्जरद्गवी मृगी अजा दहनेति । तस्या नागवीथ्याः सप्तर्षिणां च यदन्तरालं तेन मार्गेण गत्वाऽष्टाशीतिसहस्राण्येव मुनयः सकलनिषिद्धकमायकर्मारम्भनिवृत्तास्तपसाऽऽवश्यकेन वर्णधर्मेण तथा ब्रह्मचर्येण सङ्गत्यागेन धर्मानुष्ठानिमित्तख्यातिलाभपूजापरित्यागेन मेधया मेधाकार्येण वेदधारणेन युक्ता देवलोकं समाश्रित्य तत्र यावदाभूत-संप्लवं महाप्रलयं यावदवतिष्ठन्ते । तेऽपि पूर्ववत्पुनरावर्तितो बीजभूता निवृत्तधर्मप्रवर्तकाश्च ।।१८७।।१८८।।

एवं श्लोकद्वयेनाऽऽत्मज्ञानरहितं काम्यं कर्माऽऽवश्यकं वा कुर्वतां

पुनरावृत्तिरुक्ता । "स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः" इत्यादौ त्वात्म ज्ञानसहितस्य कर्मणोऽना वृत्तिफलत्वं वक्ष्यति ह। तत्राधुना तावज्ज्ञातव्यमात्मानं तज्ज्ञानोपायं च श्लोकद्वयेनाऽऽह –

यवो वेदाः पुराणश्च विद्योपनिषदस्तथा ।
श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम्।।१८९।।

वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्य्यं तपो दमः ।
श्राद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ।।१९०।।

द्विधा ह्यात्मा व्यवस्थितो बन्धवर्तितया तद्रहिततया च । तस्य यन्मुक्तस्वभावं रूपं तत्सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञात्वादिगुणयोगित्वेन वेदान्तैरुपास्यतयोच्यते, न पुनर्यद्बद्धस्वभावम् । प्रकाशते हि स्वत एव तत्सर्वेषां हृदयेषु तत्प्रकाशाधीनो विश्वप्रकाशः ।।

"तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति ।

तत्र शास्त्रेण यदुपास्यातयोक्तं तदुपलक्षयितुमिदमुच्यते – यदो वेदा इत्यादि । यतो जगत्कारणाद्वेदाः श्रुतयः, पुराणानि प्रसिद्धानि । अन्याश्च धर्मशास्त्राद्या उपनिषदो ब्रह्मावबोधका वेदभागाः । तासाममृतीभावहेतुविज्ञानविधशयकत्वात्प्राधान्येन वेदत्वे सत्यपि पृथग्ग्रहणम् । ये च केचन श्लोकाः–

"यदक्षरं पञ्चविधं समेति" इत्येवमादयः । सूत्राणि विवक्षितार्थवाचकानि वाक्यानि । भाष्याणि सूत्रादीनां विवरणानि । अन्यदपि वाङ्मयं यत उद्भूतं तस्य परमात्मनो वेदानुवचनादयो ज्ञानहेतवः

। वेदानुवचनं वेदाध्ययनं, गुरुवचनमनु पश्चाद्वचनमनुवचनम् । अनेन च सर्वस्य वेदाध्ययनस्य गुर्वध्ययनपूर्वकत्वं वदन्वेदस्यापौरुषेत्यवं गमयति । यत्तु परामात्मसकाशाद्वेदानामुदय इत्युक्तं न तेन वेदानां पौरुषेयतापत्तिः । प्रमाणान्तरेण हि वाक्यार्थं निश्चित्य तत्प्रतिपादनायेदं प्रथमतया वाक्यस्योत्पादित्वं पौरुषेयत्वम् । अत एव बृहदारण्यके निःश्वसित-तुल्यत्वमुक्तम् –

''स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं
वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या
उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्या-
नान्यस्यैवैतानि निःश्वसितानि'' इति ।

ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिकर्म । श्रद्धा भक्तिरास्तिक्यं वा । उपवासो गुरूषास्तिः । स्वातन्त्र्यं वश्येन्द्रियता । प्रसिद्धमन्यत् ।।१८९।।१९०।।

पूर्वश्लोके ये निर्दिष्टा वेदानुवचनादयोऽर्थास्त एव ब्रह्मज्ञानस्वरूपमात्रोत्पादकतया विनियुक्ता इति भ्रान्तिनिरासायाऽऽह

स ह्याश्रमै(निदिध्यास्यः)र्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।
द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ।।१९१।।

स खलु परमात्मा समस्तैश्चतुर्भिरप्याश्रमैर्विजिज्ञास्यो विशेषतो ज्ञातुमेष्टव्यः । अत्र परमात्मविषयविज्ञानस्याऽऽश्रमान्प्रति साध्यता प्रत्येतव्या, इष्यमाणत्वात् । न पुनस्तद्विषयेच्छाया इष्यमाणत्वं प्रति गुणत्वात् । प्रधानं च पदार्थान्तरेण संबध्यते न गुणः । न च

प्रत्ययार्थत्वेनेच्छायाः प्राधान्यं वाच्यम् । स हि सन्प्रत्ययेन धात्वर्थमीप्सिततमं प्रति गुणत्वेनैवोच्यते, तेन प्रत्ययार्थत्वेऽपि तस्या गुणभाव एव प्रयोजनवानेव च धात्वर्थ इष्यते, न सुखावाप्तिवत्स्वरूपेण । तेन "ब्रह्म वेद ब्रह्म भवति । (★न च (स) पुनरावर्तते" इत्यादिवचनावगतौ(ता) पुनरावृत्तिप्रयोजनं विज्ञानमाश्रमाणां साध्यमित्युक्तं भवति)। ब्रह्मज्ञानस्य सप्रयोजन्तवादेव तद्विषयेच्छासिद्धेर्नेच्छाया विधेयता । अप्राप्तविषयत्वाद्विधेः । किं पुनस्तज्ज्ञानं वेदितव्यमित्यपेक्षित उक्तं – द्रष्टव्य इति । द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । दर्शनोपायतयोक्तं – मन्तव्य इति । श्रुतस्य युक्तिभिरनुसंधानं मननम् । तच्च श्रवणमन्तरेण न संभवतीति मत्वोक्तं – श्रोतव्य इति । उपनिषद्वाक्येभ्योऽवधारणीयः । द्विजातिभिरिति शूद्रव्युदासाथम् ।।१९१।।

विहितयोर्ज्ञानकर्मणोः फलमाह –

य एवमेनं विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः ।
उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ।।१९२।।

क्रमात्ते सम्भवन्त्यर्च्चिरहः शुक्लं तथोत्तरम् ।
अयनं देवलोकश्च सवितारं सवैद्युतम ।।१९३।।

ततस्तान् पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ।
करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ।।१९४।।

ये द्विजातय एनं परमात्मानमेवं श्रवणमननाभ्यां विन्दन्ति लभन्ते ब्रह्माहमस्मीति साक्षात्कुर्वन्ति, ये चाऽऽरण्यकमारण्याध्येतव्यं

ब्रह्मविद्यात्मकं वेदभागं ब्रह्मप्रामणतया समाश्रिताः सन्तः परमया भक्त्योपेताः सत्यं यथार्थभूतं परमेश्वरमुपासत्ते ध्यायन्ति । अत्र ये चेत्युपासकत्वेन श्रवणमननं(न)कर्तृत्वेन समुच्चायर्थश्चकारो न पुरुषव्यक्तिसमुच्चयार्थः । तेन श्रवणमननध्यानर्चनवन्तो देहादुत्क्रम्य वक्ष्यमाणार्चिराद्यभिमानिनीर्देवताः संभवन्ति प्राप्नुवन्ति । अर्चिरग्निः । अहः दिवसः । शुक्ल शुक्लपक्षः । उत्तरमयनं सूर्यस्योदगयनम् । देवलोकसवितृवैद्युताः प्रसिद्धाः । ततो वैद्युताग्निं प्राप्तांस्तान्मानवः पुरुषोऽभ्येति । ततोऽसौ ब्रह्मलौकिकान्ब्रह्मलोकनिवासिनस्तान्करोति । ब्रह्मलोकं प्राप्तानां न पुनरावृत्तिर्जन्म न विद्यते ।।१९२।।१९३।।१९४।।

काम्यकर्मकारिणः प्रत्याह –

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः ।
धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ।।१९५।।

पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं (नभो)वृष्टिं जलं महीम् ।
कमात्ते सम्भवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ।।१९६।।

फलार्थं विहितैर्यज्ञातपोदानादिभिर्ये स्वर्गं जितवन्तः स्वर्गप्रदं धर्मं कृतवन्तस्ते वक्ष्यमाणक्रमेण धूमादीन्संभवन्ति । धूमाद्यभिमानिनीर्देवताः प्राप्नुवन्ति । तत्र चन्द्रं यावदारोहणं वाय्वाद्यवरोहणं महीं पृथ्वीं तत्रत्यानोषधिबनस्पतीन्संभवन्तीत्यर्थः । तत ओषधिवनस्पतीन्भुक्तवतोः स्त्रीपुरुषयोर्विशुद्धे शुक्रशोणिते पञ्च धातूनित्यादि पूर्वोक्तमनुसंधेयम् । न पुनर्यज्ञाद्यनुष्ठाय देहपातादूर्ध्वमुक्तक्रमेण यान्त्यायान्ति च । अत एवोक्तं भगवता –''गतागतं कामकामा लभन्ते''गीतासु ।।१९५।।१९६।।

विशेषमाह –

एतद् यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मवान् ।
दन्दशूकः पतङ्गो वा भवेत् कीटोऽथवा कृमिः ।।१९७।।

उक्तमात्मनो मार्गद्वयं यो न विजानाति ज्ञात्वा च तन्मार्गगमनोपायं नानुतिष्ठति, स दन्दशूकः सर्पः पतङ्ग पक्षी कृमिः कीटो वा भवेत् ।।१९७।।

उपासनेतिकर्तव्यतामाह –

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
उत्तानं किञ्चिदुन्नम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ।।१९८।।

निमीलिताक्षः सत्वस्थो दन्तर्दन्तानसंस्पृशन् ।
तालुस्थ चलजिह्वश्च संवृतास्य सुनिश्चलः ।।१९९।।

सन्निरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि प्राणायाममुपक्रमेत् ।।२००।।

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ।
धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः ।।२०१।।

अनतिनीचोच्छ्रित आसन उपविश्योत्तानौ चरणौ स्थापयित्वा पद्मासनं बद्ध्वेति यावत् । तदुपरि सव्ये करे दक्षिणं करमुत्तानं निधायाऽऽस्यं किञ्चिदुन्नम्य वक्षसा च कायं विष्टभ्याक्षिणी निमील्य रागद्वेषादि-रजस्तमःकार्यविरोधि सत्त्वकार्यं मनःप्रसादादिकामस्थाय दन्दपङ्क्त्योरन्योन्यसंस्पर्शं परिहरंस्तालुनि जिह्वामचलां कृत्वा निष्कम्पः

सन्विषयेभ्य इन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य द्वादशमात्रिकात्कनीयसः प्राणायामाद्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायामं कुर्यात् । ततो हृव्द्योम्नि हितसंज्ञकनाडीसंभेदलक्षणे दीपवदवस्थित आत्मा सर्वेश्वरो ध्येयश्चिन्तनीयः । ध्यानान्तरं धारणां कुर्वंस्तत्राऽऽत्मन्यात्मानमात्मीयं मनो धारयेन्नियच्छेत् । दत्तात्रेयः–

निवाते विजने स्थाने शुभे चैव मनोरमे ।
निर्जन्तुके निराबाधे शर्करावालुकादिभिः ।।
शब्दादिवामिंते स्थाने शुभं कृत्वा तु संस्तरम् ।
बद्ध्वा सुखासनं तत्र प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ।।
कृत्वा सुसंनतं देहं सुसमं योगवित्तमः ।
नमस्कृत्य महादेवं महायोगीश्वरं हरिम् ।।
शोधयित्वा पुरा नाडीः प्राणायामांश्चरेत्ततः ।
प्राणायामांश्चरेत्तावद्यावच्चितं प्रसीदति'' ।।

महाभारते –

''यमनियम्(मासन) प्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि योगस्य'' ।।

ब्रह्मपुराणे –

''ब्रह्मचर्यसहिंसा च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् ।।
स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मनः ।।
एते यमाश्च नियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमुक्तिदाः ।।

एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः ।
यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो मुनिः'' ।।

वायुपुराणे –

''पद्ममर्धानसं वाऽपि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा तु प्रणवं हृदि'' ।।

मार्कण्डेयपुराणे –

''प्राणापाननिरोधश्च प्राणायाम उदाहृतः'' ।।

विष्णुपुराणे –

''प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात्क्रिय(त्कुरु)ते हि यः ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च'' ।।

सबीजः समन्त्रकः । अबीज इतरः ।

मार्कण्डेयपुराणे –

''लघुमध्योत्तरीयख्यः प्राणायामस्त्रिघोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्क शृणुष्व मे ।।
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तमः स उदाहृतः ।।
निमेषोन्मेषणे भात्रा तालो लध्वक्षरस्तथा'' ।।

योगयाज्ञवल्क्यः –

''अङ्गुलिमोक्षत्रितयं जान्वोः परिमार्जनं वाऽपि ।
तालत्रयमपि तज्ज्ञा मात्रसंज्ञं प्रशंसन्ति'' ।।

देवलः–

''त्रिविधः प्राणायामः कुम्भो रेचनं पूरणमिति ।

निःश्वासनिरोधः कुम्भः । अनस्रानिःश्वासो रेचनम् ।
निःश्वासाध्यमानं पूरणमिति । स पुनरेकद्वित्रिभिरुद्धा-
तैर्मृद्वंस(दुर्म)न्दस्तीक्ष्णो वा भवति । प्राणापानव्यानोदान -
समानानां सकृदुद्गमनं(म्य) मूर्धानमाहत्य निवृत्तिरुद्धातः''
।।

मार्कण्डेयपुराणे –

''प्रथमेन जयेत्स्वेदं द्वितीयेन तु वेपथुम् ।
विषादं तु तृतीयेन जयेद्दाषमनुक्रमात् ।।
मृदुत्वे सेवमानस्थ सिंहाार्दुलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ।।
वश्यं सन्तं यथेच्छातो नागं वहति हस्तिपः ।
तथैव योगी छन्देन प्राणं नयति साधितम् ।।
यथा हि साधितः सिंहो मृगान्हन्ति न मानवान्।
तद्वन्निषिद्धः पवनः किल्बिषं न नृणां तनुम् ।।
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
इत्थं योगी यताहारः प्राणायामपरायणः ।।
जितां जितां शनैर्भूमिमा(रो)हेत्तु यथा गृहम् ।
दोषान्व्याधिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरनिजिता ।।
विवर्धयति नाऽऽरोहेत्तस्माद्भूमिमनिर्जिताम् ।
प्राङ्नाभ्यां हृदये चाथ तृतीया च तथोरसि ।।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्धसु ।
किञ्चित्तस्मात्परस्मिंश्च धारणा परमा स्मृता ।।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसात्म्यताम् ।
नाऽऽध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः ।।

युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगी सिध्यर्थमादृतः ।
नातिशीते न चैवोष्णे द्वंद्वे नाम्ब्वनिलात्मके ।।
कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानत्परः ।
सशब्देऽग्निजलाभ्याशे जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ।।
शुष्कपर्णचये नद्यां श्मशाने ससरीसृषे ।
सभये कूपतीरे वा चैत्यवल्मीकसंचये ।।
देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाम्यासं विवर्जयेत् ।
सत्त्वस्यानुपपत्तौ च देशकालविवर्जिते ।।
न सतो दर्शनं यागं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।
दोषानेताननादृत्य मूढत्वाद्यो युनक्ति वै ।।
विघ्नाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ।
बाधिर्यं जडता लोपः स्मृतेर्मूकत्वमन्धता ।।
ज्वरश्च जायते सद्यस्तद्वदज्ञायोगिनः ।
प्रमादाद्योगिनो दोषा यद्येते स्युश्चिकित्सितम् ।।
तेषां नाशाय कर्तव्यं योगिनस्तन्निबोध मे ।
स्निग्धां यवागूमत्युष्णां भुक्त्वा तत्रैव धारयेत् ।।
वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुल्मावर्ते तथा दधि ।
यवागूं वाऽपि पवनं वायुग्रन्थीन्प्रति क्षिपेत् ।।
तद्वत्कम्पो(म्पे) महाशैलं स्थितं मनसि धारयेत् ।
विघाते वचसो वाचि बाधिर्ये श्रवणेन्द्रिये ।।
तथैवाऽऽम्लफलं ध्यायेत्तृषार्ते रसनेन्द्रिये ।
यस्मिन्यस्मिन्रुजा देशे तस्मिंस्तदुपकारिणीम् ।।
धारयेद्धारणामुष्णे शीतां शीते विदाहिनीम् ।
कीलं शिसि संस्ताप्य काष्ठं काष्ठेन ताडयेत् ।।

लुप्तस्मृतेः स्मृतिः सद्यो योगिनस्तेन जायते ।
यावत्पृथिव्यां वाय्वग्नी व्यापिनावपि धारयेत् ।।
अमानुषात्सत्त्वजाताद्बाधा स्याच्चेच्चिकित्सयेत् ।
अमानुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं(नः) प्रविशेद्यदि ।।
वाय्वग्निधारणादेनं देहसंस्थं विनिर्दहेत् ।
एवं सर्वात्मना कार्या रक्षा योगविदा नृप ।।
धर्मार्थकामोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ।
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साऽभिधीयते ।।
द्वे धारणे स्मृते योगे योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।।
सर्वे दोषां प्रशश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ।
ईक्षते च परं ब्रह्म प्राकृतांश्च गुणान्पृथक् ।।
व्योमादिपरमाणूंश्च तथाऽऽत्मानमकल्मषम्'' ।

तथा –

''शब्दादिभ्यो निवृत्तानि यदक्षाणि यतात्मभिः ।
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः'' ।।

हारीतः–

''अणुत्वाल्लाघवाच्चापलाद्वायोर्योगभ्रष्टस्य मनसः समानीयार्थे योजनं प्रत्याहारः'' ।

विष्णुपुराणे –

''शब्दादिष्वनुरक्तानि सम्यगक्षाणि योगवित् ।
कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारः स उच्यते ।।
वश्यता परमा तेषां जायतेऽतिबलात्मनाम् ।

इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधनः'' ।।

देवल :–

''शरीरेन्द्रियमनोबुध्यात्मनां धारणाद्धारणा'' ।

अत्राऽऽत्समाऽङ्कारः ।

शङ्ख:–

''मनःसंयमनात्तज्ज्ञैर्धारणेति निगद्यते'' ।

मार्कण्डेपुराणे –

''योगयुक्तः सदा योगी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
सूक्ष्मास्तु धारणाः सप्त भूराद्या मूर्ध्नि धारयेत् ।।
धरित्रीं धायन्योगी गन्धसौक्ष्म्यं प्रपद्यते ।
आत्मानं मन्यते पृथ्वीं तद्गन्धं च जहाति सः ।।
तथैवाप्सु रसं सूक्ष्मं तद्वद्रूपं च तेजसि ।
स्पर्शं वायौ तथा तद्वद्बिभ्रतस्तस्य धारणाम् ।।
व्योम्नः सूक्ष्मप्रवृत्त्य शब्दं तद्वज्जहाति सः ।
मनसा सर्वभूतानां मन आविशते यदा ।।
मानसीं धारणां बिभ्रन्मनःसौक्ष्म्यं जहाति च ।
तद्वद्बुद्धिमशेषाणां सत्त्वानामेत्य योगवित् ।।
परित्यजति संप्राप्य बुद्धिसौक्ष्म्यमनुत्तमम् ।
एतासां धारणानां तु सप्तानां सौक्ष्म्यमाप्तवान् ।।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा ततः सिद्धिं त्यकत्वा त्यक्त्वा परां भजेत् ।
एतान्येव च संधाय सप्त सूक्षमाणि पार्थिव ।।
भूरादीनां विरागोऽत्र सद्भावज्ञस्य मुक्तये'' ।

विष्णुपुराणे –

"प्राणायामेन पवनैः प्रत्याहारेण चेन्द्रियैः ।
वशीकृतं ततः कुर्यात्स्थितं चेतः शुभाश्रये ।।
तद्रूपप्रत्ययायैकसंततिः साऽन्यनिःस्पृहा ।
तध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप" ।।

अयमर्थः– ब्रह्मरूपप्रत्ययात्मिका संततिः प्रवाहः, सा विषयान्तरासंस्पृष्टा सति ध्यानमित्युच्यत इति ।

तथा –

तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते" ।।

तस्य ब्रह्मणः कल्पनाहीनं ध्येयं ध्यानं ध्यातेतिभेदप्रत्ययरहितं ध्यानजनितसंस्कारसहितेन मनसा निर्विकल्पकमहं ब्रह्मास्मीति प्रत्यक्षसमाधिः । ध्रियमाणशरीरस्य ब्रह्मसाक्षात्कारोऽपि मानस इत्यभिप्रायेण मनसेत्युक्तम् । मुक्तावेव स्वयंप्रकाशो ब्रह्मीभावः । शरीरपातोत्तरकाला च मुक्तिरित्यतो वाक्याद्गम्यते ।

विष्णुः–

"ऊरस्थोत्तानचरणः सव्ये करे करं न्यस्य तालुस्थाचलजिह्वो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन्स्वं नासाग्रं पश्यन्दिशस्त्वनलोकयन्विभीः प्रशान्तात्मा चतुर्विंशत्यात्मतत्त्वैर्व्यतीतं चिन्तयेन्नित्यमतीन्द्रियमगुणं शब्दस्पर्शरसरूपगन्धातीतं सर्वस्थमतिस्थूलं सर्वगमतिसूक्ष्मं सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतःशक्तिमेवं ध्यायेत् । ध्याननिरतस्य संवत्सरेण योगाविर्भावो भवति । अथ निराकारे लक्ष्यबन्धं

कर्तुं न शक्नोति, तदा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादिमना-बुद्ध्यात्माव्यक्तपुरुषाणां पूर्वं पूर्वं ध्यात्वा तत्र लब्धलक्ष्यस्तं परित्यजेदपरमपरं ध्यायेत् । एवं पुरुषो ध्यानमारोहेत् । तत्राप्यसमर्थो हृदयपद्मस्य मध्ये दीपवत्पुरुषं ध्यायेत् ।

एवं पुरुषध्यानमपोहेत् । तत्राप्यसमर्थो भगवन्तं वासुदेवं कुण्डलिनमङ्गदिनं वनमालाविभूषितोरस्कं स्वरूपं चतुर्भुजं शङ्खचक्र गदापद्मधरं चरणमध्यगतवसुधंध्यायेत् । यद्यध्यायति तत्तदाप्नोतीति ध्यानगुह्यम् । तस्मात्सर्वमेव क्षरं त्यक्त्वाऽक्षरमेव ध्यायेत् । न पुरुषं विना किञ्चिदप्यक्षरमस्ति तं प्राप्तय मुक्ता भवति'' ।

मनुः–

''पुरमाक्रम्य सकलं शेते यस्मान्महाप्रभुः ।
तस्मात्पुरुष इत्येव प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ।।
प्राग्रात्रपररात्रेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।
ध्यायते पुरुषं नित्यं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ।।
एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ।
अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ।।
एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ।।
सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चासच्च समाहितः ।
सर्वमात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः ।।
आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
आत्मा हि जनयत्वयेषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ।।
खं संनिवेशयेत्खे तु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।

पङ्क्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहोऽ(हेऽ)पो गां च मूर्तिषु ।।
मनसीन्द्रं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ।।
प्रशासितारमेतेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ।।
एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ।।
एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ।
जन्मवृद्धिक्षये नित्यं संसारयति चक्रवत् ।।
य एवं सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम्" ।।१९८।।
।।१९९।। २००।।२०१।।

योगसिद्धेर्लक्षणमाह –

अन्तर्द्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ।
निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ।।२०२।।

अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेस्तु लक्षणम् ।
सिद्धो योगे त्यजः देहममृतत्वाय कल्पते ।।२०३।।

अन्तर्धानमदृश्यशरीरत्वम् । तच्चाणुपरिमाणत्वे तस्य भवति । तच्चाणिमाख्यगुणप्राप्त्या, स्मृतिर्जन्मान्तरानुभूतार्थविषया । कान्तिः कमनीयत्वं, दृष्टिरतीतानागतव्यवहितविप्रदृ(कृ)ष्टार्थे(र्थ)विषया । श्रोत्रज्ञता श्रोत्रेन्द्रियसाक्षात्कारित्वम् । अनेन चाऽऽत्मव्यतिरिक्ताव्यक्तबुद्ध्यहंकार-पञ्चतन्मात्रैकादशेन्द्रियपञ्चभूतानां साक्षात्कारित्वमुपलक्ष्यते । निजं स्वकीयं

शरीरं पूर्वकर्मारब्धमुत्सृज्य परकायं प्रविश्य तदन्तर्गततया तद्विषयोपभोक्तृत्वम् । अर्थानां पृथिव्यादीनां स्रष्टव्यानां स्वेच्छया स्वातन्त्र्येणोत्पादनमित्येतद्योगसिद्धेर्लक्षणं लिङ्गम् । एतच्च लक्षणमेव योगसिद्धेर्न प्रयोजनम् ।

प्रयोजनं त्वमृतीभाव एव, तदाह – सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पत इति । त्यजन्देहमितिवचनसामर्थ्याच्छरीरे नास्ति मुक्तिरिति दर्शयति । युक्तं चैतत् ।

मुक्तिर्हि बन्धाभावः । बन्धश्चोपाधिभूतान्तःकरणसंबन्धः । शरीरं च बध्यतेऽन्तःकरणेन, शरीरी तेनोपाधीयत इति व्याहतम् ।रागद्वेषमोहादीनां प्रक्षयोऽन्तर्धानादिगुणोदयश्च न मोक्षः, प्रत्युत मोक्षान्तरायः । अत एव च तत्राऽऽसक्तिर्योगिना परिहरणीयेति यत्नतः शास्त्रकारैरुच्यते ।।२०२।।२०३।।

एतत्सर्वं यतिं प्रत्यभिहितम् । वानप्रस्थं प्रतीदानीमाह –

अथवायभ्यसन् वेदं न्यरतकर्मा वते (सुते) वसन् ।
अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात्
।।२०४।।

चतुर्णां वेदानामेकं वेदमेकां शाखामरण्ये विजने । अयाचिताशी स्वयमुपनतान्नाशी, मितभुक्प्राणधारणायैव भुञ्जानो न्यस्तकर्मा त्यक्तकाम्यनिषिद्ध क्रियः । अथवा ब्रह्मणि निक्षिप्तावश्यकक्रियः । परां सिद्धिं मुक्तिमवाप्नुयात् ।।२०४।।

इदानीं गृहस्थं प्रत्याह –

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।
श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ।२०५।।

इति यतिधर्मप्रकरणवर्णनम् ।

न्यायेनानिषिद्धेन कर्मणाऽर्जितं स्वीकृतं धनं येन स न्यायार्जितधनः । तथा तत्त्वज्ञाने निष्ठा तात्पर्यं यस्य स तत्त्वज्ञाननिष्ठः । अतिथयः प्रिया यस्य सोऽतिथिप्रियः । तत्प्रियत्वेन च तत्पूजकत्वं लक्ष्यते । श्राद्धमावश्यकं पार्वणादिकं करोतीति श्राद्धकृत् । भूतहितार्थं वाक्यं सत्यं तद्वदतीत्येवंशीलः सत्यवादी । एवंविधो गृहस्थोऽपि विमुच्यतेऽपवृज्यते । अपिशब्देनान्येऽप्याश्रमिणो गृह्यन्ते । अत्र च न्यायार्जितधनत्वादिभिर्वर्णाश्रमधर्मा नित्यनैमित्तिकाश्चोपलक्षिता ज्ञानसहिता मुक्तये विधीयन्ते, तदेतद्व्याख्यानं केचिन्नानुमन्यन्ते, यत एतदर्थायाः स्मृतेरस्याः श्रुतिविरोधः स्यात् । तथा हि –

''न कर्मणा प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।
परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति''

इत्यनेन गृहस्थधर्माणां यागादिकर्मप्रजोत्पादनादीनाममृतत्व प्राप्तिहेतुभावं प्रतिषिध्य यतीनामेव तत्प्राप्तिर्विधीयते । तेनात्र त्यागशब्देन ब्रह्मचर्याद्याश्रमत्रयकर्मणां त्यागादमृतीभाव इति प्रतिपाद्यते । तथा यतिव्यतिरिक्ताश्रमिणां पुण्यलोकप्राप्तिर्यतेरेवामृतप्राप्तिरिति च्छान्दोग्योपनिषत् –

"सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति ।।

ब्रह्मसंस्थो भिक्षुः । तथाऽग्निहोत्रादीन्यावश्यकानि कर्माणि दुरितक्षयाय श्रुत्या विहितानि । तानि मुक्तये विदधाना स्मृतिः श्रुत्या विरुध्यत एव । यदुच्यते श्रुत्यैव –

"विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा न चै(ऽनाश)केन"

इत्यादिकया वर्णाश्रमकर्माणि मुक्तौ विनियुक्तानीति, तन्न ब्रह्मज्ञानेच्छायामेव ह्येषा श्रुतिः कर्मणां विनियोक्त्री, न मुक्तौ नापि तत्साधने ज्ञाने । इच्छाऽपि च विधेयप्रतियोगिनी भवति । यथा भेषजविशेषस्य बुभुक्षा ।।

ननु च प्रधानेऽन्यत्प्रधीयते न गुणे, विविदिषन्तीत्यत्र च वेदनमिच्छां प्रति प्रधानम् । तेन विद्यायामेवमाद्येच्छां प्रति कर्मीभूतायां कर्मणां विनियोगो नेच्छायाम् । यथाऽश्वेन जिगमिषतीत्यश्वस्य गतौ, न पुनस्तदिच्छायामित्युच्यते । सत्यं प्रधानेऽन्यद्विनियुज्यते । प्रधानं तु द्विविधम् – शाब्दामार्थं च । तत्र शाब्दमन्वय उपयुज्यते नाऽऽर्थम् । अत एव राजपुरुषमानयेति पुरुष आनयनेन संबध्यते, न राजाऽर्थतः प्रधानभूतोऽपि । स हि शब्देन विशेष(ष्य)तया प्रधानभूतं पुरुषं प्रति विशेषणतां नीयते । सन्नन्तेषु च शब्देषु इच्छैव प्रत्ययार्थत्वात्प्रधानम् । तेन तत्रैव यज्ञादिविनियोगः । अश्वस्य तु गत्यन्वयः प्रमाणान्तरवशान्न शब्दतः प्रसिद्धहेतुकायामपि विविदिषायां, वैदिको यज्ञादिरुपायः पशुप्राप्ताविव चित्रादिः "चित्रया यजेत पशुकामः" इत्यत्र ।

किञ्च कर्माणि कुर्वताऽहं कर्ता कर्मणां फलभोक्ता चेतिप्रत्यय दार्ढ्यमवलम्बनीयम् । तत्त्वज्ञाननिष्ठेन पुनरस्यैव प्रत्ययस्य मिथ्यात्व मापाद्यम् । ततश्च ज्ञानकर्मणोर्विरोधादसमुच्चयः षोडशिन इव ग्रहणाग्रहणयोः ।

किञ्च परमकार्याभेदेऽवान्तरव्यापारभेदे तु कारकं कारकान्तरेण समुच्चीयते । यथा ''अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति'' इत्यत्राऽऽरुण्यमेकहायन्या न पुनरवान्तरव्यापरैक्यै, न हि व्रीहयो यवैः समुच्चीयन्ते । तुल्यं च ज्ञानकर्मणोर्दुरितक्षपणमावन्तरकार्यम् । न च ज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिरेव कार्यं न तु कर्मक्षय इति वाच्यम् । न हि कर्मजन्याया अबिद्यायाः कर्माण्यक्षपयता ज्ञानेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम् । तस्मान्न्यायविरुद्धमपि समुच्चयस्मरणं स्मृत्यन्तरविरुद्धं च । तत्र महाभारते –

शुक उवाच –

''यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
कां दिशं विद्यया याति कां च गच्छति कर्मणा ।।
एते चान्योन्यवैरूप्ये वर्तेते प्रतिकूलता(तः) ।
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराशरसुतः सुतम् ।।
कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ ।
यां दिशं विद्यया याति यां च गच्छति कर्मणा ।।
शृणुष्वैकमनाः पुत्र गह्वरं ह्येतदन्तरम् ।
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च प्रमुच्यते ।।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ।

कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान्षोडशात्मकः ।।
विद्यया जायते नित्यमव्ययो ह्यव्ययात्मकः ।
कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धितरा नराः ।।
तेन ते देहजातानि रमयन्त उपासते ।
ये तु बद्धिपथं प्राप्ता धर्मनैपुणदर्शिनः ।।
न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यां पिबन्निव ।
कर्मणा फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभावौ ।।
विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ।
यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ।।
न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते'' इति ।

मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे –

''एवं संसारचक्रेऽस्मिन्भ्रमता तात संकटे ।
ज्ञानमेतन्मया प्रोक्तं मोक्षसंप्राप्तिकारणम् ।।
विज्ञाते यत्र सर्वोऽयभृग्यजुःसमासंज्ञितः ।
क्रियाकलापो विगुणो न सम्यक्प्रतिभाति मे ।।
तस्मादुत्पन्नबोधस्य वेदैर्मे किं प्रयोजनम्'' ।
बृहस्पतिः –
''सत्यं ज्ञानं तपो दानमेतद्धर्मस्य साधनम् ।।
धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते'' इति ।।

तस्मादुक्तविरोधपरिहाराय स्मृतिरियमेवं व्याख्यातव्या । गृहस्थोऽपि विधिविहितकर्मकारी मुक्त्यनर्होऽपि तत्त्वज्ञान निष्ठत्वाद्विमुच्यते किं पुनर्भिक्षुः कर्मत्यागी तत्त्वज्ञानैकनिष्ठ इति । तदेतदन्ये नानुमन्यन्ते । न हि समुच्चयविधायकस्मृतेः श्रुतिविरोधादप्रामाण्यमस्ति । यतः समुच्चयविधायकं

प्रत्यक्षमेव श्रुतिवाक्यमस्या मूलमस्ति । तद्यथा –

> "विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
> अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्याऽमृतमश्नुते" इति ।।

विद्या ब्रह्मज्ञानम् । अविद्या कर्म । तदुभयं सह समुच्चयं यो वेदानुष्ठानपर्यन्ततया ज़ानाति स कर्मणा मृत्युं मृत्युफलदं दुरितं तीर्त्वाऽतक्रम्य विद्ययाऽमृतमश्नुत इति प्रसिद्धार्थम् ।

अत्र च विद्याशब्दं देवताज्ञानपरत्वेन केचन व्याचक्षते, तदयुक्तम् । प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । "ईशा वास्यम्" इत्यादिना परमेश्वरस्यैव प्रकृतत्वात् । एवमत्र मन्त्रे विद्याकर्मणारगृतीभावे समुच्चयः । तदुपपादकतया चावान्तरव्यापारभेदो विद्यया मृत्युं तीर्त्वेति कथितः । त्त्वाप्रत्ययेन च विद्यां प्रति कर्मणोऽङ्गभावः ।

एतदेव स्पष्टयति – "विविदिषन्ति यज्ञेन" इत्यादिश्रुतिः । यद्यप्यत्र विविदिषा प्रत्ययार्थत्वाच्छब्दतः प्रधानं तथाऽपि न तत्र यज्ञान्वयो वाक्यप्रमेयोऽर्थसिद्धत्वात् । तथा हि - न हि विविदिषासंबन्धमन्तरेण विद्यार्थता यज्ञादीनामस्ति । न ह्यनिप्यमाणं प्रधानं भवति, तेन यज्ञादिन्प्रति विद्यायाः प्राधान्याद्विविदिषान्वयस्तेषां गम्यमानो न विधेयः, किन्तु विद्यान्वय एवाप्राप्तत्वात् ।

यथा "एतायाऽन्नाद्यकामं याजयेत्" इत्यत्र याजनान्वयमनूद्य यागान्वय एव प्राप्तोऽन्नाद्यकामस्य विधीयते । अत एव चाश्वेन जिगमिषतीत्यत्राश्वेन गत्यन्वयः शाब्द एव । अस्तु वा विविदिषैव यज्ञादीन्प्रति प्रधानं किं तु विविदिषाप्रयोजनीभूतया च विद्यया विशिष्टेच्छा

विविदिषोच्यते । यच्च प्रयोजनवतोऽङ्गं तत्प्रयोजनस्यापि । यथा ''अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत'' इति । अत्र सौत्रामण्यग्निं प्रत्यङ्गं भवन्ती तत्प्रयोजनं यागं प्रति चाङ्गतां याति । विद्याऽपि चापवर्गेण फलेन फलवती सतीच्छायाः प्रयोजनं भवति, न केवला । ततश्च विद्याङ्गभावं भजन्तोऽप्यविद्यादयोऽपवर्गेऽङ्गतां यान्ति । विद्यायाश्चापवर्गः फलं ''ब्रह्म विदाप्नोति परम् । ब्रह्म वेद ब्रह्म भवति'' इत्यादिवाक्यप्रसिद्धेः । न च वाच्यं यथाऽऽधानमाहवनीयादिस्वरूपा-त्पत्त्यङ्गं न तु तत्कार्योत्तर क्रत्वर्थं तथा यज्ञादयोऽपि विद्यास्वरूप-मुत्पादयन्ति न तु तत्कार्यमपवर्गं कुर्वन्तीति ।

युक्तं ह्याधानस्याऽऽहवनीयादिस्वरूपोत्पत्तिमात्रशेषत्वम् । न ह्याधानविद्यादशायां ''यदाहवनीये जुह्वति'' इत्यादिभिराहवनीयादीनां प्रयोजनवतामवगमोऽस्ति । प्रसिद्धे ह्याहवनीयादौ तत्प्रयोजनावगमो वति । तत्प्रासिद्धिश्चाऽऽधानविनियोगायत्ता । तेन पूर्वमाधानमग्निषु विनियोज्यं पश्चात्क्रतुष्वग्नयः तेनागत्या विनियोक्ष्यमाणतीन्द्रियाहवनीया दिस्वरूपशेषताऽऽधानस्याऽऽश्रीयते, न तु गतिसंभवे । संभवति चात्र गतिः ।

यज्ञादिविवियोगात्प्रागेव विद्याया अपवर्गताज्ञानात् । विद्या स्वरूपस्य चैन्द्रियकत्वात् । नच यथा पश्वादीनां प्रमाणान्तराद्विदित पुरुषार्थभावानां शास्त्रेण चित्रादिरुपायो विधीयते तथा विद्यायां यज्ञादिरिति वाच्यम् । तस्य प्रमाणान्तरतः पुरुषार्थत्वादेदनात् । तस्माच्छास्त्रावगम्यापवर्गहेतुभूतायां विद्यायां साक्षादिच्छाद्वारेण वा यज्ञादयो विनियुज्यन्त इति सिद्धम् । ततश्च सर्वाण्येवाऽऽवश्यकानि वर्णाश्रमकर्माणि

मोक्षे साध्ये ब्रह्मज्ञानेन समुच्चियन्ते । "न कर्मणा" इत्यादयस्तु कर्मणां मोक्षोपायत्वनिषेधाज्ज्ञानरहितकर्मविषयाः । अन्यथा समुच्चयविधिनिरोधः स्यात् । अत एव मन्त्रेणाविद्याशब्दवाच्यं कर्म केवलं निन्दित्वा विद्याऽपि केवला निन्द्यते "अन्धं तमः प्रविशन्ति ये विद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो यदविद्यायां रताः" इति ।

यदपि च "सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति" इति वाक्यं तदपि केवलकर्मविषयम् । "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इत्यस्यायमर्थः – प्रकृतानामाश्रमिणां मध्ये यो ब्रह्मसंस्थो ब्रह्मप्रवणो ब्रह्मज्ञानाङ्गभूतं कर्म करोतीति यावत्, सोऽमृतत्वमेतीति । न पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्देन भिक्षुराख्याते । तस्य तत्संज्ञत्वे प्रमाणाभावात् । योऽपि विद्यामकर्मणोर्विरोध उक्तः सोऽपि नोपासनात्मिकया विद्यया किन्तु साक्षात्कारात्मिकया ।

तथा चोक्तम् –

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" इति ॥

तस्मेद्गृहस्थोऽपि विमुच्यत इति स्मृतिर्न भङ्गेन व्याख्येया । गृहस्थस्य तु मुक्तिरुक्ता छान्दोग्ये " कुटुम्बी शुचौ देशे वेदमधीयानो धार्मिकान्विवधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न पुनरावर्तते" इति । विहिता हिंसा तीर्थानि(र्थेषु) ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । मुक्तौ ज्ञानकर्मसमुच्चयं स्मृतिकाराश्चाऽऽहुः ।

तत्र मनु :–

"सुखाभ्युदयिकं चैतन्नैःश्रेयसिकमेव च ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।।
इह वाऽमुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।
ज्ञानपूर्वं तु विद्वद्भिर्निवृत्तमुपदिश्यते ।।
प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति सात्म्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्पश्यति पञ्च वै'' ।।

वासिष्ठः–

''यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतम् ।
एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत्'' ।।

योगयाज्ञवल्क्यः–

''परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।
कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्ति पण्डिताः ।।
ज्ञानकर्मसमायोगात्परमाप्नोति पूरुषः ।
पृथग्भावो न सिध्येत उभे तस्मात्समाश्रयेत्'' ।।

इत्यादि । तच्च न्यायार्जितधन इत्यादिस्मृतिर्मुख्यतयैव व्याख्यातव्येति । तदनयोर्मतयोर्यन्न्याय्यं तद्ग्राह्यम् ।।२०५।।

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहानान्वय-प्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपरार्के

समाप्तं यतिप्रकरणम् ।।

।।अथ मनुस्मृतौ यतिधर्मविचारः ।।

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्धरिम् ।।३८।।

जाबालश्रुतिः -'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा' ।। ३८।।

यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ।
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः।।३९।।

य इत्यादि ।। यः सर्वेभ्यो भूतारब्धेभ्यः स्थावरजङ्गमेभ्योऽभ्यं दत्त्वा गृहाश्रमात्प्रव्रजति तस्य ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषन्निष्टस्य सूर्याद्यालोकरहिता हिरण्यगर्भादिर्लोकास्तत्तेजसैव प्रकाशा भवन्ति । तानाप्नोतीत्यर्थः ।।३९।।

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ।।४०।।

यस्मादित्यादि ।। यस्माद्विजात्सूक्ष्ममपि भयं भूतानां न भवति तस्य देहाद्विमुक्तस्य वर्तमानदेहनाशे कस्मादपि भयं न भवति ।।४०।।

अगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ।।४१।।

अगारादिति ।। गृहान्निर्गतः पवित्रैर्दण्डकमण्डल्वादिभिर्युक्तो मुनिर्मौनी समुपोढेषु कामेषु केनचित्सम्यक्समीपं प्रापितेषु स्वाद्वन्नादिषु विगतस्पृहः परिव्रजेत् । मेधातिथिस्तु 'पवित्रैर्मन्त्रजपैरथवा पावनैः

कृच्छ्रैर्युक्तः' इति व्याचष्टे ।।४१।।

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ।।४२।।

एक इत्यादि ।। एकस्य सर्वसङ्गविरहिणो मोक्षावाप्तिर्भवतीति जानन्नेक एव सर्वदापि मोक्षार्थं चरेत् । एक एवेत्यनेन पूर्वपरिचितपुत्रादित्याग उच्यते । असहायवानित्युत्तरस्यापि एकाकी यदि चरति स किञ्चिन्न त्यजति न कस्यापि त्यागेन दुःखमनुभवति नापि केनापि त्यज्यते न कोऽप्यनेन त्यागदुःखमनुभाव्यते । ततश्च सर्वत्र निर्ममत्वः सुखेन मुक्ति -माप्नोति ।।४२।।

अनग्निानिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽसंकुसुको मुनिर्भावसमाहितः ।।४३।।

अनग्निरित्यादि ।। अनग्निर्लौकिकाग्निसंयोगरहितः शास्त्रीयाग्निं समारोप्येति पूर्वमुक्तत्वात् । अनिकेतो गृहशून्यः, उपेक्षकः शरीरस्य व्याध्याद्युत्पादे तत्प्रतीकाररहितः, असंकुसुकः स्थिरमतिः, असंचयिक इत्यन्ये पठन्ति । मुनिर्ब्रह्ममननात्, मौनस्य पूर्वोक्तत्वात् । भावेन ब्रह्मणि समाहितस्तदेकतानमनाः अरण्ये च दिवारात्रौ वसन्भिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविशेत् ।।४३।।

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ।।४४।।

कपालमित्यादि ।। मृन्मयकर्परादिभिक्षापात्रं, वासार्थं वृक्षमूलानि,

स्थूलजीर्णवस्त्रं कौपीनकन्था, सर्वत्र ब्रह्मबुद्ध्या शत्रुमित्राभावः, एतन्मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्य लिङ्गम् ।।४४।।

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ।।४५।।

नेत्यादि ।। मरणं जीवनं च द्वयमपि न कामयेत्किन्तु स्वकर्माधीनं मरणकालमेव प्रतीक्षेत । निर्दिश्यत इति निर्देशो भृतिस्तत्परिशोधनकालमिव भृतकः ।।४५।।

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ।।४६।।

दृष्टिपूतमित्यादि ।। केशास्थादिपरिहारार्थं दृष्टिशोधितभूमौ पादौ क्षिपेत् । जलेषु क्षुद्रजन्त्वादिवारणार्थं वस्त्रशोधितं जलं पिबेत् । सत्यपवित्रां वाचं वदेत् । ततश्च मौनेन सह सत्यस्य विकल्पः । प्रतिषिद्धसंकल्पशून्यमनसा सर्वदा पवित्रात्मा स्यात् ।।४६।।

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ।।४७।।

अतिवादानित्यादि ।। अतिक्रमवादान्परोक्तान्सहेत न कंचित्परिभवेत् । नेमं देहमस्थिरं व्याध्यायतनमाश्रित्य तदर्थं केनचित्सह वैरं कुर्यात् ।।४७।।

क्रुद्ध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ।।४८।।

क्रुद्ध्यन्तमित्यादि ।। संजातक्रोधाय कस्मैचित्प्रतिक्रोधं न कुर्यात् । निन्दितश्चान्येन वाचं भद्रां वदेत् ननु निन्देत् । सप्तद्वारावकीर्णमिति । चक्षुरादीनि पञ्चबहिर्बुद्धीन्द्रियाणि मनोबुद्धिरित्यन्तःकरणद्वयं वेदान्तदर्शन एतैर्गृहीतेषु स्वेषु वाचा प्रवृत्तेरेतानि सप्त द्वाराणीत्युच्यन्ते, एतैरवकीर्णं निक्षिप्तां तद्गृहीतार्थविषयां वाचं न वदेत्किन्तु ब्रह्ममात्रविषयां वदेत् । ननु मनसैव ब्रह्मोपास्यते ब्रह्मविषयवागुच्चारणमपि मनोव्यापारस्तत्कथं सप्तद्वारावकीर्णत्वविशेषेऽपि ब्रह्मविषयां वदेदित्यन्यविषयां न वदेदिति लभ्यते । उच्यते । अत एवानृतामिति विशेषयति स्म, अनृतमसत्यं विनाशीति यावत्, तद्विषया वागप्यनृतोच्यते तेन विनाशिकार्यविषयां वाचं नोच्चारयेत् । अविनाशिब्रह्मविषयां तु प्रणवोपनिषदादिरूपां वदेत् । गोविन्दराजस्तु धर्मोऽर्थः कामो धर्मार्थावर्थकामौ धर्मार्थकामा इत्येतानि सप्त वाग्विषयतया वाक्प्रवृत्तेर्द्वाराणि, तेष्ववकीर्णां विक्षिप्तां सर्वस्य भेदस्यासत्वात्तद्विषयामसत्यरूपां वाचं न वदेत् । अन्येतु सप्त भुवनान्येव वाग्विषयत्वात्सप्त द्वाराणि तेषां भेदाद्विनाशित्वाच्चासत्यतया तद्विषयां वाचमसत्यां न वदेत्केवलं ब्रह्मविषयां वदेत् ।।४८।।

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ।।४९।।

अध्यात्मेति ।। आत्मानं ब्रह्माधिकृत्य रतिर्यस्य सोऽध्यात्मरतिः सर्वदा ब्रह्मध्यानपरः, आसीन इति स्वस्तिकादियोगासननिष्टः, निरपेक्षो दण्डकमण्डल्वादिष्वपि विशेषापेक्षाशून्यः, निरामिषः आमिषं विषयास्तदभिलाषरहितः, आत्मना देहेनैव सहायेन मोक्षसुखार्थीह संसारे विचरेत् ।।४९।।

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥५०॥

नेत्यादि ॥ भूकम्पाद्युत्पातचक्षुःस्पन्दादिनिमित्तफलकथनेन, अद्याश्विनी हस्तरेखादेरीदृशं फलमिति नक्षत्राङ्गविद्यया, ईदृशो नीतिमार्ग इत्थं वर्तितव्यं इत्यनुशासनेन शास्त्रर्थकथनेन च कदाचिन्न भिक्षां लब्धुमिच्छेत् ॥५०॥

न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरगारमुपसंव्रजेत् ॥५१॥

न तापसैरित्यादि ॥ वानप्रस्थैरन्यैर्वा ब्राह्मणैर्भक्षणशीलैः, पक्षिभिः, कुक्कुरैर्वाव्याप्तं गृहं भिक्षार्थं न प्रविशेत् ॥५१॥

क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥५२॥

क्लृप्तेत्यादि ॥ क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्भिक्षापात्रवान् दण्डी कुसुम्भः कमण्डलुस्तद्युक्तः सर्वप्राणिनोऽपीडयन्सर्वदा परिभ्रमेत् ॥५२॥

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥५३॥

अतैजसेति ॥ सौवर्णादिवर्जितानि निश्छिद्राणि भिक्षोर्भिक्षापात्राणि भवेयुः। तथा यमः - 'सुवर्ररूप्यपात्रेषु ताम्रकांस्यायसेषु च । गृह्णन्भिक्षां न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं व्रजेत् ॥' तेषां च यतिपात्राणां जलेनैव तु शुद्धिः यज्ञे चमसानामिव ॥५३॥

तान्येव दर्शयति -

अलाबुं दारुपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥५४॥

अलाबुमित्यादि ॥ अलाबुदारुमृत्तिकावंशादिखण्डनिर्मितानि यतीनां भिक्षापात्राणि स्वायंभुवो मनुरवदत् । वैदलं तरुत्वङ्निर्मितमिति गोविन्दराजः ॥५४॥

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥५५॥

एककालमिति ॥ एकवारं प्राणधारणार्थं भैक्षं चरेत् । तत्रापि प्रचुरभिक्षाप्रसङ्गं न कुर्यात् । यतो बहुतरभिक्षाभक्षणप्रसक्तो यतिः प्रधानधातुवृद्ध्या ..यादिविषयेष्वपि प्रसज्जते ॥५५॥

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥५६॥

बिधूमि इत्यादि ॥ विगतपाकधूमे, निवृत्तावहननमुसले, निर्वाणपाकाङ्गारे, गृहस्थपर्यन्तभुक्तवज्जने, उच्छिष्टशरावेषु त्युक्तेषु, सर्वदा यतिर्भिक्षां चरेत् । एतच्च दिनशेषमुहूर्तत्रयरूपसायाह्नोपलक्षणम् । तथाह याज्ञवल्कयः- 'अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्नेनाभिसंधितः' ॥५६॥

अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥५७॥

अलाभ इत्यादि ।। भिक्षादेरलाभे न विषीदेत् । लाभे च हर्षं न कुर्यात् । प्राणस्थितिमात्रोपचितान्नभोजनपरः स्यात् । दण्डकमण्डलु मात्रास्वपि इदमशोभनं त्यजामि इदं रुचिरं गृह्णामि इत्यादिप्रसङ्गं न कुर्यात् ।।५७।।

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बद्ध्यते ।।५८।।

अभीत्यादि ।। पूजापूर्वकभिक्षालाभं सर्वकालं निन्देत् । न स्वीकुर्यादित्यर्थः । यस्मात्पूजापूर्वकलाभस्वीकारे दातृगोचरस्नेहममत्वादि भिरासन्नमुक्तिरपि यतिर्जन्मबन्धाँल्लभते ।।५८।।

अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ।।५९।।

अल्पेत्यादि ।। आहारलाघवेन निर्जनदेशस्थानादिना च रूपादिविषयैराकृष्यमाणानीन्द्रियाणि निवर्तयेत् ।।५९।।

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ।।६०।।

इन्द्रियाणामित्यादि ।। यस्मात् इन्द्रियाणां निग्रहेण रागद्वेषाभावेन च प्राणिहिंसाविरतेन च मोक्षयोग्यो भवति ।।६०।।

इदानीमिन्द्रियनियमोपायविषयवैराग्याय संसारतत्त्व-चिन्तनमुपदिशति -

अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।

निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥६१॥

अवेक्षेतेत्यादि ॥ विहिताकरणनिन्दिताचरणरूपकर्मदोषजन्यां मनुष्याणां पश्वादिदेहप्राप्तिं नरकेषु पतनं यमलोके नरकस्थस्य निशितनिस्त्रिंशच्छेदनादिभवास्तीव्रवेदनाः श्रुतिपुराणादिषूक्ताश्चिन्तयेत् ॥६१॥

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।
जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥६२॥

विप्रयोगामित्यादि ॥ इष्टपुत्रादिवियोगं, अनिष्टहिंसकादियोगं, जराभिभवनं, व्याध्यादिभिश्च पीडनं कर्मदोषसमुद्भवमनुचिन्तयेत् ॥६२॥

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवम् ।
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥६३॥

देहादित्यादि ॥ अस्माद्देहादस्य जीवात्मन उत्क्रमणं तथाच मर्मभिद्भिर्महारोगपतितस्य श्लेष्मादिदोषनिरुद्धकण्ठस्य महतीं वेदनां गर्भे चोत्पत्तिदुःखबहुलां श्वभृगालादिनिकृष्टजातियोनिकोटिसहस्रगमनानि स्वकर्मबन्धान्यनुचिन्तयेत् ॥६३॥

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥६४॥

अधर्मेत्यादि ॥ शरीरवतां जीवात्मनामधर्महेतुकं दुःखसंबन्धं धर्महेतुकोऽर्थो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवं मोक्षलक्षणमक्षयं ब्रह्मसुखसंयोगं चिन्तयेत् ॥६४॥

सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ।।६५।।

सूक्ष्मतामित्यादि ।। योगेन विषयान्तरचित्तवृत्तिनिरोधेन परमात्मनः स्थूलशरीराद्यपेक्षया सर्वान्तर्यामित्वेन सूक्ष्मतां निरवयवतां तत्त्यागादुत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्वादिशरीरेषु जीवानां शुभाशुभ फलभोगार्थमुत्पत्तिमधिष्ठानमनुचिन्तयेत् ।।६५।।

दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ।।६६।।

दूषित इति ।। यस्मिन्मस्मिंश्चिदाश्रमे स्थितस्तदाश्रमिविरुद्धाचार दूषितोऽप्याश्रमलिङ्गंरहितोऽपि सर्वभूतेषु ब्रह्मबुद्ध्या समदृष्टिः सन् धर्म मनुतिष्ठेत् । नहि दण्डादिलिङ्गधारणमात्रं धर्मकारणं किन्तु विहितानुष्ठानं, एतच्च धर्मप्रधानन्यबोधनायोक्तं नतु लिङ्गपरित्यागार्थम् ।।६६।।

अत्र दृष्टान्तमाह -

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ।।६७।।

फलमिति ।। यद्यपि कतकवृक्षस्य फलं कलुषजलस्वच्चताजनकं तथापि तन्नामोच्चारणवाशान्न प्रसीदति किन्तु फलप्रक्षेपेण, एवं न लिङ्गधारणमात्रं धर्मकारणं किन्तु विहितानुष्ठानम् ।।६७।।

संरक्षाणर्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ।।६८।।

संरणक्षणार्थमित्यादि ।। शरीरस्यापि पीडायां सूक्ष्मपिपीलिकादि प्राणरक्षार्थं रात्रौ दिवसे वा सदा भूमिं निरीक्ष्य पर्यटेत् । पूर्वं केशादिपरिहारार्थं 'दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम्' इत्युक्तं, इदं तु हिंसापरिहारार्थमित्यपुनरुक्तिः ।।६८।।

अत्र प्रायश्चित्तमाह -

अह्ना रात्र्या च याञ्जन्तून्हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान्षडाचरेत् ।।६९।।

अह्ना रात्र्येति ।। यतिर्यानज्ञानतो दिवसे रात्रौ वा प्राणिनो हन्ति तद्धननजनितपापनाशार्थं स्नात्वा षट् प्राणायामान्कुर्यात् । प्राणायामश्च 'सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते' इति वसिष्ठोक्त्यात्र द्रष्टव्यः ।।६९।।

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ।।७०।।

प्राणायामा इति ।। ब्राह्मणस्येति निर्देशाद्ब्राह्मणजातेरयमुपदेशो न यतेरेव । त्रयोऽपि प्राणायामाः सप्तभिर्व्याहृतिभिर्दशभिः प्रणवैर्युक्ताः, विधिवदित्यनेन सावित्र्या शिरसा च युक्ताः, पूरककुम्भकरेचकविधिना कृता ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं तपो ज्ञातव्यम् । पूरकादिस्वरूपं स्मृत्यन्तरेषु ज्ञेयम् । तथा योगियज्ञवल्कयः - 'नासिकोत्कृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरके उच्यते । कुम्भको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः' । त्रयोऽपीत्यपिशब्देन त्रयोऽवश्यं कर्तव्याः, अधिककरणे त्वधिकपापक्षयः ।।७०।।

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥७१॥

दह्यन्त इति ॥ धातूनां स्वर्णरजतादीनां यथा मूषायामग्निना मायमानानां मलद्रव्याणि दह्यन्ते, एवं मनसो रागादयश्चक्षुरादेश्च विषयप्रवणत्वादयो दोषाः प्राणायामेन विषयानभिध्यानाद्दह्यन्ते ॥७१॥

प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥७२॥

प्राणायामैरित्यादि ॥ एवं सति अनन्तरोक्तप्रकारेण प्राणायामै रागादिदोषान्दहेत् । अपेक्षितदेशे परब्रह्मादौ यन्मनसो धारणं सा धारणा तया पापं नाशयेत् । प्रत्याहारेण विषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणैर्विषय-संपर्कान्तवारयेत् । ब्रह्मध्यानेनेति सोऽहमस्मीति सजातीयप्रत्ययप्रवाह-रूपेणानीश्वरान्गुणान् ईश्वरस्य परमात्मनो ये गुणा न भवन्ति क्रोध लोभासूयादयः तान्निवारयेत् ॥७२॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
ध्यानयोगेन संपश्येद्गतिमस्यान्तरात्मनः ॥७३॥

उच्चावचेष्वित्यादि ॥ अस्य जीवस्योत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्वादिषु जन्मप्राप्तिमकृतात्मभिः शास्त्रैरसंस्कृतान्तःकरणेर्दुर्ज्ञेयां ध्यानाभ्यासेन सम्यक् सकारणकं जानीयात् । ततश्चाविद्याकाम्यनिषिद्धकर्मनिर्मितेयं गतिरिति ज्ञात्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठो भवेदिति तात्पर्यार्थः ॥७३॥

सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबद्ध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥७४॥

सम्यग्दर्शनेति ।। ततश्च तत्त्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारवान्कर्मभिर्न निबध्यते कर्माणि तस्य पुनर्जन्मने न प्रभवन्ति, पूर्वार्जितपापपुण्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशात् । तथाच श्रुतिः - 'तद्यथषषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त उभौ ब्रह्मैवैष भवति' इति श्रुत्या । तथा 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति अविशेषश्रुत्या । पुण्यसंबन्धोऽपि बोध्यते, उत्तरकाले च दैवात्पापे कर्मणि प्रकृतेऽपि न पापसंश्लेषः । तथाच श्रुतिः - 'पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति । देहारम्भकपापपुण्यसंबन्धः परं नश्यति । अयमेव चार्थो ब्रह्ममीमांसायां 'तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तव्द्यपदेशात्' इति सूत्रेण बादरायणेन निरणायि । ब्रह्मसाक्षात्कारशून्यस्तु जन्ममरणप्रबन्धं लभते ।।७४।।

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ।।७५।।

अहिंसयेति ।। निषिद्धहिंसावर्जनेनेन्द्रियाणां च विषयसङ्गपरिहारेण वैदिकैर्नित्यैः कर्मभिः, काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वात् ।

उक्तंच - 'कामात्मता न प्रशस्ता' इति । तपसश्च यथा संभवमुपवासकृच्छ्रचान्द्रायणादेरनुष्ठानैरिह लोके तत्पदं ब्रह्मात्यन्तिक लय लक्षणं प्राप्नुवन्ति । पूर्वश्लोकेन ब्रह्मदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तं अनेन तत्सहकारितया कर्मणोऽभिहितम् ।।७५।।

इदानीं मोक्षान्तरङ्गोपायसंसारवैराग्याय देहस्वरूपमाह श्लोकद्वयेन

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ।।७६।।

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ।।७७।।

अस्थीत्यादि ।। जरेत्यादि च ।। अस्थीन्येव स्थूणा इव यस्य तं अस्थिस्थूणं, स्नायुरज्जुभिराबद्धं, मांसरुधिराद्युपलिप्तं, चर्माच्छादितं, मूत्रपुरीषाभ्यां पूर्णमत एव दुर्गन्धि । जरोपतापाभ्यामाक्रान्तं, विविधव्याधीनामाश्रयं, आतुरं क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिकातरं, प्रायेण रजोगुणयुक्तं, विनश्वरस्वभावंच, आवासो गृह पृथिव्यादिभूतानि तेषामावासं, देहमेव जीवस्य गृहत्वेन निरूपितं त्यजेत् । यथा पुनर्देहसंबन्धो न भवेत्तथा कुर्यात् । गृहसाम्यमेवोक्तमस्थीत्यादिना ।।७६।।७७।।

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ।।७८।।

नदीकूलमिति ।। ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागसमये मोक्षः, आरब्धदेहस्य कर्मणो भोगेनैव नाशात् तत्र देहत्यक्तुर्द्वैविध्यमाह । यः कर्माधीनं देहपातमवेक्षते स नदीकूलं यथा वृक्षस्त्यजति स्वपातमजानन्नेव नदीरयेण पात्यते, तथा देहं त्यजन्यश्च ज्ञानकर्मप्रकर्षाद्भीष्मादिवत्स्वाधीनमृत्युः स यथा पक्षी वृक्षं स्वेच्छया त्यजति तथा देहमिमं त्यजन् संसारकष्टाद्ग्राहादिव जलचरप्राणिभेदाद्विमुच्यते ।।

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।

विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम्   ॥७९॥

प्रियेष्वित्यादि ॥ ब्रह्मविदात्मीयेु प्रियेषु हितकारिषु सुकृतं अप्रियेष्वहितकारिषु दुष्कृतं निक्षिप्य ध्यानयोगेन नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मणि लीयते । तथाच श्रुतिः 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति । अपरा श्रुतिः 'तत् सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्' इत्येवमादीन्येव वाक्यान्युदाहृत्य सुकृतदुष्कृतयोर्हानिमात्रश्रवणेऽप्युपायनं प्रतिपत्तव्यमिति ब्रह्ममीमांसायां 'हानौ तूपायनशब्द शेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगायनवत्तदुक्तम्' इत्यादिसूत्रैर्बादरायणेन निरणायि ॥ ननु परकीयसुकृतदुष्कृतयोः कथं परत्र संक्रान्तिः । उच्यते । धर्माधर्मव्यवस्थायां शास्त्रमेव प्रमाणं, संक्रामोऽपि तयोः शास्त्रप्रमाणक एव । अतः शास्त्रत्संक्रमणयोग्यावेतौ सिध्यतः । अतः शास्त्रेण बाधान्न प्रतिपक्षानुमानोदयः, शुचि नरशिरः कपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खादिवदितिवत् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्वेषु प्रियेषु केनचित्कृतु ध्यानाभ्यासेनात्मीत्यमेव सुकृतं तत्र कारणत्वेनारोप्य, एवमप्रियेष्वपि केनचित्कृतेष्वात्मीयमेव प्राग्जनर्जितं दुष्कृतं कारणत्वेन प्रकल्प्योद्धृत्य तत्संपादयितारौ पुरुषौ रागद्वेषाख्यौ त्यक्त्वा नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मस्वभावमुपगच्छतीति व्याचक्षाते । तन्न । विसृज्येति क्रियायां सुकृतं दुष्कृतमिति कर्मद्वयत्यागेन तत्संपादयितारा वित्यश्रुत कर्माध्याहारात्, कर्मद्वये च श्रुतक्रियात्यागेन कारणत्वेन प्रकल्प्ये त्याद्यश्रुतक्रियाध्याहारात् । किञ्च । 'व्यासव्या ख्यात वेदार्थमेवमस्या मनुस्मृतेः । मन्ये न कल्पितं गर्वादर्वाचीनैर्विचक्षणैः' ॥७९॥

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः ।

तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ।।८०।।

यदेति ।। यदा परमार्थतो विषयदोषभावनया सर्वविषयेषु निरभिलाषो भवति तदेह लोके संतोषजन्यसुखं परलोके च मोक्षसुखमविनाशि प्राप्नोति ।।८०।।

अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैः शनैः ।
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठतो ।।८१।।

अनेनेति ।। पुत्रकलत्रक्षेत्रादिषु ममत्वरूपान्क्रमेण सङ्गान्सर्वांस्त्यक्त्वा द्वन्द्वैर्मानापमानादिभिर्निर्मुक्तोऽनेन यथोक्तेन ज्ञानकर्मनुष्ठानेन ब्रह्मण्येवात्यन्तिकं लयमाप्नोति ।।८१।।

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितम् ।
न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुते ।।८२।।

ध्यानिकमिति ।। यदेतदित्यत्यन्तसंनिधानात्पूर्वश्लोकोदितं परामृश्यते । यदेतदुक्तं पुत्रादिममत्वत्यागो मानापमानादिहानिर्ब्रह्मण्येवावस्थानं सर्वमेवैतध्यानिकमात्मनः परमात्मत्वेन ध्याने सति भवति । यदात्मानं परमात्मेति जानाति तदा सर्वसत्वान्न विशिष्यते तस्य न कुत्रचिन्ममत्वं मानापमानादिकं वा भवति, तथाविधज्ञानाद्ब्रह्मात्मत्वं च जायते ।

ध्यानिकविशेषाध्येयविशेषलाभे परमात्मध्यानार्थमाह – न ह्यनध्यात्म विदिति ।। यस्मादात्मानं जीवमधिकृत्य यदुक्तं तस्य परमात्मत्वं तद्यो न जानाति न ध्यायति स प्रकृतध्यानक्रियाफलं ममत्वत्यागमाना पमानादिहानिं मोक्षं च न प्राप्नोति ।।८२।।

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥८३॥

अधियज्ञमिति ॥ पूर्वं ब्रह्मध्यानस्वरूपमुपासनमुक्तं । इदानीं तदङ्गतया वेदजपं विधत्ते । तथाच श्रुतिः – 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविषिन्ति' इति विद्याङ्गतया वेदजपमुपदिशति – अधियज्ञमिति ॥ यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं ब्रह्म वेदं तथा देवतामधिकृत्य प्रवृत्तं तथा जीवमधिकृत्य तथा वेदान्तेषूक्तं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिब्रह्मप्रतिपादकं सर्वदा जपेत् ॥८३॥

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥८४॥

इदमिति ॥ इदं वेदाख्यं ब्रह्म तथर्थानभिज्ञानामपि शरणं गतिः, पाठमात्रेणापि पापक्षयहेतुत्वात् । सुतरां तज्ज्ञानतां तदर्थाभिज्ञानां स्वर्गमपवर्गं चेच्छतामिदमेव शरणं, तदुपायोपदेशकत्वेन तत्प्राप्तिहेतुत्वात् ॥८४॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥८५॥

अनेनेति ॥ अनेन यथाक्रमोक्तानुष्ठानेन यः प्रव्रज्याश्रममाश्रयति स इह लोके पापं विसृज्य परं ब्रह्म प्राप्नोति ब्रह्मसाक्षात्कारेणोपाधिशरीर नाशाद्ब्रह्मण्यैक्यं गच्छति ॥८५॥

॥ इति यतिधर्मप्रकरणम् समाप्तम् ॥